

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СОПІЛЬНЯК ВАЛЕРІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 349.444:365.6(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ
ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ У РІШЕННЯХ НАЦІОНАЛЬНИХ
СУДІВ**

081– Право

08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. Ю. Сопільняк

Науковий керівник –
Левенець Анжела Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Сопільняк В.Ю. Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ у рішеннях національних судів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» зі спеціальності 081 «Право». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2026.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню теоретико-методологічних та прикладних засад застосування практики Європейського суду з прав людини у національних судових рішеннях України. У роботі здійснено системний аналіз процесу інтеграції конвенційних стандартів у національне правосуддя крізь призму еволюції праворозуміння, суддівського тлумачення та трансформації ролі судової практики в системі джерел права.

У межах дослідження проаналізовано правову природу феномену «джерело права» з урахуванням сучасних доктринальних підходів, а також розкрито особливості практики ЄСПЛ як одного з елементів цієї системи. Обґрунтовано, що практика ЄСПЛ посідає специфічне місце серед джерел права, поєднуючи інтерпретаційну та нормативно-регулятивну функції, а її юридична сила зумовлена як міжнародно-правовими зобов'язаннями держави, так і роллю Суду у формуванні стандартів тлумачення Конвенції як «живого інструменту».

Здійснено теоретико-методологічне обґрунтування місця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ у правовій системі України в контексті доктрини джерел права. Доведено, що Конвенція та практика Суду утворюють єдиний нормативно-інтерпретаційний комплекс, який має пріоритетне значення у сфері захисту прав людини та визначає зміст і межі суддівського тлумачення відповідних правових норм у національному судочинстві.

Обґрунтовано, що практика ЄСПЛ не може розглядатися виключно як допоміжний або факультативний аргумент у судовому рішенні. У роботі запропоновано нову наукову характеристику тлумачної діяльності

Європейського суду з прав людини як «екзегетичної», яка полягає у глибокому й комплексному аналізі положень Конвенції у кожній конкретній справі. Така діяльність поєднує формальне тлумачення тексту Конвенції з інтерпретацією змісту її норм у світлі сучасних соціальних, правових і моральних реалій, унаслідок чого формується «живе право» Конвенції. Доведено, що ефективність реалізації її положень безпосередньо залежить від здатності національних судів коректно ідентифікувати, інтерпретувати та застосовувати сформовані Судом правові позиції у конкретному фактичному й правовому контексті.

У дисертації здійснено аналіз судової практики України щодо застосування рішень ЄСПЛ судами першої, апеляційної та касаційної інстанцій, на підставі якого виокремлено основні етапи сприйняття та використання практики Суду на національному рівні. Запропоновано періодизацію становлення відповідної практики, що включає етап формального ознайомлення (1997–2006), для якого характерним було спорадичне застосування Конвенції та практики Суду, які сприймалися як додаткове нормативне джерело, подібне до національного закону; дискурсивний етап (2006–2017), під час якого активізувалися дискусії щодо ролі судового прецеденту в системі джерел права, та почалося поступове подолання формалізму у застосуванні практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях та все більше практикуючих юристів звертали увагу на потенціал прецедентного права ЄСПЛ як інструменту розвитку правової системи; та етап імітаційного європеїзму (з 2017), який характеризується з одного боку поступовим зростанням розуміння національними судами природи прецеденту ЄСПЛ як джерела права та демонстрацією більш якісного використання аргументів Суду, а з іншого – різким зростанням кількості посилань на практику ЄСПЛ без належної методологічної глибини її застосування. Саме ця диспропорція між кількістю та якістю зумовила назву останнього етапу.

Встановлено, що однією з ключових проблем сучасного правозастосування є відсутність уніфікованих методологічних підходів до

роботи з прецедентною практикою ЄСПЛ, що зумовлює ризики формального, декларативного або селективного цитування рішень Суду. Обґрунтовано, що сам по собі обов'язок судів керуватися практикою ЄСПЛ не гарантує її якісної інтеграції у судову аргументацію за відсутності чітких методичних орієнтирів.

Окрему увагу у роботі приділено аналізу ролі Верховного Суду у сучасному механізмі застосування практики ЄСПЛ. Доведено, що Верховний Суд виконує системоутворюючу функцію у забезпеченні єдності судової практики та використання стандартів ЄСПЛ у національному правосудді, однак ефективність цієї функції залежить від надання Верховним Судом чітких методологічних орієнтирів, здатних забезпечити їх послідовне сприйняття судами нижчих інстанцій.

У межах дослідження сформульовано авторське визначення «релевантності у судовому тлумаченні», під якою запропоновано розуміти ступінь змістової та смислової спорідненості між правовим стандартом, сформульованим ЄСПЛ, та предметом національного судового розгляду, що зумовлює доцільність, обґрунтованість та значимість застосування такого стандарту. Релевантність у судовому тлумаченні розглядається як результат аналітичної оцінки співвідношення правових позицій Суду з предметом спору, метою захисту відповідного права та місцем конкретного рішення у загальній системі практики ЄСПЛ.

Основним науковим результатом дисертації є розроблення та обґрунтування принципу концентрованої релевантності як методологічного підходу до застосування практики ЄСПЛ у національному судовому рішенні. Запропонований принцип полягає у відборі та використанні лише тих правових позицій Суду, які є необхідними й достатніми для вирішення конкретної правової проблеми, та ґрунтується на поєднанні трьох взаємопов'язаних складових: предметної (відповідність правової позиції предмету спору), функціональної (узгодженість із метою захисту конкретного права) та системної (відповідність загальній логіці та еволюції практики ЄСПЛ). Доведено, що застосування цього принципу дозволяє підвищити

якість судового мотивування та уникнути надмірного або випадкового цитування прецедентів.

Подальшим розвитком зазначеного підходу стало формулювання методики застосування практики ЄСПЛ у національному судовому рішенні, який відображає послідовність інтелектуальних операцій судді – від правової ідентифікації спору та формулювання правової проблеми до виокремлення *ratio decidendi* релевантних рішень Суду та його аргументованого відтворення у мотивувальній частині судового акту. Доведено універсальний характер цього алгоритму та можливість його застосування незалежно від галузі судочинства чи статті Конвенції.

Окрему увагу у роботі приділено аналізу перспектив використання цифрових технологій і штучного інтелекту для підвищення ефективності застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві. Обґрунтовано, що такі інструменти можуть виступати допоміжним засобом суддівської діяльності, сприяючи оперативному пошуку та систематизації релевантної практики, за умови збереження провідної ролі судді у процесі тлумачення права та прийняття правового рішення.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання сформульованих у роботі висновків, принципів і алгоритмів у діяльності судів усіх інстанцій, у процесі підготовки та підвищення кваліфікації суддів, а також при вдосконаленні національного процесуального законодавства в частині регламентації методології застосування практики ЄСПЛ. Їх застосування сприятиме більш якісному мотивуванню судових рішень, підвищенню рівня правової визначеності, зменшенню кількості скасованих судових актів судами вищих інстанцій, а також зниженню кількості звернень громадян до Європейського суду з прав людини у зв'язку з належним забезпеченням конвенційних прав на національному рівні.

Ключові слова: джерело права, практика Європейського Суду з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, судовий прецедент, екзегетична діяльність, концентрована релевантність, *ratio decidendi*, національне судочинство, суддівське тлумачення, мотивування

судових рішень, принцип субсидіарності, верховенство права, права людини, захист прав людини.

ABSTRACT

***Sopilniak V. Yu.* Theoretical, methodological and applied foundations of the application of the case-Law of the ECHR in decisions of national courts. – Qualifying scientific work as a manuscript.**

Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 "Law" in the speciality 081 "Law". – Odesa I.I. Mechnikov National University. Odesa, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the theoretical, methodological and applied foundations of the application of the case-law of the European Court of Human Rights in national judicial decisions of Ukraine. The research provides a systematic analysis of the process of integration of Convention standards into national justice through the prism of the evolution of legal understanding, judicial interpretation and the transformation of the role of judicial practice within the system of sources of law.

Within the scope of the research, the legal nature of the phenomenon of “source of law” is analysed with due regard to contemporary doctrinal approaches, and the specific features of the case-law of the European Court of Human Rights as one of the elements of this system are revealed. It is substantiated that the case-law of the Court occupies a specific place among the sources of law, combining interpretative and normative-regulatory functions, and that its legal force is determined both by the State’s international legal obligations and by the role of the Court in shaping standards for the interpretation of the Convention as a “living instrument”.

A theoretical and methodological substantiation of the place of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case-law of the European Court of Human Rights within the legal system of Ukraine is provided, in particular in the context of the doctrine of sources of law. It is demonstrated that the Convention and the case-law of the Court form a single

normative and interpretative complex which has priority significance in the field of human rights protection and determines the content and limits of judicial interpretation of the relevant legal norms in national adjudication.

It is substantiated that the case-law of the European Court of Human Rights cannot be regarded exclusively as an auxiliary or optional argument in a judicial decision. The dissertation proposes a new scientific characterisation of the interpretative activity of the European Court of Human Rights as ***“exegetical”***, which consists in a deep and comprehensive analysis of the provisions of the Convention in each individual case. Such activity combines formal interpretation of the text of the Convention with interpretation of the content of its norms in the light of contemporary social, legal and moral realities, as a result of which the “living law” of the Convention is formed. It is proven that the effectiveness of the implementation of its provisions directly depends on the ability of national courts to correctly identify, interpret and apply the legal positions developed by the Court in a specific factual and legal context.

The dissertation analyses the judicial practice of Ukraine regarding the application of judgments of the European Court of Human Rights by courts of first instance, appellate courts and courts of cassation, on the basis of which the main stages of perception and use of the Court’s case-law at the national level are identified. A periodisation of the development of such practice is proposed, which includes the stage of formal familiarisation (1997–2006), characterised by sporadic application of the Convention and the Court’s case-law, perceived as an additional normative source similar to national legislation; the discursive stage (2006–2017), during which discussions on the role of judicial precedent in the system of sources of law intensified and a gradual overcoming of formalism in the application of the case-law of the European Court of Human Rights in national judicial decisions began, while an increasing number of practising lawyers paid attention to the potential of ECtHR precedent as an instrument for the development of the legal system; and the stage of imitative Europeanisation (since 2017), which is characterised, on the one hand, by a gradual increase in the understanding by national courts of the nature of ECtHR precedent as a source of law and the

demonstration of more qualitative use of the Court's arguments, and, on the other hand, by a sharp increase in the number of references to the ECtHR case-law without sufficient methodological depth of its application. It is precisely this disproportion between quantity and quality that determined the designation of the latter stage.

It is established that one of the key problems of contemporary legal practice is the absence of unified methodological approaches to working with the precedent-based case-law of the European Court of Human Rights, which results in the risks of formal, declarative or selective citation of the Court's judgments. It is substantiated that the mere obligation of courts to be guided by the ECtHR case-law does not guarantee its qualitative integration into judicial reasoning in the absence of clear methodological guidelines.

Special attention in the dissertation is paid to the analysis of the role of the Supreme Court in the modern mechanism of applying the case-law of the European Court of Human Rights. It is shown that the Supreme Court performs a system-forming function in ensuring the unity of judicial practice and the use of ECtHR standards in national justice; however, the effectiveness of this function depends on the provision by the Supreme Court of clear methodological guidelines capable of ensuring their consistent perception by lower courts.

Within the research, an authorial definition of "relevance in judicial interpretation" is formulated, which is understood as the degree of substantive and semantic affinity between a legal standard formulated by the European Court of Human Rights and the subject matter of national judicial proceedings, which determines the expediency, justification and significance of applying such a standard. Relevance in judicial interpretation is considered as the result of an analytical assessment of the correlation between the Court's legal positions, the subject of the dispute, the purpose of protecting the relevant right, and the place of a particular judgment within the overall system of the ECtHR case-law.

The principal scientific result of the dissertation is the development and substantiation of the principle of "concentrated relevance" as a methodological approach for the application of the ECtHR case-law in national judicial decisions.

The proposed principle consists in selecting and using only those legal positions of the Court that are necessary and sufficient to resolve a specific legal problem, and is based on the combination of three interrelated components: substantive (correspondence of the legal position to the subject matter of the dispute), functional (consistency with the purpose of protecting a specific right), and systemic (correspondence to the general logic and evolution of the ECtHR case-law). It is proven that the application of this principle makes it possible to improve the quality of judicial reasoning and to avoid excessive or random citation of precedents.

A further development of this approach is the formulation of an algorithm for the application of the ECtHR case-law in national judicial decisions, which reflects the sequence of intellectual operations performed by a judge – from identifying the dispute and formulating the legal problem to extracting the ratio decidendi of relevant judgments of the Court and its reasoned reproduction in the reasoning part of a judicial decision. The universal nature of this algorithm and the possibility of its application regardless of the branch of law or the article of the Convention are substantiated.

Special attention in the dissertation is also paid to the analysis of the prospects for the use of digital technologies and artificial intelligence to improve the effectiveness of applying the ECtHR case-law in national adjudication. It is substantiated that such tools may act as auxiliary means of judicial activity, facilitating the prompt search and systematisation of relevant case-law, provided that the leading role of the judge in the process of legal interpretation and decision-making is preserved.

The practical significance of the research results lies in the possibility of using the conclusions, principles and algorithms formulated in the dissertation in the activities of courts of all instances, in the process of training and advanced professional development of judges, as well as in improving national procedural legislation in terms of regulating the methodology for applying the ECtHR case-law. Their application will contribute to higher-quality reasoning of judicial decisions, an increase in the level of legal certainty, a reduction in the number of

judicial acts overturned by higher courts, and a decrease in the number of applications lodged by individuals with the European Court of Human Rights due to the proper protection of Convention rights at the national level.

Keywords: sources of law, case-law of the European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, judicial precedent, exegetical activity, concentrated relevance, ratio decidendi, national judiciary, judicial interpretation, reasoning of judicial decisions, principle of subsidiarity, rule of law, human rights, protection of human rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) Сопільняк В. Обґрунтованість та вмотивованість судового рішення в аспекті права на справедливий суд. *Наукові перспективи. Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»*. 2023. № 11(41). С.1039-1052. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11\(41\)-1039-1052](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-1039-1052)

2) Сопільняк В. Удосконалення нормативно-правових засад застосування у цивільному судочинстві України Європейської Конвенції з прав людини і практики ЄСПЛ як джерел права. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство. Науковий журнал*. 2025. Т. 27, Випуск 1 (40). С. 56-63. [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-1\(40\)-9](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-1(40)-9)

3) Сопільняк В. Застосування судами Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та практики ЄСПЛ як джерел права: періодизація етапів та сучасний стан. *Наука і техніка сьогодні. Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»*. 2025. Випуск № 11(52). С.335-349. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11\(52\)-335-349](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11(52)-335-349)

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

4) Сопільняк В. Право людини на справедливий суд в контексті двох світоглядів. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. П'яті юридичні читання : збірник тез доповідей Міжнародної щорічної дистанційної наукової конференції (28 жовтня 2022 р., м. Одеса) / За заг. ред. Т. В. Степанової, О. А. Чувакова; уклад. С. В. Пілюк, О. В. Нарожна. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2022. С.81-87;*

5) Сопільняк В. Відвід судді: упереджена неупередженість : *Матеріали 78-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова* (22–24 листопада 2023 р., м. Одеса)/ відп. ред. О. В. Побережець; ред. кол.: Є. І. Масленніков, А. Л. Святошніук та ін. Одеса: Олді+, 2023. С. 84-89;

6) Сопільняк В. Захист права власності у практиці ЄСПЛ в умовах війни в Україні. *Організаційно-правові засади забезпечення сталого розвитку в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*(15 квітня 2025 р., м. Кривий Ріг).Кривий Ріг, 2025.С.164-168;

7) Сопільняк В. Роль національних судів у забезпеченні верховенства права в публічному управлінні: аналіз через призму практики ЄСПЛ. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VIII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова* (16 травня 2025 р.,м. Хмельницький). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2025. С.356-358.

8) Сопільняк В. Ю., Левенець А.В. Концентрована релевантність як методологічна вимога застосування практики ЄСПЛ у національному судовому рішенні. *Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity*(February 18-20, 2026, Luxembourg). Luxembourg, 2026. С.204-209.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1 ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МІСЦЕ РІШЕНЬ ЄСПЛ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ.....	26
1.1. Теоретичні підходи до розуміння джерел права та місце Конвенції у правовій системі України	26
1.2. Правова природа рішень ЄСПЛ у системі джерел права....	46
1.2.1. <i>Рішення ЄСПЛ як результат екзегетичної діяльності Суду.....</i>	46
1.2.2. <i>Прецедентна природа практики ЄСПЛ та її вплив на національну правову систему.....</i>	68
1.2.3. <i>Види актів ЄСПЛ та особливості їхньої структури.....</i>	73
1.3. Доктринальні та нормативно-правові засади застосування національними судами практики ЄСПЛ	79
1.3.1. <i>Історико-правові передумови прийняття Європейської Конвенції з прав людини</i>	80
1.3.2. <i>Нормативно-правове забезпечення застосування Конвенції та практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя в Україні....</i>	85
Висновки до розділу 1.....	98
РОЗДІЛ 2 ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ РІШЕНЬ ЄСПЛ У НАЦІОНАЛЬНІЙ СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	102
2.1. Етапи становлення та застосування рішень ЄСПЛ судами першої та апеляційної інстанцій.....	102
2.2. Застосування практики ЄСПЛ Верховним Судом.....	150
Висновки до розділу 2.....	163
РОЗДІЛ 3 МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ У МОТИВУВАННІ РІШЕНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ УКРАЇНИ.....	167
3.1. Методологічний принцип концентрованої релевантності у контексті судового тлумачення.....	167

3.2.	Методика застосування практики ЄСПЛ у національному судовому рішенні.....	176
3.3.	Перспективи вдосконалення застосування практики ЄСПЛ у контексті цифровізації правосуддя та розвитку штучного інтелекту.....	204
	Висновки до розділу 3.....	217
ВИСНОВКИ.....		221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		225
ДОДАТКИ.....		243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЕКПЛ або Європейська Конвенція з прав людини, або Європейська Конвенція, або Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (м. Рим)

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ, або Страсбурзький Суд, або Суд – Європейський Суд з прав людини

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодексу України

ООН – Організація об'єднаних націй

ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Інтеграція України до європейського правового простору зумовила докорінну зміну природи національного правосуддя, в межах якого Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року[1] та практика Європейського суду з прав людини набули статусу не лише міжнародно-правових орієнтирів, а й безпосередніх регуляторів правозастосовної діяльності. За цих умов національний суд перестає бути виключно органом застосування внутрішнього законодавства, набуваючи функції первинного гаранта дотримання конвенційних стандартів прав людини.

Офіційне визнання Конвенції та практики ЄСПЛ джерелами права в Україні відбулось шляхом прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року. У подальшому положення щодо застосування під час здійснення правосуддя Конвенції та практики ЄСПЛ як джерел права знайшли своє відображення у нормах всіх діючих процесуальних кодексів України. Разом із тим, формальне визнання обов'язковості Конвенції та практики Суду не забезпечує їх належної реалізації у національному судочинстві. У сучасній судовій практиці простежується суперечлива тенденція: з одного боку, кількість посилань на практику ЄСПЛ у судових рішеннях зростає, з іншого, таке посилання нерідко має декларативний або фрагментарний характер і не супроводжується належним аналізом правових позицій Суду. Це свідчить про наявність не лише прикладної, а передусім методологічної проблеми, яка полягає у відсутності цілісного підходу до відбору, інтерпретації та застосування релевантної практики ЄСПЛ.

Зазначена проблема загострюється в умовах еволюційного характеру Конвенції як «живого інструмента», що зумовлює динамічність правових стандартів і ускладнює їх коректне застосування на національному рівні. За відсутності чітких методологічних орієнтирів це призводить або до

формального цитування рішень ЄСПЛ без встановлення їх *ratio decidendi*, або, навпаки, до надмірного й невідповідного використання прецедентів, що не відповідають предмету конкретного спору.

У цьому контексті особливого значення набуває необхідність розроблення узгодженого методологічного підходу до застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях, який би забезпечував її не декларативне, а ефективне використання.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах сучасних соціально-правових трансформацій та збройної агресії проти України, що значно підвищує навантаження на систему правосуддя та актуалізує необхідність дотримання європейських стандартів захисту прав людини. Національні суди дедалі частіше звертаються до практики ЄСПЛ, однак таке застосування нерідко супроводжується труднощами, пов'язаними з її тлумаченням, визначенням місця у системі джерел права та практичним використанням у мотивуванні судових рішень.

Практика свідчить, що недостатнє або поверхове врахування правових позицій ЄСПЛ національними судами призводить до збільшення кількості звернень до Суду проти України та констатації порушень прав людини. Це, своєю чергою, впливає не лише на ефективність національного правосуддя, а й на міжнародний авторитет держави. Водночас відсутність єдиного підходу до застосування практики ЄСПЛ у різних ланках судової системи негативно позначається на рівні правової визначеності та передбачуваності судових рішень.

Таким чином, актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу теоретико-методологічних та прикладних засад застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях, що є передумовою забезпечення ефективного захисту прав людини, реалізації принципу верховенства права та зміцнення довіри до судової влади.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри

конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І.І. Мечникова в процесі виконання тем: «Сучасний конституціоналізм в процесі становлення та розвитку української державності» (номер державної реєстрації 0118U001585, терміни виконання 01.04.2018 – 31.12.2022 роки), «Конституційно-правовий механізм забезпечення, реалізації та захисту прав людини в умовах воєнного стану та повоєнний час» (номер державної реєстрації 0123U102299, терміни виконання 01.04.2023 – 31.12.2027 роки), що підтверджує актуальність та цінність таких напрацювань.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є дослідження теоретико-методологічних доробок та прикладних аспектів застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях України з метою визначення її місця у системі джерел права та удосконалення методів та механізмів правозастосування.

З огляду на зазначену мету дослідження, доцільно визначити наступні завдання:

- проаналізувати правову природу феномену «джерело права» та практики ЄСПЛ як одного з його елементів;
- здійснити теоретико-методологічне обґрунтування місця Конвенції та практики ЄСПЛ у правовій системі України, зокрема в контексті доктрини джерел права;
- дослідити теоретико-методологічні засади інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ та особливості його підходів до тлумачення Конвенції;
- визначити способи і механізми застосування практики ЄСПЛ судами першої та апеляційної інстанцій України;
- охарактеризувати сучасні тенденції та проблеми використання практики ЄСПЛ у діяльності Верховного Суду;
- визначити методологічні прийоми застосування національними судами практики ЄСПЛ;
- сформулювати практичні рекомендації щодо удосконалення процесу застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві;

- запропонувати законодавчі зміни з метою уніфікації застосування практики ЄСПЛ у судовій діяльності;
- охарактеризувати перспективи вдосконалення застосування практики ЄСПЛ у зв'язку з розвитком цифрових технологій та штучного інтелекту.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у процесі застосування практики ЄСПЛ національними судами України.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовано поєднання загальнонаукових, спеціально-юридичних та інших методів дослідження. Дисертаційна робота ґрунтується на принципах використання комплексного, міжгалузевого підходу в аналізі окремих аспектів теми дослідження.

Серед методів дослідження особливе місце посідає історико-правовий, який надав змогу дослідити правову природу Конвенції та рішень Суду, а також темпоральні передумови їх використання як нового для національного правового порядку джерела права (параграфи 1.3., 2.1.).

Шляхом застосування аксіологічного методу визначено правову природу рішень ЄСПЛ як результату екзегетичної діяльності, яка поєднує в собі правоінтерпретаційну та правотлумачну функції Суду (параграф 1.2.1).

За допомогою методу синтезу здійснено наукове опрацювання особливостей національної судової діяльності та запропоновано нову модель удосконалення чинного процесуального законодавства в аспекті використання практики ЄСПЛ (параграф 3.2.).

За допомогою компаративного методу, який включає прийоми зіставлення, протиставлення, порівняння, виявлено найбільш розповсюджені помилки та недоліки судової правозастосовчої діяльності, яка містить формальне та декларативне використання Конвенції та рішень ЄСПЛ (розділ 2).

Формально-логічний та формально-юридичний методи були використані при встановленні алгоритмів дослідження рішення ЄСПЛ як юридичного

акту, виокремлення його структурних елементів, пошуку *ratione decidendi* з метою використання в якості мотивування рішень національних судів (параграфи 1.1., 1.3).

У роботі було застосовано системний та функціональний методи, за допомогою яких запропоновано методiku використання практики Суду як джерела права під час ухвалення рішення національним судом (параграф 3.1).

За допомогою методу інтерпретації було запропоновано авторські дефініції таких категорій, як «екзегетична діяльність ЄСПЛ», «концентрована релевантність», «сміслова (змістова) спорідненість», «імітаційний європеїзм» та ін. (параграфи 1.2., 2.1., 3.1.).

Теоретичну основу дослідження становлять праці представників природно-правової доктрини, а також сучасних дослідників у галузі теорії права та міжнародного права. Серед зарубіжних вчених особливу увагу приділено роботам R. Cross, D. Harris, H. Keller, H. Lauterpacht, J. McBride, M. O'boyle, A. Stone Sweet, R. Wacks, які досліджували судовий прецедент та природу рішень ЄСПЛ, їх прецедентний характер, вплив міжнародного права на правові системи держав-учасниць. Вітчизняна доктрина представлена працями Бабанли Р.Ш., Головатого С.П., Гуйвана П.Д., Дудаш Т.І., Мазура М.В., Пушкара П.В., Рабіновича П.М., Соловйова О.В. та інших, які аналізували проблеми верховенства права, конституціоналізації прав людини та застосування міжнародних стандартів у національній юрисдикції. Особливу цінність для даного дослідження становлять ідеї Шевчука С.В., які базуються на активній інтерпретаційній ролі суду та його здатності формувати стандарти правозастосування.

Емпіричну основу дослідження склали рішення судів першої, апеляційної інстанцій та особливо Верховного Суду, які дали змогу оцінити вплив європейських стандартів на уніфікацію судової практики, а також практика Європейського Суду з прав людини.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що на основі комплексного аналізу рішень національних судів, у яких застосована практика

Європейського Суду з прав людини, обґрунтовано нові теоретичні положення та сформульовано методологічні підходи до її застосування у національному правосудді. Особливістю такого дослідження є те, що на відміну від попередніх, зосереджених переважно на окремих сферах суспільних відносин, робота базується на міжгалузевому підході, що дозволяє виробити загальні методологічні та практичні правила застосування прецедентів ЄСПЛ у судовій діяльності.

У роботі сформульовано такі нові або такі, що мають елементи новизни, наукові висновки:

Вперше:

- обґрунтовано поняття «екзегетичної діяльності» Європейського суду з прав людини шляхом визначення її як виду правозастосовної діяльності, що поєднує інтерпретацію, конкретизацію та еволюційне переосмислення положень Конвенції та має наслідком «виведення» конкретних норм із загальних положень Конвенції, здійснених із врахуванням обставин справи та адаптації конвенційного права до сучасних умов;
- запропоновано авторську періодизацію застосування практики ЄСПЛ судами України, що включає три етапи: 1) етап формального ознайомлення суддів з Конвенцією та практикою ЄСПЛ (1997–2006 роки), який характеризувався мінімальним застосуванням цих джерел при здійсненні правосуддя, 2) дискурсивний етап (2006–2017 роки), протягом якого відбувалось поступове збільшення кількості випадків застосування практики ЄСПЛ з одночасним формуванням підходів до системності такого застосування, 3) етап так званого «імітаційного європеїзму» (2017 і дотепер), який характеризується істотним зростанням посилок на практику ЄСПЛ у національних судових рішеннях, проте таке збільшення не призводить автоматично до покращення їх якості;
- обґрунтовано методику застосування практики ЄСПЛ у діяльності судді як структуровану послідовність дій, що охоплює правову ідентифікацію спору та формулювання правової проблеми, аналіз фактичних обставин

справи, визначення релевантних рішень ЄСПЛ, їх співставлення з обставинами конкретної справи та аргументоване відтворення їх *ratio decidendi* у мотивувальній частині судового рішення;

- запропоновано методологічний принцип «концентрованої релевантності» як орієнтира застосування практики ЄСПЛ національними судами, що полягає у відборі, інтерпретації та відтворенні у мотивуванні лише тих правових висновків (*ratio decidendi*) і пов'язаних із ними стандартів, які є необхідними й достатніми для вирішення конкретної правової проблеми; зміст цього принципу розкривається через узгоджене поєднання предметної, функціональної та системної релевантності застосовуваних прецедентів;

- аргументовано доцільність внесення змін до процесуального законодавства та закріплення положень щодо обґрунтованого застосування рішень ЄСПЛ у національних судових актах із обов'язковим мотивуванням такого застосування (або відмовою від застосування, якщо на ньому наполягали сторони) із визначенням обов'язку судів вищих інстанцій кожного разу перевіряти релевантність застосування практики ЄСПЛ нижчестоящим судом у випадку такого застосування.

Удосконалено положення щодо:

- місця Конвенції у правовій системі України, у тому аспекті, що її пріоритет щодо національних законів обумовлюється не лише формальними ієрархічними ознаками, а комплексом факторів, які включають міжнародно-правові зобов'язання держави, положення національного законодавства та особливий механізм формування змісту Конвенції через практику Європейського Суду з прав людини;

- розмежування понять «джерело права» і «форма права», виходячи з того, що джерело права відображає витoki та змістове підґрунтя правового регулювання, тоді як форма права є способом зовнішнього закріплення правових норм; на цій основі уточнено підхід до сприйняття практики ЄСПЛ як джерела права, значення якої полягає не лише у формальному визнанні її у

національному правопорядку, але й у її впливі на формування національних правових стандартів;

- теоретичного визначення релевантності застосування практики ЄСПЛ у частині її розуміння як ступеню змістової та смислової (сутнісної) спорідненості між правовим стандартом, сформульованим ЄСПЛ, та предметом національного судового розгляду, що зумовлює доцільність і обґрунтованість його застосування.

Дістали подальшого розвитку:

- положення щодо ролі національних судів у системі європейського конвенційного механізму захисту прав людини, в частині їх визнання не як другорядного елементу по відношенню до ЄСПЛ, а як первинних гарантів прав і свобод людини, від діяльності яких залежить ефективність функціонування всієї системи;

- поняття «правові стандарти ЄСПЛ» у частині уточнення їх ролі у національному правозастосуванні, що полягає у поєднанні їх функції як мінімальних гарантій захисту прав людини з їх здатністю до еволюційного розвитку, який забезпечується через практику ЄСПЛ та має прояв у конкретизації змісту відповідних стандартів залежно від контексту їх застосування;

- положення щодо застосування формули «*mutatis mutandis*» у національному правозастосуванні, шляхом уточнення її значення як способу використання правових стандартів ЄСПЛ у випадках відсутності прецеденту, що відповідає критеріям концентрованої релевантності, за умови, що такі стандарти мають універсальний характер і можуть бути застосовані до ширшого кола правовідносин без втрати їх змісту;

- положення щодо використання цифрових технологій та штучного інтелекту у застосуванні практики ЄСПЛ як інструменту зниження випадковості та підвищення керованості процесу відбору та аналізу прецедентної практики, який функціонує в межах алгоритму концентрованої

релевантності та не підміняє суддівське тлумачення, а забезпечує його інформаційну підтримку.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною завершеною науковою працею, у якій висвітлені теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях. Наукові результати, висвітлені у публікаціях, підготовлених у співавторстві, містять особистий внесок автора та отримані ним особисто на основі аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових та нормативно-правових джерел, судової практики.

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні та практичні висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на наукових заходах: міжнародній щорічній дистанційній науковій конференції «Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. П'яті юридичні читання» (м. Одеса, 28 жовтня 2022 р.); науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, 22–24 листопада 2023 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Організаційно-правові засади забезпечення сталого розвитку в Україні» (м. Кривий Ріг, 15 квітня 2025 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (м. Хмельницький, 16 травня 2025 р.); 6-й міжнародній науково-практичній конференції «Дослідження в галузі науки, технологій та економіки» (м. Люксембург, 18-20 лютого 2026 р.).

Практичне значення отриманих результатів: результати наукового дослідження були обговорені на засіданні комісії Хаджибейського районного суду м. Одеси 24 грудня 2025 р. та вирішено їх враховувати та впроваджувати у практичну діяльність суддів (акт впровадження від 24 грудня 2025 року). Також результати дослідження було впроваджено у навчальний процес в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова при викладанні

дисциплін «Міжнародний захист прав людини», «Захист прав в ЄСПЛ» (акт впровадження від 3 березня 2026 року).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які охоплюють вісім підрозділів, з висновками до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (184 найменування, з них 56 – іноземними мовами) та двох додатків. Загальний обсяг роботи – 245 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МІСЦЕ РІШЕНЬ ЄСПЛ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ

1.1. Теоретичні підходи до розуміння джерел права та місце Конвенції у правовій системі України.

Перед тим як перейти до дослідження питань, винесених у назву цього розділу та пов'язаних з розкриттям сутності та розуміння рішень ЄСПЛ, їх впливу на національне правозастосування, слід окреслити, що саме юридична наука та практика вкладають у поняття «джерело права». Слід почати з того, що в правовій літературі наголошується на його полісемічності, тобто множинності інтерпретацій, що зумовлено тим, яку властивість явища дослідник висуває на передній план.

Загалом, під «джерелом» розуміють явище або процес, який є первісним по відношенню до чогось наступного, наприклад наслідку чи змісту. Це щось початкове, те, що є першим або навіть єдиним, що існувало раніше і (або) завжди. Наприклад, в релігії джерелом існування, пізнання, любові та моралі є Бог. У схоластичній традиції Тома Аквінський (1224-1274 р.р.) пов'язував усі закони з Вічним законом як розумом Бога, що є єдиним джерелом інших законів [2, с.865]. Платон (прибл. 427-347 до н.е.) у вченні про ідеї виводив залежність закону від Блага як найвищої сутності [2, с.569-570]. Кант (1724-1804), розмежовуючи вроджене й приватне право, виводив «право на свободу» як єдине вроджене право та джерело інших правомочностей і критерій оцінки набутих прав [2, с.327]. Отже, «джерело» переважно розуміється як першооснова та початкові витoki, з яких розвиваються ідеї, процеси чи дії.

Взаємозв'язки держави та людини, відносини між особами потребують регулювання правилами, що унеможливлюють свавілля та хаос і водночас

забезпечують фундаментальні права людини. Тому постають питання про «походження» правил, їх авторства, мотивів та способів доведення до адресатів, тобто питання правотворчості як визнання, встановлення або санкціонування, зміни чи скасування юридичних норм. Важливо підкреслити, що правотворчість за своїм змістом є ширшою за законотворчість: остання є прерогативою парламенту (або народу через референдум), тоді як правотворчі прояви можливі й у діяльності інших органів, зокрема судів.

Сам феномен «джерела права» давно є предметом дискусій. У різні часи поняття та значення джерел права, їх принципи, ієрархію та класифікацію досліджували Алексєєв С.С., Зівс С.Л., Нерсисянц В.С., Сильченко Н.В. Цією проблематикою в сучасних умовах займалися такі українські вчені як Рабінович П.М. [3, с.171-172], Корчевна Л.О. [4], Пархоменко Н.М. [5], Дудченко В.В. [6]. Питаннями про з'ясування сутності джерел права займався Дунас О.І. [7], поняття джерел права та його форми досліджував Дрішлюк А.І. [8], Христова Г.О. [9, с.107-108], Корунчак Л.А. [10], співвідношення понять «джерела права» та «форма права» в адміністративному праві вивчав Решота В.В. [11]. Тривала багатозначність породжувала й радикальні оцінки: у 40-х роках ХХ ст. висловлювалась думка про невизначеність, незрозумілість, а тому і недоцільність поняття «джерело права» для науки.

В радянський період вчені дотримувались переважно тієї точки зору, що джерело права – це акти компетентних державних органів, які встановлюють або санкціонують норму права. Це також і зовнішні форми вираження правотворчої діяльності держави, за допомогою якої воля законодавця набуває обов'язкової сили. До основних джерел відносили: правовий звичай, судовий чи адміністративний прецедент, нормативний акт і нормативний договір, підкреслюючи практичну «досконалість» нормативного акта щодо ясності та доступності регулювання.

Після набуття Україною незалежності подібний підхід значною мірою зберігся. Рабінович П.М. визначав джерело права як «спосіб зовнішнього

вияву норм, що засвідчує їх загальнообов'язковість» [3, с. 171-172]. Скакун О.Ф. зазначала, що джерело (форма) права – це «вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, що надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення» [12, с.308-311].

Водночас у доктрині підкреслюється багатоплановість терміна «джерело права». Дрішлюк А.І. зазначав, що в континентальних системах «джерело права» охоплює матеріальний вимір (умови життя), формальний (спосіб вираження державної волі), «джерела пізнання права», а також історичні витоки правової системи [8]. Дунас О.І. також наголошував на сукупності аспектів: матеріальному (соціально-економічні умови), ідеологічному (ідеї та концепції), організаційному, формально-юридичному та пізнавальному [7].

В поглядах вчених та в юридичній практиці термін «джерело права» часто вживають як синонім «форми права», однак для правника важливо розрізняти ці поняття.

У загальній теорії права розрізняють внутрішню форму (структура права, галузі та інститути) і зовнішню (спосіб формального вираження). Для норми внутрішньою формою є її структура (гіпотеза, диспозиція, санкція), а зовнішньою – стаття (пункт тощо), де вона викладена. «Форма права» вказує на те, як норма відображена зовні (нормативний акт, прецедент, звичай). Натомість «джерело права» – це те, що породжує право, і у такому підході зовнішнє закріплення відступає на другий план. У цьому значенні джерела права поділяють на соціально-правові та юридичні [13, с.191-192]. Дрішлюк А.І. слушно зауважував, що юридичне (формальне) розуміння джерела права – результат своєрідної «джентльменської угоди» задля подолання багатозначності терміна [8]. Інші автори також вважають «джерело права» більш традиційним і зручним для світової юриспруденції, ніж «форма права» [14, с.28].

Звідси випливає розрізнення ознак. Для джерела права притаманні наступні: його зв'язок із самим виникненням суспільства; об'єктивне

відображення потреб і волі соціальних груп (не лише правлячих еліт); координуючий (ціннісний) характер; авторитет і довіра; як продукт, утворений суспільством не потребує пояснення; орієнтація на справедливість; обмежена сила до формального закріплення. Для форми права це: ініційованість політичною волею; видання в межах компетенції; ієрархічна підпорядкованість; візуалізація та промульгація; загальнообов'язковість. Саме тому редукція «джерела права» всього лише до письмового носія (акта, рішення, договору) залишає поза увагою інші цінності. Зокрема така ознака, як справедливість притаманна не способу закріплення, а змістовному (внутрішньому) наповненню права.

Виникнення та виявлення джерела права можна прослідкувати, досліджуючи сам процес його зародження. Еволюційний шлях зародження джерела права можна описати моделлю: ідея-апробація-легітимація-відтворення. Спершу в суспільстві формується запит (ідея) як відповідь на потреби; далі вона проходить емпіричну перевірку на практиці; потім отримує обов'язкову силу (легітимацію) через законодавчий процес, звичаєве тривале застосування, референдум або міжнародну згоду; і, нарешті, відтворюється у формі (закон, міжнародний договір, судовий прецедент) та доводиться до адресатів. Лише на цьому фінальному етапі «джерело права» у формально-юридичному сенсі збігається з «формою права». Звичайно, наведена схема є ідеальною, бо держава нерідко нехтує первинними етапами.

На нашу думку, невірно вважати ідентичними поняття джерела права та форми права. зокрема, не можемо погодитись зі згаданими позиціями Зівса С.Л., Скакун О.І., які, зазначаючи про джерело права, в дужках доповнювали його словом «форма», підкреслювали таким чином їх тотожність. Критично треба сприймати позицію авторів (наприклад Шершеневича Г.Ф.), які стверджують про необхідність заміни джерела права терміном форма права. Не можемо повністю підтримати й позицію Корунчака Л.А., який стверджував, що джерела права виступають способом зовнішнього виразу, існування та перетворення права. На його думку,

джерело права – це система норм права, які створюються державою або суспільством для компенсації внутрішніх напружень у суспільстві [10].

Доречно виходити з того, що джерело права – це те, з чого виникає право, а форма права – це те, в чому воно існує або де зафіксовані норми права. Джерела права дають «життя» правовим нормам, а форми права надають їм зовнішнього вираження. Тому помилково ототожнювати «джерело права» і «форму права». Навіть якщо в конкретному випадку завершений процес правотворення трансформує витoki в текст, це не скасовує того, що джерело – фундамент виникнення й змістового обґрунтування норми, а форма – спосіб зовнішнього існування та впорядкування. У цьому сенсі співвідношення джерела до форми подібне до співвідношення права до законодавства. Лише коли ідея пройшла весь шлях і набула зовнішнього вираження, можна говорити про збіг цих понять у кінці цього процесу.

Роздуми про джерела права неминуче торкаються самої природи права. Радянська «вульгарно позитивістська» модель зводила право до наказу держави, фактично ототожнюючи право із законом і роблячи державно-владну волю джерелом права. Суть такого легізму традиційно передається фразою з Дигестів Юстиніана: «Що захоче правитель, те й буде правом». Наслідки абсолютизації законодавчої волі нам добре відомі. На прикладі тоталітарних режимів видно, що формальна законність без внутрішньої справедливості руйнує саму ідею права.

Традиція природного права виходить із протилежного – право, а отже і закон мають слугувати справедливості. Тому універсального значення набуває формула «*Lex iniusta non est lex*» (закон, який не відповідає справедливості, не є законом). У цьому контексті Т. Аквінський вказував, що закон, який суперечить природному або божественному праву, втрачає моральну здатність зобов'язувати. Такий «закон» він називав «спотворенням закону» [15, с.17], а Г. Радбрух – законним неправом [16, с.105-108]. Сучасне позитивістське бачення в Україні часто апелює тим, що законодавство увібрало природно-правові ідеї (через верховенство права, справедливість

тощо), а отже первинним джерелом права є нормативні акти [17, с.58]. Однак сама інкорпорація принципів у тексти не змінює їх походження: природно-правові ідеї не перестають бути витокami права лише тому, що вони відтворені у законі. Їхній сенс – у наддержавній силі та визнанні невідчужуваних прав людини, які держава не надає і не може скасувати.

Право позитивне, на відміну від природнього, виходить від людей, а тому воно може прийматись виходячи з людської природи, з притаманними їй пристрастями та упередженнями. Нівелювати ці огріхи призначене якраз природнє право. Цей підхід підтверджується і практичними прикладами. Професор Кембриджського університету (Англія), суддя Міжнародного Суду ООН (1955-1960), доктор Г. Лаутерпахт, підкреслював: «Природно-правові теорії не побудовані виключно на спекулятивних, вольових умовиводах. Вони від початку виявились узагальненням практичного досвіду» [18, с.98]. У преамбулі до Конституції України Верховна Рада зазначила про усвідомлення відповідальності «перед Богом», приймаючи Основний Закон [19], а цивільне законодавство прямо оперує принципами справедливості, добросовісності, розумності (зокрема ст.3 ЦК України [20]) та визнає належність особі певних прав від факту народження (ч.1 ст.269 ЦК України). Конституційний Суд України у рішенні від 29.12.1999 щодо смертної кари (№11-рп/99) виходив з невід'ємності та невідчужуваності права на життя [21]. Надаючи тлумачення принципів верховенства права, Конституційний Суд України у рішенні від 02.11.2004 №15-рп/2004 (про призначення більш м'якого покарання) прямо зазначив, що право не обмежується законодавством як однією з форм, а включає й інші соціальні регулятори – норми моралі, традиції, звичаї тощо, легітимовані суспільством і об'єднані «ідеологією справедливості» [22].

Подібні ідеї мають прояв і в європейській практиці. Так, Федеральний Верховний Суд та Федеральний Конституційний Суд Німеччини неодноразово у своїх рішеннях визнавали існування надпозитивного права, що зв'язує навіть установчу владу [23, с.50]. Подібний підхід характерний і для міжнародного права. Так, стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН

передбачає застосування загальних принципів права, «визнаних цивілізованими націями» [24]. Характерно, що Статут Ради Європи (05.05.1949) у преамбулі проголошує: «підтверджуючи свою відданість духовним та моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права, принципам, які становлять підвалини кожної справжньої демократії ...» [25].

Із зазначеного слідує, що не договори чи документи, тобто не форми норм права, були визнані витокom фундаментальних принципів, а саме духовні та моральні цінності є тим джерелом, яке породжує їх існування. Водночас для реального зобов'язуючого впливу ідея потребує відтворення у формі – саме тут джерело і форма права збігаються.

Отже, у широкому сенсі природне право, з якого випливають базові ідеї та визнані цивілізованими націями фундаментальні цінності справедливості, розумності, пропорційності, заборони свавілля, тощо, є джерелом сучасного права, базисом для будівництва України як ефективної демократії, правової держави, в якій не тільки визнається, а й діє верховенство права.

Підсумовуючи підкреслимо, що наука визнає існування джерел права: 1) в матеріальному розумінні (об'єктивні потреби), 2) ідеалістичному (панівні правові ідеї, зокрема верховенство права), 3) формально-юридичному (зовнішній вираз норми). Проте в сучасному законодавчому вжитку «джерело права» здебільшого використовується саме в останньому значенні.

Окремої уваги потребує дослідження судового прецеденту як джерела права, яке поступово входить у національне правозастосування. У радянсько-соціалістичний період, який справедливо називають часом псевдодержавності [26, с.562, 569], панувало негативне ставлення до судової правотворчості. Суддя сприймався виконавцем волі правлячого класу, а кожне твердження судді мало спиратися на прямий припис закону. Діяльність судів була ідеологічно орієнтована на повалення влади поміщиків та капіталістів [27, ст.2]. Теоретики того часу заперечували правотворчу силу судового

прецеденту. У монографічному дослідженні С. Шевчука наводяться наступні підходи дослідників щодо цього питання: «...ніякий судовий прецедент не створює права, а те, що певна кількість справ вирішують однаково свідчить лише про правильне застосування норми права»; «у соціалістичному суспільстві волю народу виражає законодавець, і суд не може випереджати його...»; «...діяльність суду зводиться до конкретизації норми права без створення нової»; «...було б крахом принципу законності, якщо б під виглядом тлумачення створювались нові норми» [23, с.434-435].

Попри це, в той час вже існували деякі ознаки запровадження судового прецеденту. Конституція СРСР 1924 року визначала компетенцію Верховного суду СРСР щодо надання судам керівних роз'яснень [28]. В сталінській конституції СРСР 1936 року такого положення вже не було, однак ця функція Верховного суду СРСР містилася у ст.75 Закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік» 1938р., де було зазначено, що Пленум Верховного суду СРСР дає «керівні вказівки з питань судової практики» [23, с. 436], які фактично були обов'язковими. Дискусія про їх нормативність ґрунтувалася на тому, що інколи вказівки містили правила поза законом і демонстрували ознаки автономного регулятора (зокрема тривале застосування попри зміни норми, питання зворотної дії, розширювальне тлумачення тощо).

Отже, існування судового прецеденту як джерела права заперечувалось у правовій науці в СРСР, проте на практиці ці явища існували, часто завуальовані під інші формальні вирази. Наприклад, частина друга ст.14 Закону СРСР 1989 р. «Про статус суддів в СРСР» наділяла конференцію суддів правом звернення до Верховного Суду СРСР або Верховного Суду союзної республіки по керівні роз'яснення чи тлумачення законів [29], а Закон України «Про судоустрій України» 1981 р. наділяв Верховний суд УРСР повноваженнями давати судам обов'язкові керівні роз'яснення [30, ст. ст.40, 45].

Ще однією ознакою нормативності постанов Пленуму Верховного Суду України, на доповнення до висловлених Зівсом С.Л., стало наділення таких постанов контролюючою силою по відношенню до інших постанов Пленумів. Так, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2002 року Пленум Верховного Суду України, окрім можливості давати роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства, був наділений повноваженнями у разі необхідності визнавати нечинними відповідні роз'яснення вищих спеціалізованих судів [31, ст.55].

Після проголошення у 1991 році незалежності Україна успадкувала модель формування єдності судової практики вищим в ієрархії судом, але водночас постало завдання створення системи правосуддя, сумісної з міжнародними стандартами. До червня 2001 року діяла триланкова модель вирішення справ (перша, касаційна, наглядова інстанції), яка допускала неодноразове й необмежене в часі опротестування рішень, які набули сили *res judicata*. Саме ця конструкція стала предметом посиленої уваги ЄСПЛ, який оцінював її сумісність з гарантіями п.1 ст.6 Конвенції й наголошував, що повторне і без істотних підстав скасування остаточних рішень руйнує правову визначеність, а отже робить «право на суд» ілюзорним [32; 33]. Це стало одним із чинників реформ, які у 2001 році призвели до заміни стадій касації та нагляду апеляційним і касаційним переглядом із чіткішими правилами, строками та суб'єктами оскарження [34; 35].

Прийнятим у 2002 році новим законом України «Про судоустрій і статус суддів» [31] були внесені значні зміни в законодавство стосовно правових засад організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні. Якщо раніше суди здійснювали діяльність з метою «всемірного зміцнення соціалістичної законності і правопорядку» [30, ст.3], то тепер завданням правосуддя стало забезпечення права на справедливий суд, виходячи із засад верховенства права [31, ст.2].

Уперше законодавство прямо наблизилося до прецедентної моделі у Законі України від 07.07.2010 «Про судоустрій і статус суддів», яким у

процесуальні кодекси було внесено положення про обов'язковість рішень Верховного Суду України, прийнятих за наслідками перегляду у зв'язку з неоднаковим застосуванням норм матеріального права [36]. Відповідні статті (ст.360-7 ЦПК [37], ст.111-28 ГПК [38], ст.244-2 КАС [39]) встановлювали обов'язковість таких рішень для судів і суб'єктів владних повноважень та вимогу привести свою практику у відповідність з ними. Цим було нейтралізовано традиційний аргумент противників теорії судового прецеденту, що судові рішення встановлює права й обов'язки лише для сторін і не має загальнообов'язкового характеру. За законом правові висновки отримали нормативний вплив на невизначене коло суб'єктів. Таким чином, рішення суду стало регулятором суспільних відносин.

Реформа 2017 року, яка призвела до появи нових редакцій ЦПК, ГПК, КАС [40], змінила цю логіку, послабивши імперативність судового прецеденту. Замість обов'язковості для всіх суб'єктів і прямого обов'язку судів узгоджувати свою практику з позицією Верховного Суду, з'явилася формула, що «при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду» (ч.4 ст.263 ЦПК України [37], ч.4 ст.236 ГПК України [38], ч.5 ст.242 КАС України [39]). Текстуально це означає перехід від «обов'язку застосовувати» до «обов'язку враховувати», а також виключення з кола прямих адресатів суб'єктів владних повноважень. Також, лексичний зміст «враховувати» у значенні «брати до уваги, зважати на що-небудь» [41, с. 1512] допускає ситуації, коли суд формально «враховує» висновок, але обґрунтовано відступає від нього (наприклад, посилаючись на іншу аргументацію чи рішення ЄСПЛ). Це зменшує регулятивну силу прецеденту, створює певну невизначеність для правозастосування і свідчить про непослідовність політики законодавця. З огляду на природну функцію судового рішення – не лише вирішити спір, а й виробити правило поведінки у випадках прогалин, колізій або відступу законодавця від загальних принципів права та поваги до прав людини – обґрунтованою виглядає потреба

повернення до формули обов'язковості постанов Верховного Суду та внесення відповідних змін до процесуальних законів і Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [31].

Сучасна правова система України, інтеграція міжнародних договорів та вплив джерел міжнародного права зумовили доктринальну переоцінку системи джерел права. Конституційне закріплення верховенства права як основоположного та пріоритетного стандарту і законодавче оперування загальними принципами (ст.3 ЦК України) означають зміну парадигми, за якої закон утрачає монополію в системі джерел права, а центр правозастосування дедалі більше орієнтується на справедливість як втілення ідей рівності (перед законом, перед судом, рівності прав та можливостей) та гідного життя чесних людей без свавільного використання влади. Досягнення цієї мети вимагає не лише справедливого закону, а й справедливого судового рішення, оскільки яким би справедливим не був закон, завжди залишатиметься можливість його неправильного розуміння, тлумачення або застосування. Тому зростає роль судової правотворчості й використання загальних принципів права та Європейської Конвенції разом із прецедентами ЄСПЛ як джерела права.

Водночас все ще зберігається інерція позитивізму, на що вказував А. Дрішлюк: «не дивлячись на конституційно-закріплений природньо-правовий підхід у сфері правового регулювання, національне правозастосування до цього часу знаходиться під впливом позитивістських підходів до права, демонструючи стабільність до формально закріпленої системи їх джерел» [42]. Проте зближення українського правосуддя з міжнародними стандартами вже триває. Суди частіше обґрунтовують позиції загальними принципами, Конвенцією та практикою ЄСПЛ. У цих умовах перед сучасним суддею постає завдання вирішувати спір не лише відповідно до тексту закону, а й у світлі верховенства права та поваги до прав людини. Виконання цього завдання потребує чіткої моделі використання прецедентів ЄСПЛ як джерела

права із достатньою визначеністю їх нормативного впливу для правозастосування.

В умовах сьогодення Конвенція вже не є незвичним явищем, невідомим українському суспільству. Досить часто її положення використовують національні політичні діячі. Можна навіть взяти на себе сміливість стверджуючи, що в більшості випадків українські судді під час вирішення справи по суті використовують цей авторитетний акт та практику ЄСПЛ під час розв'язання правових питань. Проблема полягає в тому, що таке застосування відбувається без належного розуміння суті та характеру рішень ЄСПЛ.

Після імплементації Європейської Конвенції в національну правову систему та законодавчим визнанням практики ЄСПЛ як джерела права, у наукових колах та серед практиків почались розмірковування про правову природу рішень Страсбурзького Суду, їх значення та вплив на правозастосовчу діяльність, а згодом і місце серед нормативних регуляторів суспільних відносин. Зазначені питання стали предметом дослідження таких науковців як Блажівської Н., Буткевич О., Дудаш Т., Мазура М., Піддубної А., Рабіновича П., Сердюка О., Тагієва С., Шевчука С. та багатьох інших дослідників, які вивчали теоретичні та практичні аспекти цього напрямку. Незважаючи на те, що рішення ЄСПЛ вже майже як два десятиліття визнаються джерелом права в Україні, неможливо однозначно стверджувати, що на вказані питання знайдено загальновизнані відповіді у науковому середовищі та серед практикуючих право, зокрема національних суддів. Пояснень цьому є декілька.

Перш за все, як вже було зазначено вище, це пов'язано з історичною спадщиною, залишеною радянською школою права, яка не визнавала судової правотворчості у будь-якому прояві. За класичною теорією права, яка панувала в ті часи, судді не створюють (і не повинні створювати) право, а лише формально з використанням логічних законів застосовують правові норми, прийняті законодавцем. Суддям, за легістською теорією, відводилась

лише роль бути вустами суверена, у якому завдання судді полягало виключно у проголошенні закону таким, як він є (*law as it is*). Вчені, прихильники правового позитивізму, наголошують, що все право міститься виключно у правових актах, прийнятих політичним сувереном – однією особою, або державним органом, якому належить влада приймати закон. В самому серці правового позитивізму лежить ідея про те, що право – це не порада, а команда, наказ [43, с.39]. Позитивістський погляд на систему джерел права із законом на її вершині, який ще досі підтримується правниками, викликає у багатьох з них нерозуміння, а іноді й відмову від сприйняття практики ЄСПЛ як нового регулятора суспільних відносин, заснованого на прямому зв'язку між правом і мораллю.

Здавалося б, що за той час, коли Конвенція шляхом ратифікації стала частиною національного законодавства, ні у кого не мало б виникати сумнівів у її ефективності та практичному впливі на регулювання суспільних процесів. Проте, до цього часу деякі правники, та судді зокрема, не розуміють або не визнають юридичної сили цього міжнародного договору, залишаючись таким чином у своєму праворозумінні ще у періоді існування псевдодержави. Гірким та болісним прикладом постає в цьому аспекті постанова, винесена суддею Київського апеляційного суду 11.01.2024, в якій переглядаючи постанову суду першої інстанції у справі про адміністративне правопорушення та вирішуючи питання про можливість поєднання в одному рішенні встановлення вини особи та закриття провадження у справі через закінчення строків накладення адміністративного стягнення, суддя зазначив, що встановлення вини особи є обов'язком суду, і це впливає з положень Постанови Пленуму Верховного Суду. Поряд з цим суддя зазначив таке: «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод носить рекомендаційний характер і жодна норма права не зобов'язує суддів керуватись ним при розгляді справ» [44]. Звісно, така практика не є широко представленою в судовій практиці, ба більше, цей випадок є скоріш виключенням та резонує з абсолютною більшістю інших судових рішень,

однак вражає, що до такої зухвало категоричної, анахронічної та неправової думки дійшов суддя апеляційної інстанції.

Ефективний аналіз рішень Європейського суду з прав людини, їх правової природи, структури, а також місця та значення для національної правової системи неможливий без ґрунтовного розуміння основ його функціонування. Загалом можна виділити дві складові, дослідження яких дадуть змогу краще зрозуміти цінність практики ЄСПЛ: засадничий та інституційний.

Перший полягає у вивченні та усвідомленні правових засад, на яких базується та якими регулюється діяльність ЄСПЛ. В межах цієї частини доцільно розглянути Конвенцію як основу та базис для діяльності Суду, а також юридичну силу Конвенції у національному праві.

Другий пов'язаний з дослідженням Суду як певної міжнародної судової інституції зі своїми метою створення та обсягом компетенції. З цією метою у наступному параграфі роботи буде досліджено правову природу та характер рішень ЄСПЛ.

Разом ці аспекти є ключовими для розкриття ролі рішень ЄСПЛ у забезпеченні захисту прав людини на міжнародному рівні та їх вплив на правові системи держав-членів Ради Європи.

Розглядаючи особливості ЄСПЛ як нормативної бази функціонування ЄСПЛ, перш за все слід враховувати проблеми післявоєнного будівництва суспільних відносин на Європейському континенті. Однією з таких проблем були спроби поєднання різних правових систем в єдиний правовий простір, що мало наслідком те, що основоположний документ європейської регіональної системи захисту прав людини має досить лаконічний та абстрактний характер. Однак як показав досвід, це скоріше виявилось не недоліком, а передумовою для постійного розвитку та розширення кола суспільних відносин, що підпадають під парасольку конвенційного захисту. Конвенція є своєрідним та особливим міжнародним договором, створеним у процесі пошуку консенсусу для захисту спільних європейських стандартів на

основі національного права та практик держав-членів Ради Європи та інших міжнародних інструментів. В рішенні *Loizidou v. Turkey [GC]* [45, п.75] Суд зазначив, що Конвенція стала конституційним документом європейського публічного порядку. Зі слів колишнього голови ЄСПЛ (1971-1974) Гемфрі Волдока (*Sir Humphrey Waldock*), ЄКПЛ містить конституційний кодекс з прав людини, кожна буква якої може бути застосована як міжнародним, так і національним судом [46, с.25].

У справі *Soering v. The United Kingdom* [47, п.87] ЄСПЛ вказав, що при тлумаченні Конвенції слід враховувати її особливий характер як договору про колективне забезпечення дотримання прав людини та основоположних свобод. Таким чином, об'єкт і мета Конвенції як інструменту захисту окремих людей вимагають, щоб її положення тлумачилися та застосовувалися таким чином, щоб гарантії були практичними та ефективними. Окрім цього, будь-яке тлумачення гарантованих прав і свобод має відповідати загальному духу Конвенції – документу, створеного для збереження та розвитку ідеалів та цінностей демократичного суспільства.

Європейська Конвенція регулює універсальні для європейських країн питання конституційного значення, насамперед щодо закономірностей формування та розвитку підвалин європейської справедливості та демократії. З такого погляду цей документ виступає регіональним конституційним актом у галузі прав людини, який містить передумови для функціонування модерної, ціннісно орієнтованої парадигми права, головною ідеєю якої є обмеження сваволі держави та забезпечення свободи особи.

Підтверджуючи європейську ідентичність українського народу, Конституція України, яка була прийнята через майже півстоліття після підписання Конвенції, по суті увібрала в себе всі ті права, що гарантовані Конвенцією. Отже йдеться про принципову спорідненість європейського та національного конституційного порядку, засновану на спільній природі Конвенції та Конституції України.

Конвенція містить не лише позитивний текст, а й фундаментальні принципи права прав людини. Ними є певні керівні вимоги до діяльності держав-членів Ради Європи та їх агентів, які походять з доктрини природнього права (верховенство права, справедливість, розумність, пропорційність тощо), покликані інституціоналізувати аксіологічні критерії взаємин між людиною і державою. Застосування ціннісних аспектів до нормативно-правових актів (законів) видатний німецький філософ та теоретик права Юрген Габермас (*Jürgen Habermas*) назвав «правовим дискурсом», який прийшов на заміну правовому формалізму [48, с. 101]. Таким чином Конвенція містить підстави для заміни формальної раціональності на право справедливого процесу, що виникає в межах правового дискурсу.

Юридична сила Конвенції в національному вимірі впливає, в першу чергу, з міжнародних зобов'язань держави, а також визначається предметом її регулювання, яким є права людини, ефективного гарантування яких становить конституційне завдання держави [19, ст.3]. Ратифікація Україною Конвенції обов'язково передбачає застосування європейських підходів до розуміння її суті. Як раніше було зазначено, за своїм правовим характером Європейська Конвенція є міжнародним договором, і у такому статусі на неї розповсюджується дія ст.9 Конституції України, тобто вона є частиною національного законодавства.

Як частина національної правової системи Конвенція має своє місце та силу в ній. З цього приводу автори посібника із застосування ЄКПЛ Рабінович П.М. та Соловйов О.В. стверджують, що положення статті 92 Конституції України зумовлюють застосування Конвенції виключно як акта, сила якого рівна із силою законів України. Ґрунтуючи свою думку на положеннях ст.9 Конституції України та частині другій ст.19 Закону України «Про міжнародні договори України», вони наполягають на тому, що «місце Конвенції в ієрархії національного законодавства недесь між Конституцією

України і законами України, а суто на одному щаблі з останніми» [49, с.98-101].

Однак при всій повазі до цих вчених, не можна погодитись з їх висновками щодо юридичної сили Конвенції в національній правовій системі, що засновані переважно на позитивістській концепції.

Розглядаючи місце Конвенції та практики Суду в національній правовій системі України, Дудаш Т.І. зауважує, що «за логікою ст.9 Конституції України, Конвенція, як і решта міжнародних договорів, має надзаконний, але підконституційний статус» [50, с.34-35]. По суті такої самої думки притримується Мазур М.В. [51, с.263], вирішуючи проблеми застосування прецедентів ЄСПЛ українськими судами.

Вчені в галузі прав людини, принаймні більшість з них, сходяться в думці про універсальний характер концепції верховенства права та прав, що витікають з неї. Ця ідея, що виникла в Європі, поєднує моральні та юридичні норми у взаємовідносинах між людьми, а також між особою та державою. Такі категорії як «рівність», «справедливість», «розумність», «гідність людини» є основними її компонентами та зумовлені їх природнім походженням (*jus naturale*). Саме вчення про природне право призвело до появи таких визначних пам'яток у галузі прав людини як Magna Carta (1215 р.), Декларації незалежності США (1776 р.), Французької Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Універсальність прав людини означає, що вони не потребують текстуального закріплення у будь-якому писаному праві. Держава не може ні дати ці права, ні позбавити їх, оскільки вони належать людині тому, що вона такою є.

За своїм предметом регулювання Конвенція є не тільки документом про права людини, а є стрижнем європейської системи захисту цих прав. Тому, універсальний характер закріплених у Конвенції прав, об'єкт та мета її регулювання, надають їй особливої сили в національному правопорядку.

Ми виходимо з уявлення про синергетичний ефект взаємодії конвенційної системи захисту та національної правової традиції як

взаємопов'язаного комплексу різноманітних компонентів, який містить: доктринальну частину з її особливою філософсько-правовою теорією права прав людини; нормативно-правову, тобто специфічне ієрархічно побудоване, співдружне та сумісне з національним європейське правове середовище; емпіричну, що включає практику формування та реалізації європейських цінностей; і нарешті екзистенційну, пов'язану з формуванням суспільного світогляду. Поєднання цих компонентів перетворює Конвенцію на Європейський білль про права людини.

Конвенція не є звичайним міжнародним договором, а має особливу правову природу, що відрізняє її від класичних міждержавних угод. Це підтверджується і практикою ЄСПЛ, який, зокрема у справі *Ireland v. the United Kingdom* [52, п.239], зазначив, що на відміну від міжнародних договорів традиційного типу, Конвенція встановлює більше, ніж взаємні зобов'язання між державами. Такий характер зобов'язань свідчить про їх об'єктивну спрямованість на захист прав людини, що, своєю чергою, обумовлює особливий режим функціонування Конвенції у національному правопорядку та її відмінне місце у системі джерел права.

У зарубіжній доктрині питання місця Конвенції у національних правових системах розглядається не стільки через формальні ієрархічні конструкції, скільки через її функціональну роль у забезпеченні прав людини. Вона покликана захищати осіб від неправомірних дій держави. У такому статусі Конвенція виконує ту саму функцію, що і конституційні гарантії основних прав особи. Також, звертається увага на те, що Конвенція формує особливий правовий режим, у межах якого держави-учасниці пов'язані не лише взаємними зобов'язаннями, а й обов'язком забезпечити ефективний захист прав людини на національному рівні [53, с.33-36].

Такий підхід узгоджується із загальноєвропейським сприйняттям Конвенції як джерела фундаментальних правових стандартів. Зокрема, у ч.3 ст.6 Договору про Європейський Союз [54] закріплено, що права, гарантовані Конвенцією, визнаються загальними принципами права Союзу. Це свідчить

про те, що у європейському правовому просторі Конвенція сприймається не лише як міжнародний договір, а як нормативна основа формування загальних принципів права.

З огляду на належність України до європейського правового простору та спрямованість її правової системи на інтеграцію до нього, таке розуміння Конвенції набуває значення і для національного правопорядку. У цьому контексті слід підкреслити, що дія Конвенції не може бути зведена до її формального включення у систему джерел права, оскільки її реальне функціонування забезпечується через діяльність національних судів, які виступають первинною ланкою конвенційного механізму. Саме судова практика є тим середовищем, у якому відбувається інтеграція конвенційних стандартів у внутрішній правопорядок.

Сучасні дослідження також акцентують увагу на тому, що взаємодія між національними судами та ЄСПЛ має системний характер, у межах якого забезпечується узгоджене застосування конвенційних стандартів на різних рівнях правосуддя. У цих умовах Конвенція функціонує не ізольовано як нормативний текст, а як елемент цілісної системи правозастосування, що передбачає постійний зв'язок із практикою Суду. Це означає, що визначення її місця у національній правовій системі не може обмежуватися лише категоріями юридичної сили, а має враховувати спосіб її реалізації через судову практику.

Таким чином, Конвенція у національному правопорядку постає не лише як нормативний орієнтир, а як елемент цілісної системи правозастосування, в якій її положення набувають реального змісту через діяльність судів.

Водночас навіть у межах позитивістського підходу місце Конвенції у системі національного права визначається через загальні принципи міжнародного права. Відповідно до статей 26 та 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р.) [55] держава зобов'язана сумлінно виконувати міжнародні договори та не може посилаватися на положення внутрішнього права як на виправдання їх невиконання.

У національному праві України цей підхід конкретизується через норми законодавства, зокрема положення статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [56], а також відповідні приписи процесуальних кодексів (ч.2 ст.3 ЦПК України [37], ч.2 ст.3 ГПК України [38], ч.2 ст.3 КАС України [39] та в ч.4 ст.9 КПК України [57], які передбачають застосування правил міжнародного договору у разі колізії із законом.

24 серпня 2023 року Верховною Радою України прийнято закон «Про правотворчу діяльність» [58], який почне діяти через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного 24.02.2022. Предметом регулювання цього закону є, зокрема впорядкування правотворчої діяльності в Україні. Цим законом вперше на нормативному рівні врегульовані питання про ієрархію нормативно-правових актів України. Зокрема, в частині третій ст.2 цього Закону міститься зазначений вище принцип переваги норм міжнародного права над національним. Окрім того, стаття 19 окремо встановлює правила про юридичну силу нормативних актів, відповідно до яких перше та найвище місце займає Конституція України. За нею йдуть чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана парламентом, які мають на території України вищу юридичну силу, ніж нормативно-правові акти, що йдуть далі в ієрархічному переліку, зокрема закони.

Розмірковуючи над питаннями тлумачення та застосування практики ЄСПЛ Конституційним Судом України, професор Наливайко Л.Р. зазначала, що у «своїй правозахисній діяльності Конституційний Суд України має обов'язково спиратися на практику ЄСПЛ як джерело права» яка відіграє «неформалізовану роль в утвердженні міжнародних стандартів прав людини в Україні» [59, с. 1374].

Доктор юридичних наук, професор Селіванов А.О., аналізуючи різні підходи з боку національного законодавця порівняно з практикою ЄСПЛ у питаннях досудового ув'язнення підозрюваного, зазначав, що сформульовані в рішенні Суду у справі *Guzzardi v. Italy*(1980) правила досудового ув'язнення

особи «є нормою права України з моменту набрання чинності Законом про ратифікацію Конвенції, і в силу ч.2 ст.17 Закону №1906-IV (Про міжнародні договори України – *авт.*) мало перевагу перед нормою ч.2 ст.155 КПК...» [60].

Отже, Конвенція у національній правовій системі має пріоритет у застосуванні порівняно із законами не лише ієрархічний, а й функціональний. Водночас її зміст не може бути визначений автономно, оскільки він формується через практику Європейського Суду з прав людини, яка виступає невід'ємним елементом дії конвенційного механізму. Саме тому застосування Конвенції національними судами неминуче передбачає звернення до відповідних правових позицій Суду, які конкретизують її положення та забезпечують їх ефективну дію.

1.2. Правова природа рішення ЄСПЛ у системі джерела права.

1.2.1. Рішення ЄСПЛ як результат екзегетичної діяльності Суду.

Нормативно-правову основу формування європейської системи захисту прав людини становить складна багаторівнева система. У правопорядку держави-члена Ради Європи вона функціонує як нормативний комплекс, побудований на основі Конвенції, яку доповнюють та розвивають правові позиції ЄСПЛ та національні механізми правового регулювання, включно з судовою практикою. Поєднання міжнародного та внутрішнього права має забезпечити їхню узгоджену взаємодію з метою ефективного захисту прав людини.

Особливої гостроти питання взаємодії набувають у випадках, коли джерелом нових правових підходів для національної системи виступає орган конвенційної юрисдикції. ЄСПЛ, здійснюючи контроль за дотриманням державами зобов'язань за Конвенцією, формує правові позиції (*ratio*

decidendi), які мають нормативну цінність і викликають трансформаційні процеси в національному праві. Таким чином, реалізація рішень Суду стає не лише юридичним обов'язком, а й важливим інструментом для поглиблення європейської правової інтеграції. Відповідно, осмислення природи, змісту та юридичних наслідків рішень ЄСПЛ набуває особливого значення не лише для практиків, а й для правової доктрини.

У цьому контексті закономірним є підвищений інтерес науковців до рішень ЄСПЛ як до унікального феномену сучасного міжнародного правосуддя. У численних дослідженнях висвітлюються як загальнотеоретичні, так і прикладні аспекти таких рішень, включно з їх правовою природою, функціями, структурою та значенням для національного правопорядку. Домінуючою є позиція про те, що рішення ЄСПЛ є актами офіційного тлумачення Конвенції, що підтверджується її текстом та практикою Суду. Водночас у правовій науці обґрунтовуються і складніші підходи, зокрема поділ тлумачення на нормативне та казуальне, а також розмежування між тлумаченням і ширшою інтерпретаційною діяльністю. Деякі дослідники фокусуються на прецедентному характері рішень ЄСПЛ як інструменті гармонізації правозастосовної практики в державах-членах Ради Європи.

Таким чином, одні науковці вважають рішення ЄСПЛ актами тлумачення Конвенції, інші – правозастосовними актами, решта називають їх судовими прецедентами. Представники останньої думки також розділилися у своїх міркуваннях, одні підтримують тезу про те, що прецедентами є лише рішення Суду, в який Україна була стороною, а інші – що для України обов'язковими є висновки Суду, винесені у будь-яких справах.

Вирішення питань про правову природу рішень Суду має не тільки теоретичну цінність, а й вагоме практичне значення, оскільки дозволяє практикуючим юристам, зокрема суддям, як суб'єктам правореалізаційної діяльності, збагнути сутність цього джерела права, зрозуміти його аксіологічність, істотність, місце та силу у системі регуляторів суспільних

відносин, і в кінцевому рахунку правильно застосувати у конкретній життєвій ситуації.

Незалежно від місця і часу існування держави і права, питання тлумачення правових актів мали важливе значення у правозастосовчій діяльності. Досліджуючи питання прецедентного права та судового захисту фундаментальних прав і свобод людини в Україні, С. Шевчук вказував, що у доктрині класичного судового прецеденту тлумачення (як результат розумового штурму), яке міститься у мотивувальній частині судового рішення (*imperative conclusion*), служить «для пояснення незрозумілих правових норм, заповнення прогалин у позитивному законодавстві, забезпечення прямої дії Конституції України» та є обов'язковим для всіх суб'єктів права, які їх застосовують [61, с. 76-78].

Мазур В.В. та Тагієв С.Р. стверджують, що тлумачення норм права є важливим і необхідним елементом будь-якого правореалізаційного процесу, і правозастосовної діяльності зокрема. Процес тлумачення правових положень дозволяє збагнути їх сутність, цілі та призначення та дозволяє суб'єкту застосування права правильно застосувати норму права до конкретної ситуації [51, с. 124]. У прецедентному праві ЄСПЛ містяться важливі правові позиції для захисту прав людини, що згодом набувають силу принципів у міжнародному та національному судочинстві. Подальша еволюція Суду вказує, що у своїх рішеннях він не тільки здійснює конкретизацію статей Конвенції, а й розширює її зміст з метою реалізації принципу верховенства права. Посилаючись на відому справу *Golderv. The United Kingdom* [62], автори також відзначають нормативний характер прецедентів Страсбурзького Суду, пояснюючи це тим, що «під час тлумачення та застосування Конвенції ЄСПЛ фактично формулює нові правові норми, що стають невід'ємною частиною конвенційної системи захисту прав людини» [51, с. 236].

Рішення ЄСПЛ становлять собою доктринальне джерело для розуміння правових стандартів і принципів, втілених в Конвенції. Іншою їх особливістю є те, що вони (у межах *ratio decidendi*) є прецедентом для національної

правової системи. Ці рішення також відіграють важливу роль у роз'ясненні (тлумаченні) природи положень ЄКПЛ. Вони також є основою для прийняття рішень іншими судовими установами країн – членів Ради Європи, і навіть країн, які не входять до цього утворення. На цьому наголошувала Буткевич О.В., досліджуючи питання застосування рішень ЄСПЛ в правозастосовній практиці в Україні [63, с. 14-16].

Дудаш Т.І. зазначає, що згідно з підходом до розуміння юридичної природи рішень Суду, який має найбільшу підтримку у науковому середовищі, ці рішення є юридичними актами, які мають подвійну природу: правозастосовчу та правоінтерпретаційну. Як правозастосовчий акт рішення ЄСПЛ приймаються компетентним органом, мають владний характер і забезпечуються виконанням, містять індивідуальне формально обов'язкове правило поведінки, дія якого розповсюджується персоніфіковано, регулює конкретний випадок суспільного життя, має пряму дію та письмову форму. Як правоінтерпретаційна діяльність Суду, рішення містить правила розуміння змісту норм Конвенції, яке не виходить за межі її норм, воно не створює нових, не змінює і не скасовує чинних норм права, не має самостійного, без єдності з Конвенцією, значення. Не дивлячись на те, що рішення Суду містить правила розуміння змісту норм Конвенції, Дудаш Т.І. наголошує, що вони є результатом саме правозастосовчої конкретизації норм Конвенції, а не власне результатом їх тлумачення, оскільки у процесі прийняття рішення Суд встановлює не вичерпний перелік ознак певної норми, що характерно для процесу тлумачення, а таких, що відповідає певному етапу розвитку правовідносин, звужуючи таким чином обсяг досліджуваного права. Інший погляд на природу рішень ЄСПЛ полягає в тому, що вони є прецедентом за своїм змістом, тобто рішенням, яке має правову позицію, певне правоположення щодо вирішення конкретного питання застосування Конвенції. Однак, рішення Суду неможливо вважати прецедентом у класичному розумінні, оскільки воно не містить правових норм чи принципів [50, с. 123-129].

Блажівська Н.Є. вказує, що розглядаючи справи, ЄСПЛ створює правові позиції, що містять загальні правила, за якими вирішуються в подальшому аналогічні справи. Правові позиції, на думку науковиці, слід поділяти на правові позиції тлумачення та правові позиції прецеденту, які разом утворюють систему правових прецедентів. Поряд з правовими позиціями, на думку цього автора, ЄСПЛ застосовує автономні правові поняття. Появу останніх вона пояснює тим, що спочатку своєї діяльності Суд намагався врахувати зміст, який держава-відповідач вклала у певне правове поняття. Проте зрозумівши, що це вимагає ретельного аналізу національного права, Суд почав надавати таким поняттям власні, автономні характеристики [64, с. 63-64].

Втім, видається не зовсім вірним включення практики застосування Судом автономних понять до характеристики правової природи його рішень. Конвенція містить чимало термінів, які по різному можуть сприйматися представниками різних юрисдикцій та правових сімей. Арешт, затримання, суд, свідок, власність, тощо є поняттями, яким ЄСПЛ надає своє, власне розуміння та наповнення, продиктовані його практикою. Якби ці терміни не тлумачились автономно, то їх зміст залежав би від того, як вони розуміються у різних національних правових системах. Однак метою Конвенції не є кодифікація правових систем держав-членів Ради Європи. Таким чином, надання Судом певним поняттям автономного значення, скоріш є способом (правилом) тлумачення, а не характеристикою правової природи самого рішення, а тому поглинається означенням рішень ЄСПЛ як актів тлумачення Конвенції.

У посібнику з особливостей застосування рішень ЄСПЛ зазначено, що таке рішення є ключовим правозастосовним актом та належить до сфери об'єктивного права, яке захищає приватний інтерес та є втіленням загальних принципів права. У рішенні Суду поєднуються його природньо-правовий та позитивно-правовий характер, воно належить до рекомендаційних актів та не має зобов'язуючої сили для держав, які не є членами Ради Європи. За

суб'єктом творення таке рішення відноситься до прецедентного права [65, с.48]. Автори цього посібника також стверджують, що у процесі тлумачення Конвенції Суд створює нове право. Це останнє твердження має багато противників, однак і аргументи на його користь також мають силу та заслуговують на увагу.

Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення та застосування Конвенції.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що слово «тлумачити» означає «визначати зміст, роз'яснювати, з'ясовувати суть, давати пояснення» [41, с. 1456], а «інтерпретувати» значить розкривати зміст, пояснювати, витлумачити [41, с.502].

Словник синонімів української мови пропонує такий синонімічний ряд до слова «тлумачити» (визначати зміст, значення чогось, розуміти, пояснювати що-небудь якимось чином), розтлумачувати, витлумачувати, втлумачувати, трактувати, інтерпретувати [66, с. 745].

В Юридичній енциклопедії видавництва «Українська енциклопедія імені М.П. Бажана» [3, т.6, с.80-82] дано визначення, що собою являє тлумачення норм права. Ним є «інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності». Цей процес здійснюється за допомогою логічного, мовного, системного, історичного способів. Результатом з'ясування виступає адекватне (коли висновки збігаються з буквальним прочитанням тексту), розширене (висновки є ширшими, ніж це випливає з букви тексту) або обмежене (висновки є вужчими, ніж під час читання) тлумачення. Роз'яснення здійснюється тоді, коли необхідно надати третій особі докладніше, розгорнуте пояснення змісту норми для її правильного розуміння.

Тлумачення правових актів, як зазначає Рабінович П.М., це «діяльність із з'ясування та роз'яснення змісту (смислу) правового акта з метою правильних його реалізації та застосування» [9, с.785-787]. Вчений виділяє тлумачення-

з'ясування та тлумачення-роз'яснення. Перше з них полягає у «внутрішній інтелектуальній діяльності суб'єкта щодо встановлення змісту (смыслу) правового акта», направлена, в першу чергу, «для себе». За способом воно може бути: філологічне, тобто з'ясування змісту правового акту через аналіз його тексту; системне, яке полягає у встановленні системних зв'язків правового акту з іншими; телеологічне – виявлення цілей прийняття правового акту та з'ясування на основі цього його змісту; функціональне, яке полягає у віднайденні такого змісту правового акту, завдяки якому він міг би бути використаний як засіб для досягнення певної мети та цілі у конкретній ситуації його застосування. В залежності від співвідношення тексту акту та його змісту тлумачення може бути: буквальним (коли текст акту точно співпадає з його змістом); обмежувальним (якщо зміст є вужчим від тексту акту); поширювальним (якщо зміст акту є ширшим, ніж його текст).

Тлумачення-роз'яснення (інтерпретація) виступає у «зовнішній, об'єктивованій діяльності суб'єкта з інтерпретації змісту (смыслу) юридичної норми правового акта». На відміну від першого – це тлумачення «для інших», а тому воно має набути формального вираження з метою його сприйняття. Воно поділяється на такі види: за сферою обов'язкової дії – загальне (нормативне), яке застосовується у будь-яких випадках застосування правового акту, та індивідуальне (казуальне) – те, що розраховане на конкретний випадок реалізації акту, у зв'язку з яким і роз'яснюється такий акт.

В залежності від інших особливостей, на яких робляться акценти у ході характеристики процесу тлумачення, воно може бути офіційним (авторським або делегованим), офіційним (обов'язковим тільки для підпорядкованих інтерпретатору адресатів) або неофіційним (доктринальним – тлумачення вчених-юристів, професійним – тлумачення юристів-практиків).

У навчальному посібнику з курсу тлумачення правових актів для суддів, загалом міститься думка, що процес тлумачення є складним процесом, направленим на правильне правозастосування, під час якого необхідно перейти від тексту акту як реального явища, що сприймається людиною через

її почуття та розум, в систему права, яке існує лише як явище логіки, і за допомогою цього переходу визначити коло правових норм, які підлягають застосуванню [17, с. 22].

Мазур М. та Тагієв А. вказують, що тлумачити приписи правових норм означає конкретизувати певні аспекти змісту, враховуючи обставини кожного конкретного випадку. На сьогоднішній день, стверджують автори, постала нагальна необхідність вирішення питань, пов'язаних з тлумаченням Конвенції. Через специфіку ЄКПЛ, пов'язану з абстрактністю її норм, особливості інтерпретації конвенційних положень доцільно розглядати тільки в контексті практики ЄСПЛ [51, с. 124-126].

Під час вирішення судової справи суддя, після текстуального вивчення норми позитивного права, з'ясовує її суть, структуру, юридичну силу, ступінь абстрактності та підкорення більш загальним принципам, і з врахуванням цього окреслює межі її застосування. В цьому випадку тлумачення виступає як інтелектуальний пошук відповіді на питання про те, чи входить конкретна обставина до окреслених меж. Проте, аналіз впливу такої норми здійснюється у процесі пошуку самої ідеї права, його основного правоположення та загального надпозитивного принципу. Знаряддям для цього слугує герменевтичний процес, тобто мистецтво розуміння права, що досягається у процесі його тлумачення.

В ст.32 Конвенції зазначено, що юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, подані йому на розгляд згідно зі статтями 33, 34, 46 і 47.

В англійській версії Конвенції цієї норми, однієї з двох її офіційних мов, вжито термін “*interpretation*”, який українською перекладається як «інтерпретація» або «тлумачення».

У перекладах рішень ЄСПЛ українською мовою, здійснених Міністерством юстиції України, слово “*interpretation*” перекладається як «тлумачення». Для прикладу можна привести пілотне рішення Великої

Палати Суду у справі *Burmych and Others v. Ukraine [GC]* [67, п.214], в якому в українському перекладі вжито саме слово «тлумачити» [68].

В науковій літературі терміни «тлумачити» та «інтерпретувати» також використовуються як такі, що мають однаковий зміст. Так, один з параграфів навчального посібника з тлумачення та застосування Конвенції має назву «Поняття тлумачення права та принципи інтерпретації Конвенції ...» [51, с.124-131]. Особливості інтерпретації положень Конвенції автори цього посібника пояснюють тим, що «тлумачити означає визначати зміст, роз'яснити, з'ясовувати суть чого-небудь». Терміни «тлумачення» та «інтерпретація» вживаються тут в однаковому, синонімічному значенні, до змісту яких входить «з'ясування, роз'яснення, конкретизація» [51, с.126-127].

Автор дисертаційної роботи на здобуття ступеню доктора юридичних наук, тема якої, принаймні її загальна частина, є близькою до цієї роботи, Блажівська Н.Є. також вживає терміни «акт тлумачення» та «інтерпретаційний акт» як поняття однакового логічного забарвлення. Зокрема вона зазначає, що «інтерпретаційні акти ЄСПЛ розраховані на багаторазове застосування та використання невизначеним колом осіб (у цьому вбачається нормативний характер його актів тлумачення)» [64, с.72]. Далі, проводячи відмінність у казуальному та нормативному тлумаченні, вона продовжує, що оскільки «за Конвенцією Суду належить здійснювати нормативне легальне тлумачення», то це свідчить про «загальнообов'язковий характер його інтерпретаційних актів» [64, с.74].

Розкриваючи юридичну природу рішень Суду, Дудаш Т.І. зазначає, що «з позиції загальної теорії права, рішення Суду є правозастосовчими актами, які поєднують у собі і певні властивості правоінтерпретаційних актів». Особливістю правоінтерпретаційної діяльності Суду, як пояснюється далі, є те, що її результати в подальшому формалізуються у рішенні [50, с.123-125]. Разом з тим автор відзначає певну особливість рішень Суду, яка полягає в тому, що вони є «результатом правозастосовчої конкретизації норм Конвенції, а не результатом їх тлумачення» [50, с.125-127].

Загалом, в науковому середовищі давно велись дискусії з приводу того, чи завжди положення актів законодавства потребують тлумачення (інтерпретації), тобто чи потребує певна норма (правило) з'ясування її змісту, предмету регулювання, мети тощо. Донедавна вважалося, що нормативно-правові акти виписані настільки чітко та зрозуміло, що вони є доступними для сприйняття будь-якою пересічною людиною. Окрім цього існувала думка, що саме по собі тлумачення законів є не тільки недоцільним, а й шкідливим, оскільки у процесі тлумачення може спотворитися дійсний зміст норми.

Вказана концепція походить ще з часів деклараторної теорії прецеденту, яку в XVII столітті сформулював М. Хейл, ідеї якої полягають в тому, що рішення суду не може створювати закон, оскільки це прерогатива короля і парламенту, однак такі рішення мають авторитетну силу тлумачити те, що задекларував законодавець. У XVIII столітті ці ідеї продовжив англійський політичний філософ В. Блекстоун (*W. Blackstone*) стверджуючи, що суддя не створює, а лише відкриває право, що завжди існувало у суспільстві [69]. На його думку рішення суду є основним та найбільш авторитетним доказом існування права.

У Юридичній енциклопедії визначення «інтерпретації права» надається шляхом відсилання до пояснення терміну «тлумачення права» [3, т.2, с.711].

Слова «тлумачення» та «інтерпретація» справді близькі за значенням і часто вживаються як синоніми, проте між ними є відтінки змісту та контексту вживання, особливо в науковому, правовому й гуманітарному дискурсах.

Тлумачення – пояснення значення тексту, вислову, норм, подій, понять тощо. У тлумаченні часто присутній елемент уточнення, роз'яснення, які носять офіційний характер. Інтерпретація – це спосіб осмислення, пояснення або переосмислення певного явища, тексту чи події, часто з урахуванням суб'єктивного, філософського або культурного контексту. Таким чином інтерпретація ширше за тлумачення: вона може включати оцінку, кут зору, контекст, концептуальну рамку або авторське бачення. Метою тлумачення є роз'яснення, а інтерпретації – осмислення.

Спільною ознакою, яка об'єднує ці поняття у правозастосовчій сфері, є те, що їм обом передують добросовісна, інтелектуальна діяльність зі з'ясування значення вживаних термінів, їх логічного зв'язку, пошуку правильного розуміння наміру автора виходячи з предмета та мети правового документу. В обох випадках метою цієї діяльності є роз'яснення знайдених висновків. Однак спосіб та засоби такого роз'яснення різняться методологією застосованих логічних прийомів: у випадку тлумачення перш за все йдеться про пояснення значення норми, виходячи з її тексту та замислу авторів; натомість інтерпретація має на меті конкретизацію дії норми в індивідуальному випадку з урахуванням різних супутніх умов.

Без правильного розуміння закону неможливе його правильне застосування. Тому, на цей час у юридичній доктрині переважає думка що процес тлумачення є обов'язковою передумовою застосуванню певної норми. На наш погляд, доцільність та навіть потреба тлумачення (інтерпретації) закону (в широкому розумінні) полягають у необхідності подолання впливу неминучих змін у суспільстві та врахування розвитку існуючої дійсності, які неодмінно виникатимуть у проміжку часу між моментом прийняття закону та його застосуванням. Розвиток міжнародних відносин, поступ суспільної думки, технологічний прогрес завжди породжуватимуть раніше невідомі виклики та диктуватимуть нові умови для правозастосовної практики. Тому між нормою і регульованою нею реальністю не повинно бути суттєвих відмінностей чи протиріч. Це є основним завданням інтерпретації закону.

Проблематика тлумачення як логічного процесу неодмінно поставала перед кожним, хто практикує право. Адже перед тим як застосувати якесь правило до певної життєвої ситуації, потрібно з'ясувати його зміст, тобто ті правові положення, які закріплені цим правилом. Цього процесу може бути достатньо для того, аби вирішити поставлену правову чи фактичну проблему. Однак лише з'ясування текстуально закріпленого змісту норми права може бути замало, у зв'язку з чим потрібно встановити чи не містить норма імпліцитних правил, продиктованих не змістом, а об'єктом і метою такого

правила, або таких, що ініційовані зміною суспільного контексту. В останньому випадку процес пізнання схилитиметься до інтерпретації. Особливо це стосується застосування Конвенції, текст якої є доволі лаконічним.

Відомий англійський дослідник конвенційної системи захисту прав людини, баристер, професор Джеремі Макбрайд (*Jeremy McBride*) у своїй статті про принципи тлумачення Європейської Конвенції зауважив: «Є річ, яку має чітко усвідомити кожен, хто прагне практикувати Європейську конвенцію з прав людини: одне лише ознайомлення з текстом цього міжнародного договору не дасть змоги збагнути весь його сенс. Адже, попри існування різноманітних підходів, з яких можна скористатися, беручись тлумачити юридичні тексти, лише той, що відповідає обраному Європейським Судом з прав людини, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань щодо забезпечення визначених у Конвенції прав і свобод. Підхід Суду виявляємо у його рішеннях у справах, взятих ним до розгляду, та в усій його практиці, що внаслідок цього постала» [70].

Отже формально, з погляду на компетенцію, Європейський суд з прав людини тлумачить Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод виходячи з контексту кожної справи. Саме такий раціонально-інтелектуальний процес закладено як предмет діяльності Суду в ст.32 Конвенції.

Разом з тим Конвенція прямо не вказує на те, яким саме чином вона має тлумачитись та застосовуватись. Один з методів полягає в тому, що тлумачення ЄКПЛ має здійснюватись таким чином, щоб максимально відповідати намірам держав-учасниць, яких вони досягли погоджуючи текст цього міжнародного договору. Про це Суд зазначав у справі *Wemhoff v. Germany* [71, п.А.5]. Тобто результат тлумачення не повинен мати своїм наслідком встановлення нового права чи зобов'язання, які не були погоджені під час створення Конвенції. Прихильники цього методу ставлять на перше

місце принцип визначеності, оскільки держави скеровують свої дії та рішення виходячи з правомірного очікування стосовно своїх зобов'язань, що витікають з тексту Конвенції. Якщо під час її застосування виявляються прогалини чи невизначеності, зумовлені текстом договору, то ці недоліки не повинен усувати Суд, це є завданням держав-учасниць.

Певна мета спонукає для створення юридичної норми, а це дає привід визнати її головною під час з'ясування суті та замислу нормативної вимоги. Так, відповідно до положень пункту другого ст.8 Конвенції, органи державної влади не можуть втручатись у здійснення особою права на повагу до його приватного і сімейного життя, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним в інтересах національної і громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Отже, вказівка на певні соціальні блага, для забезпечення яких держава може обмежити право на повагу до приватного чи сімейного життя, є метою задля якої були створені ці винятки із загального правила про недопустимість втручання у конвенційне право. Подібним чином викладено статті 9, 10, 11 Конвенції.

Стаття перша Протоколу №1 до Конвенції, яка гарантує право на власність, також має схожу структуру, встановлюючи можливість з боку держави втрутитись у реалізацію цього права з метою здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Буквальний текстуальний аналіз правової норми не завжди може надати достатньо матеріалу для відповіді на правові проблеми життєдіяльності. Разом з тим, попри можливі складнощі з розумінням норми права певний правовий конфлікт не може залишатись без належного реагування. Як загально-правовий принцип верховенство права забороняє суду відмовляти особі у захисті лише на тій підставі, що її справа не має законодавчого регулювання. Отже, коли певна релевантна норма права на підставі якої

можливо врегулювати справу відсутня, або коли така норма хоч і є, однак буквальне з'ясування її змісту не дозволяє розв'язати правову проблему, знаряддям для знайдення виходу з цього є встановлення мети та об'єкту, задля яких ця норма була створена.

Показовою у цьому аспекті є згадана справа *Goldier* [62]. Її заявник, ув'язнений Сідні Елмер Голдер, на якого вказав офіцер як на нападника під час заворушень. Згодом офіцер відмовився від цих показів. Однак Голдер побоювався, що відповідний запис у його тюремній історії зашкодить його переведенню до іншої в'язниці. З цієї причини він просив Міністра внутрішніх справ надати можливість проконсультуватися з адвокатом для подання цивільного позову про дифамацію, однак йому відмовили. Після цього він звернувся зі скаргою, стверджуючи про порушення права на доступ до суду за статтею 6 Конвенції.

Ключовим у справі було питання, чи охоплює п.1 ст.6 Конвенції лише гарантії вже розпочатого судового провадження, або ж додатково забезпечує право на доступ до суду для особи, яка бажає подати позов. ЄСПЛ зазначив, що право доступу до суду прямо не міститься в п.1 ст.6, а тому підлягає встановленню шляхом тлумачення. Здійснивши лінгвістичний аналіз англійського і французького текстів та пославшись на п.2 ст.31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [55], Суд підкреслив значення преамбули як елементу контексту для з'ясування «об'єкта» та «мети» договору. Вирішальним він визнав посилення у преамбулі Конвенції на те, що держави «сповнені рішучості як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації», і зауважив, що це не є безкорисною для мети тлумачення «риторикою». Відтак, у світлі принципу добросовісності (п.1 ст.31 Віденської конвенції) та верховенства права Суд дійшов висновку, що у сфері цивільних прав неможливо уявити верховенство права без доступу до суду, інакше

держава могла б формально не порушуючи ст.6 усунути суди або їх юрисдикцію щодо певних категорій спорів, доручивши їх органам, залежним від уряду, що створювало б небезпеку свавілля. Тому Суд наголосив, що процесуальні гарантії справедливості, публічності та належного провадження втрачають сенс без самого судового розгляду.

У підсумку ЄСПЛ у цій справі визнав, що з огляду на об'єкт і мету Конвенції як нормативного договору та загальні принципи права, право доступу до суду є невід'ємним елементом права, гарантованого п.1 ст.6 Конвенції. У рішенні Суд також зазначив, що це не є новим правом, яке покладає на держави додаткових зобов'язань, а тлумаченням з урахуванням предмета та мети Конвенції, як договору про захист прав людини [62, п.36]. Отже Суд окреслив межі своєї компетенції, які полягають в тому, що у своїй діяльності він не створює нових норм, а тлумачить ті, що вже закладені авторами в текст Конвенції.

Не можна сказати, що такий революційний на час винесення рішення у справі *Golder* підхід був сприйнятий всіма суддями ЄСПЛ. Троє суддів, що приймали участь у цій справі (Verdross (Австрія), Zekia (Кіпр), Sir Gerald Fitzmaurice (Сполучене Королівство)) виклали окремі розбіжні думки. Їхні заперечення проти доводів прийнятого рішення здебільшого стосувалися того, що доступ до суду беззаперечно повинен розглядатися як важливе право людини. Таким чином, сама важливість цього права потребує, щоб воно було чітко виражене в тексті Конвенції, а не впливало б з дедуктивних умовиводів або висновків від загального до конкретного.

Проте подальший розвиток практики Суду свідчить, що правило про «право на доступ до суду» знайшло свою широку та беззаперечну підтримку в сучасних умовах та надійно увійшло до спадщини правових здобутків ЄСПЛ. Суд постійно звертається до підходів, вироблених у справі *Golder*, коли мова йде про фактичні чи то юридичні перешкоди ініціювання розгляду справи судами різних інстанцій. При чому мова не йде суто про справи щодо прав цивільних. У кримінальному провадженні і в провадженнях, які стоять

на межі цих юрисдикцій, особі також належить право на доступ до суду, яке було вироблене шляхом тлумачення з погляду на об'єкт та мету Конвенції.

Актуальність виробленої ЄСПЛ у справі *Golder* правової позиції підтверджується і в його новітній практиці. В одній із останніх ключових справ, в якій Суд досліджував питання доступу до суду, *Fabbri and Others v. San Marino [GH]* [72](2024) заявники були потерпілими у кримінальному провадженні та скаржилися на те, що бездіяльність слідчого судді призвела до закінчення строків давності притягнення до відповідальності, а це, в свою чергу, до впливу позовної давності для вирішення їхніх цивільних позовів про відшкодування шкоди. Хоча в цій справі Суд і не встановив порушення п.1 ст.6 Конвенції, однак до такого результату він дійшов посилаючись *inter alia*, а отже підтримуючи правові висновки справи *Golder*.

Прихильники концепції, згідно якої рішення ЄСПЛ розглядаються виключно як акт тлумачення норм Конвенції, небезпідставно зазначають, що рішення ЄСПЛ є правозастосовчим актом, у якому не створюючи нового права та не покладаючи на держави-члени Ради Європи нових обов'язків, Суд, за допомогою різних логічних прийомів – принципів тлумачення з'ясовує зміст норми та роз'яснює його.

З цієї позиції, будучи актом тлумачення, рішення ЄСПЛ виконує таким чином декілька функцій. Європейський суд з прав людини, діючи у визначених Конвенцією межах, не виконує ролі законодавця в галузі прав людини. До його завдань не входить створення нових норм, а радше забезпечення їх єдиного розуміння та застосування. У рішеннях Суд уточнює зміст і застосування конвенційних норм, розробляє детальні критерії для оцінки відповідності національного законодавства та практики конвенційним вимогам, таким чином формуючи доктрину їх застосування.

Загалом, майже з самого початку своєї діяльності Суд відмовився від обмежувального тлумачення Конвенції, яке полягало б лише в граматичному аналізі тексту. Аналіз практики Суду дає підстави стверджувати про те, що у своїй діяльності він застосовує концепції Конвенції як «живого інструменту»,

або пошуку європейського консенсусу, чи доктрину практичності та ефективності. По суті – обґрунтоване цими концепціями роз’яснення значення певного конвенційного положення в широкому, динамічному значенні є його інтерпретацією. ЄСПЛ не просто пояснює текст у рамках вузького граматичного або системного аналізу. ЄСПЛ осмислює значення норм у світлі сучасних умов, цінностей, соціального контексту – так звана доктрина «живого інструмента» (*living instrument doctrine*). Це означає, що Суд виходить за межі буквального тексту та надає Конвенції нового, часто еволюційного змісту, який може змінюватися з часом. У рішеннях Суд прямо зазначає, що «Конвенція – це живий інструмент, який має тлумачитися у світлі сучасних умов» [73, §31] та «ідей, переважаючих в демократичних державах на цей день» [74, §70]. Найбільш показовим у цьому контексті є розвиток тлумачення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя), яке охопило нові, раніше не запропоновані авторами Конвенції сфери: охорону навколишнього середовища, гендерну ідентичність, цифрову приватність тощо.

Розвиток технологій та інструментів комунікацій, доступність до інформації в Інтернеті, легкість її пошуку за допомогою пошукових запитів, пов'язаних наприклад з іменем людини, можуть мати далекосяжний негативний вплив на громадську думку про таку людину. Людина може жити у постійному страху несподівано зустрітись зі своїм минулим. Одним з наслідків, породженим концепцією «живого інструменту», стало «право бути забутим» (*right to be forgotten*), яке не тільки входить до змісту права на повагу до приватного життя (ст.8 Конвенції), а й покладає певні обов'язки за статтею 10 Конвенції (Свобода вираження поглядів). Навряд чи «право бути забутим» було відоме авторам Конвенції. Концепція цього права має багато аспектів та все ще перебуває на стадії розвитку. Вперше «право бути забутим» виникло в національних судових практиках в контексті повторного опублікування пресою раніше розкритої інформації судового характеру, коли особа, яка заявляє про «право бути забутим», фактично прагнула отримати

рішення суду проти особи, яка повторно опублікувала цю інформацію. Розвиток інформаційних технологій зумовив появу нового аспекту цього права у судовій практиці, що дістав назву «право бути забутим онлайн». Викликане оцифруванням новинних статей, що призвело до їх широкого поширення на вебсайтах відповідних газет, це право стосувалося запитів на видалення або зміну даних, доступних в Інтернеті, або на обмеження доступу до цих даних, спрямованих проти видавців новин або операторів пошукових систем. В контексті можливості вимагати видалення персональних даних з пошукових систем Інтернету «право бути забутим» було визнано у рішенні Суду Справедливості Європейського Союзу (CJEU (Grand Chamber)) від 13.05.2014 [75].

У справі *Hurbain v. Belgium* [GC][76] перед Великою Палатою ЄСПЛ постало питання конкуренції прав, передбачених статтями 8 та 10 Конвенції. Обставини цієї справи полягали в тому, що національні суди Бельгії зобов'язали заявника (видавця щоденної газети) анонімізувати на вебсайті газети архівну версію статті двадцятирічної давності, присвяченій серії смертельних дорожньо-транспортних пригод, в якій згадувалась певна особа. На вирішення Суду у цій справі була поставлена проблема пошуку балансу між свободою преси та інтересами громадськості на отримання інформації з одного боку, та права людини на видалення її персональних даних з іншого. «Право бути забутим» ґрунтується на зацікавленості особи у видаленні, зміні або обмеженні доступу до попередньої інформації, яка впливає на те, як її сприймають на даний момент. Прагнучи видалення такої інформації, відповідні особи бажають уникнути нескінченного контакту зі своїми минулими діями чи публічними заявами в різних контекстах. Вирішуючи цю справу Суд використав концепцію «живого інструменту» як метод інтерпретації, який надавав йому необхідний рівень гнучкості для забезпечення ефективної реалізації прав, гарантованих Конвенцією. Суд оцінив зміст свободи преси з погляду на розвиток інформаційних технологій та потребу врахування умов сьогодення, виходячи з того, що «нездатність

підтримувати динамічний та еволюційний підхід ризикує стати перешкодою для реформ або вдосконалення».

Приклад з «правом бути забутим» ілюструє те, як суспільний розвиток та зміна поглядів впливають на зміст та обсяг прав, що були закладені авторами до тексту Конвенції, розширюючи життєві ситуації, які підпадають під «парасольку» конвенційного захисту, та обсяг гарантованих нею прав. Беззаперечно, текст Конвенції слід інтерпретувати та застосовувати, адаптуючи його до змін, що відбулися з часом – до змін у суспільстві, моралі, менталітеті, законодавстві, а також до технологічних інновацій та наукового прогресу.

Підсумовуючи, можна виділити наступні запропоновані науковцями характеристики практики ЄСПЛ:

- рішення є актом тлумачення Конвенції;
- практика ЄСПЛ носить казуальний та нормативний характер;
- акти Суду мають правоінтерпретаційний характер;
- практика носить правозастосовчу природу із роз'яснення тексту Конвенції;
- рішення ЄСПЛ носять обов'язковий та офіційний, а отже прецедентний характер;
- акти Суду наділені надзаконною силою.

Разом з тим, проблема полягає в тому, аби знайти відповідь на питання про те, чим є рішення ЄСПЛ у їх співвідношенні з Конвенцією і у зв'язку з цим яка їхня правова природа. Зокрема, вони є актом тлумачення, інтерпретації чи конкретизації, а також чи є вони правовим прецедентом.

На нашу думку, жоден із наведених підходів не дає вичерпного пояснення природи діяльності Суду, оскільки вони або звужують її до тлумачення, або розширюють до правотворчості, не пояснюючи механізму формування змісту конвенційних норм у практиці Суду.

Тлумачення Конвенції полягає у встановленні точного змісту її правової норми. Таким чином тлумачення орієнтоване на однозначність, пояснює

зміст, але не пояснює розвиток. Як зазначає Т. Дудаш метою тлумачення є встановлення вичерпного переліку ознак певного поняття [50, с.126]. Натомість інтерпретація є більш широким поняттям та може включати осмислення норми в контексті соціального середовища з урахуванням сучасних умов та цінностей. Під час інтерпретації Суд надає Конвенції нового, часто еволюційного змісту, який може змінюватися з часом.

Отже, слід зазначити, що тлумачення та інтерпретація є спорідненими, однак не тотожними поняттями. Європейський Суд з прав людини не обмежується лише тлумаченням тексту Конвенції, але й інтерпретує його, пристосовуючи до сучасних умов, та звертаючись, за потреби широкого розкриття спектру гарантованого Конвенцією права та їх ефективного захисту, до філософії, історії, логіки. Така діяльність виходить за межі вузького розуміння тлумачення як з'ясування змісту правової норми і охоплює більш складний процес смислового опрацювання тексту Конвенції. Застосування цих категорій окремо не дозволяє описати комплексний характер діяльності Суду.

За таких умов використання традиційних категорій «тлумачення» та «інтерпретація» не дозволяє адекватно описати характер діяльності Суду, оскільки вони фіксують окремі її аспекти, але не відображають її як цілісний процес формування змісту конвенційних норм. Це зумовлює необхідність введення узагальнюючої категорії, яка б охоплювала як процес, так і результат цієї діяльності.

Тому, найбільш повну характеристику рішенням ЄСПЛ може надати лише поєднання вказаних вище ознак у межах цілісного поняття «екзегетичної діяльності», яке відображає системний характер діяльності Суду.

Екзегеза (*exegesis*) – термін, який традиційно використовувався для позначення глибокого, вмотивованого осмислення фундаментального тексту, що охоплює його тлумачення, інтерпретацію та контекстуальне переосмислення. Використання терміну «екзегеза», попри його історичне

походження з теологічної сфери, є виправданим з огляду на його загальнонауковий характер як категорії, що позначає глибоке, критичне осмислення нормативно та інституційно значущих текстів. У цьому аспекті Конвенція, яку ЄСПЛ визначає як «конституційний документ європейського публічного порядку» [45, п.75], а колишній його президент називає «фундаментом охорони загальної спадщини політичних традицій, ідеалів, свободи та поваги до верховенства права», «новим етапом у розвитку правового статусу особи в міжнародному праві» [46, с.25], будучи основоположним актом у сфері прав людини, має особливий нормативний та аксіологічний статус у європейському правопорядку, що обумовлює можливість застосування цього терміну у правовому дискурсі.

З огляду на характер *sui generis* Конвенції у європейській правовій системі, екзегетична діяльність Суду полягає у роботі з текстом особливої юридичної значущості, який має еволюційний потенціал, потребує контекстуальної оцінки та підлягає переосмисленню з урахуванням нових соціальних реалій. На відміну від герменевтики, яка виступає методологією розуміння правового тексту, екзегетична діяльність у запропонованому значенні спрямована не лише на процес осмислення, а й на формування нормативного змісту правових положень, що отримує об'єктивоване вираження у рішеннях Суду.

Сприйняття функції Суду як екзегетичної дозволяє відмовитись від спрощеного сприйняття Суду як буквального тлумача норм, зберігаючи водночас тісний зв'язок з правовим текстом Конвенції та не перетворюючи його на суто політичного суб'єкта нормотворення. За своїм функціональним напрямком екзегетична діяльність ЄСПЛ – це інтелектуально-аналітична функція, що полягає в комплексному аналізі положень Конвенції, який поєднує формальне тлумачення відповідно до ст. 32 Конвенції та інтерпретацію змісту її норм у світлі сучасних соціальних, правових і моральних реалій.

Однією з визначальних ознак екзегези у галузі права є її орієнтація на глибоке осмислення правового тексту, яке передбачає інтерпретацію змісту положень з урахуванням їх контексту, виявлення внутрішньої логіки та розкриття еволюційного потенціалу. Отже, екзегеза – це текстоцентрична діяльність, спрямована на комплексне осмислення правового тексту, що охоплює тлумачення, інтерпретацію, конкретизацію та еволюційне переосмислення його змісту.

Запропонований термін (екзегетична діяльність) є аналітичним і не вживається в офіційних документах, але його доцільність випливає з аналізу практики Суду. По суті це є викликом правовому позитивізму. Основна ідея полягає в тому, щоб підкреслити по перше статутну функцію ЄСПЛ, яка закладена в ст.32 Конвенції, а з іншого боку відзначити те, що ця діяльність не обмежується лише тлумаченням, а включає й інтерпретацію, конкретизацію та інші інтелектуальні процеси роз'яснення. Тобто, екзегетична діяльність ЄСПЛ – це глибоке та системне поєднання статутної діяльності Суду (тлумачення) та судового переосмислення тексту Конвенції у світлі сучасних умов (інтерпретації), що має прояв у застосуванні доктрини «живого інструменту», телеологічному та еволюційному підходах, пошуку балансу між нормою та практичним і ефективним її застосуванням. Ця діяльність підкреслює інтелектуальну основу судового мислення на противагу від механічного чи автоматичного роз'яснення тексту. Формально екзегетична діяльність Суду набуває завершеного вигляду в рішенні, де фіксуються результати інтелектуального аналізу, тлумачення та правової оцінки змісту Конвенції в конкретних умовах.

1.2.2. Прецедентна природа практики ЄСПЛ та її вплив на національну правову систему.

Іншим важливим аспектом характеристики рішень ЄСПЛ є їх подвійна природа: прецедентна та казуальна.

Відомо, що батьківщиною судового прецеденту є Великобританія, право якої англійські юристи досі розглядають, головним чином, як право судової практики (*case law*).

Традиційно судовим прецедентом називають раніше прийняте рішення, або практику, використовуючи яке суддя вирішує наступну справу. В такій ролі судовий прецедент виступає взірцем для вирішення нових справ. В основі доктрини прецеденту лежить принцип *stare decisis* – вирішити так, як було вирішено раніше.

Звертаючись до аналізу тексту судового рішення, необхідно зазначити, що прецедентне значення має не все рішення, тобто не весь його текст, оскільки в залежності від обраної методології викладення воно може містити багато деталей загального характеру, теорії права, іноді навіть емоційні зауваження та моральні настанови. Отже силу прецеденту має та його частина, яка пояснює чому справа вирішена так, а не інакше, тобто це осердя (суть) рішення, в якій зазначено певне правило або принцип про те, як має бути вирішена виявлена судом правова проблема і чому. Відтак, ця частина носить назву *ratio decidendi* – саме ця частина має силу прецеденту.

Однак не все, що викладене в судовому рішенні є *ratio decidendi*, оскільки суддя може викласти в ньому різні свої думки, спостереження чи оцінку. Ця частина рішення – *obiter dicta* (сказане між іншим) – також може бути важливою, проте за своїм значенням вона не становить виробленого суддею правила чи принципу, на підставі якого вирішено справу. Призначення її полягає скоріше в поясненні того, як суд дійшов до *ratio decidendi*.

Загалом, прецедентному праву належать три важливі ознаки: повага до прийнятого вищим судом остаточного рішення; визнання того, що таке рішення є переконливим джерелом існування юридичної думки; обов'язковість рішення для суду того самого рівня або для нижчестоящих судів [77, с.27].

У межах даної роботи не видається доцільним досліджувати право прецедентів країн загального права, оскільки інтерес для нас становить саме доктрина прецеденту у практиці Європейського Суду та її значення для національної правової системи.

Передусім у практиці ЄСПЛ відсутня доктрина формально обов'язкового прецеденту. Суд не вважає себе юридично пов'язаним попередніми екзегетичними роз'ясненнями Конвенції та не апелює до концепції *stare decisis*. Водночас його стиль аргументації – систематичне цитування власних рішень, формули на кшталт «слідуючи своїй усталеній практиці», «відповідно до усталеної прецедентної практики», застосування *mutatis mutandis* – свідчить, що на практиці Суд керується прецедентними правилами й демонструє повагу до раніше сформульованих правових позицій.

Такий підхід забезпечує правову визначеність і передбачуваність у застосуванні Конвенції, дозволяючи підтримувати сталість тлумачення її норм. Разом з тим ЄСПЛ прямо визнає можливість відступу від попередніх рішень за наявності вагомих причин. Зокрема, у справі *Cossey v. The United Kingdom* Суд зазначив, що хоча він не зв'язаний своїми рішеннями, зазвичай дотримується їх в інтересах правової визначеності та впорядкованого розвитку конвенційного прецедентного права, однак може відійти від попередньої позиції, зокрема щоб тлумачення Конвенції відповідало суспільним змінам і сучасним умовам [78, п.35]. Аналогічно у справі *Chapman v. the United Kingdom* Суд підкреслив, що він не повинен відступати без поважних причин від усталених прецедентів, але водночас зобов'язаний

враховувати мінливі умови в державах-учасниках і реагувати на консенсус щодо необхідних стандартів [79, п. 70].

Особливістю прецедентної техніки ЄСПЛ також є те, що він не проводить окремої межі між *ratio decidendi* та *obiter dicta*. Сформульовані ним правові позиції сприймаються як такі, що мають нормативну вагу, хоча можуть різнитися рівнем абстрактності. Водночас рішення Великої Палати очевидно мають більший авторитет. Загалом Суд неохоче переглядає свою практику, і відступи найчастіше пов'язані з еволютивним (динамічним) тлумаченням Конвенції, коли необхідно адаптувати її зміст до нових соціальних реалій.

Отже, становлення та розвиток конвенційної практики вказує, що вона будується за правилами прецеденту, однак з властивими їй особливостями.

Важливого значення також набуває питання про місце рішення Суду в національній правовій системі загалом та ієрархію юридичних норм зокрема. У цьому контексті варто відзначити, що думки науковців, в цілому, можна звести до трьох основних:

- рішення ЄСПЛ не є прецедентом у національній правовій системі;
- лише рішення проти України є прецедентами для нашої держави;
- усі рішення є прецедентам у національній правовій системі.

Перше з цих тверджень є безпідставним в силу лише, однак не тільки, нормативного надання в ст.17 Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Конвенції та практиці ЄСПЛ статусу джерела права [80].

Щодо другої з висловлених позицій, то вище було зазначено, що жоден з чинних нормативних актів не забороняє суддям в Україні застосовувати практику ЄСПЛ проти будь-якої з договірних країн конвенційного права. Більш того, зазначене у ст.1 названого Закону визначення практики Суду вказує на можливість використання рішень Суду не лише у справах проти України.

Міркування практичного напрямку також підтверджують вказаний висновок про цінність для України всього масиву практики Суду. Зокрема, у випадку, якщо суд в Україні не дотримуватиметься та не застосовуватиме прецеденти ЄСПЛ, в яких, хоча відповідачем й виступала інша держава, проте в якому Суд надав тлумачення праву, що було предметом розгляду в національному суді, то потерпіла сторона завжди має змогу, після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися до Суду, вказавши у своїй заяві про порушення Україною гарантованого Конвенцією права у світлі згаданого прецеденту. В такому випадку Суд обов'язково буде проводити аналіз відповідності прецеденту у контексті порушеного права. Якщо ж він прийде до висновку, що такий прецедент застосовний у справі, то Суд констатуватиме порушення України своїх конвенційних зобов'язань, а це, в свою чергу, покладе на країну додаткові обов'язки щодо вжиття заходів загального чи індивідуального характеру.

З позиції теорії авторитетності слід також додати, що послідовне застосування національними суддями прецедентів ЄСПЛ – це найочевидніший засіб запобігти звинуваченням в упередженості та некомпетентності. Завдяки розвитку прецедентного права Суду та впровадження її у національну правозастосовчу практику впроваджуватимуться нові правові принципи та традиції, засновані на передових гуманістичних ідеях.

Окрім цього, загальними правилами тлумачення міжнародних договорів, передбаченими в ст.31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [55], визначено, що поряд з текстом міжнародного договору має враховуватись усяка наступна угода між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень, а також наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення.

Як зазначив професор Католицького університету Мілану М. де Сальвіа (*Micle de Salvia*), ці положення треба розуміти так, що «європейське правосуддя знаходиться над національними судовими органами» [23, с. 456].

Схожої думки притримується і Наливайко Л.Р., яка стверджує, що «обов'язковість європейського прецедентного права для України впливає з принципу «ієрархії юрисдикції» – ЄСПЛ належить найвища юрисдикція у галузі судового захисту прав та свобод людини» [59, с.1375]

Отже, зазначені міркування переконують, що незалежно від країни-відповідача *ratio decidendi* рішень ЄСПЛ є обов'язковими прецедентами в правовій системі України, які мають вищу юридичну силу над національним законодавством та нижчу за Конституцію України та рішення Конституційного Суду України. Будучи закріпленими в Конвенції права, через застосування національним судом прецедентів Суду, отримують в державі пряму дію.

Суд неодноразово заявляв, що держави повинні дотримуватися стандартів верховенства права та поважати свої зобов'язання згідно з міжнародним правом, у тому числі ті, які вони добровільно взяли під час ратифікації Конвенції. Принцип дотримання державами своїх міжнародних зобов'язань, давно закріпився в міжнародному праві. Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів держава не може посилається на своє внутрішнє законодавство як виправдання для невиконання своїх міжнародно-правових зобов'язань. З цього випливає, що Договірні Сторони повинні виконувати зобов'язання, добровільно взяті на себе під час ратифікації Конвенції. Виходячи з принципів субсидіарності та свободи розсуду саме Договірні сторони мають обрати спосіб виконання своїх зобов'язань за Конвенцією.

Отже, рішення Суду служать не лише для вирішення тих справ, які він розглядає, але, у більш загальному плані, для роз'яснення, захисту та розвитку конвенційних гарантій, сприяючи таким чином дотриманню державами зобов'язань за ст.1 Конвенції. Незважаючи на те, що основною

метою конвенційної системи є надання індивідуального захисту, її місія також полягає у підвищенні загальних стандартів захисту прав людини та поширення судової практики з прав людини на всю європейську спільноту.

1.2.3. Види актів ЄСПЛ та особливості їхньої структури.

Для повного та об'єктивного розуміння, а отже для ефективного використання у правозастосовчій практиці рішень ЄСПЛ, поряд з усвідомленням їх характеру, значення та місця серед джерел права необхідно також знати в яких формах Суд здійснює провадження та які акти при цьому складає.

Цілеспрямоване та прискіпливе дослідження практики Суду майже в кожному разі дасть змогу знайти відповіді на складні питання з тлумачення Конвенції. Мова далі піде про види актів ЄСПЛ, оскільки, як вище було зазначено, не всі з них мають прецедентний характер.

В статтях 1 та 19 Конвенції зазначено, що Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в її розділі I. Для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї створюється Європейський Суд з прав людини. Він функціонує на постійній основі.

Покладене Конвенцією на Страсбурзький Суд – єдиний орган, уповноважений офіційно тлумачити Конвенцію – завдання є особливим та специфічним. За положеннями ст.32 Європейської Конвенції юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї.

Відповідно до ст.20 Конвенції Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості її Високих Договірних Сторін, тобто з 46 суддів, обраних по одному від кожної з держав-членів Ради Європи.

Необхідність виконання покладеного на Суд завдання може виникнути у 4-х випадках:

1) за заявою будь-якої Високої Договірної Сторони про порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущено, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною (міждержавні справи, ст.33 Конвенції);

2) за заявою будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або у Протоколах до неї (індивідуальні заяви, ст.34 Конвенції);

3) за запитом Комітету Міністрів Ради Європи про надання консультативного висновку з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та Протоколів до неї (ст.47 Конвенції);

4) за запитом Вищої судової установи Високої Договірної Сторони щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї (Протокол №16 до Конвенції [81]).

Необхідно відмітити, що юрисдикція Суду носить субсидіарний характер, тобто опікуватися дотриманням Конвенції на національному рівні повинні перш за все Держави-Учасниці Ради Європи. Протоколом 15 до Конвенції принципу субсидіарності, яким було доповнено преамбулу, відведено одне з визначальних місць та ще раз наголошено на першочерговому обов'язку самих держав гарантувати своїм особам конвенційні права [82]. Відповідно до принципу субсидіарності Суд не є судом четвертої інстанції, та таким чином він не може скасувати рішення національного суду, акт виконавчої чи законодавчої влади. Він здійснює європейський контроль за дотриманням державами-учасниками положень Конвенції.

Розгляд заяв Суд здійснює у наступних формаціях (складі): 1) суддею одноосібно; 2) комітетом з трьох суддів; 3) палатою у складі семи суддів та

4) Великою Палатою, до якої входять сімнадцять суддів ЄСПЛ. Вибір формації Суду залежить від складності справи.

Розгляд справи по суті передбачає проведення оцінки та аналізу фактів справи та винесення рішення щодо наявності або відсутності порушень Конвенції. В результаті розгляду заяви по суті суд приймає рішення (*judgment*).

Рішення з питань прийнятності заяви приймається в результаті перевірки заяви формальним вимогам. За результатами такої перевірки Суд приймає або рішення (*judgment*), або ухвалу¹ (*decision*). Така компетенція впливає з положень пункту 4 ст.35 Конвенції, відповідно до якого Суд може оголосити неприйнятною заяву на будь-якій стадії розгляду. Можливість визнати заяву неприйнятною належить Суду у будь-якій формації.

Відразу ж хочемо зауважити, що інтерес для дослідника цієї практики мають становити не тільки рішення (*judgment*), в яких Суд встановив порушення Конвенції, а й ті, де таких порушень не знайшлося. Окрім цього, вище було зазначено, що ухвали (*decision*) Суду щодо прийнятності заяви² також можуть містити важливі висновки для правильного розуміння Конвенції.

Склад Суду, до якого входить один суддя, було введено Протоколом №14 [83], яким внесено зміни у ст.26 Конвенції. Головним призначенням цих змін було прискорення розгляду явно неприйнятних заяв та розвантаження інших формацій Суду для розгляду справ, які мають судову перспективу. До цих змін розгляд явно неприйнятних заяв здійснював комітет Суду. Засідаючи одноосібно, суддя не може розглядати заяви, подані проти тієї країни, від якої його було обрано. Таким чином Суд, у складі одного судді, може прийняти виключно ухвалу щодо неприйнятності (*decision*), яка є остаточною. Якщо

¹ Рішення щодо прийнятності заяви, а також з процесуальних питань прийнято називати «ухвалою». Наприклад, так вони називаються в україномовній версії пошукової бази HUDOC. Для зручності в цій роботі також будемо називати їх «ухвала».

² Щодо виду документу, з яким особа звертається до ЄСПЛ, часто використовують слово «скарга», тобто що особа звертається до Суду зі скаргою. Проте, згідно з офіційним перекладом Конвенції українською мовою, стаття 34 носить назву «Індивідуальні заяви», в якій зазначено, що «Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими...».

суддя, засідаючи одноосібно, не оголошує заяву неприйнятною або не виключає її з реєстру справ, то він передає заяву до комітету або до палати Суду для подальшого розгляду.

Вказаним вище Протоколом №14 було змінено також положення ст.28 Конвенції в частині компетенції комітетів Суду. Комітет також може оголосити заяву неприйнятною (однак в більш складних справах, ніж віднесених до компетенції одного судді), або оголосити її прийнятною і одночасно постановити рішення по суті, (якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Суду (*well-established case-law* – *WECL*). Рішення комітету є остаточним.

Роз'яснення того, які справи відносяться до WECL, міститься в п.68 Пояснювальної доповіді до Протоколу №14 до Конвенції [84]. Зокрема такими справами є повторювані, або їх ще називають «клоніві справи», що впливають з прецедентної практики, яка послідовно (якщо було винесено як правило три і більше рішення), застосовувалася Палатою, або ті, що слідують за пілотним рішенням Суду або рішенням Великої Палати.

З урахуванням цього справами WECL, стосовно України, є справи про:

- надмірну тривалість судового розгляду справи та про відсутність у зв'язку з цим ефективних засобів правового захисту (статті 6 та 13);
- нелюдські умови тримання під вартою в СІЗО та виправних колоніях та про відсутність у зв'язку з цим ефективних засобів правового захисту (статті 3 та 13);
- ненадання належної медичної допомоги під час тримання під вартою та відсутність у зв'язку з цим ефективних засобів правового захисту (статті 3 та 13);
- про надмірну тривалість тримання під вартою та відсутність компенсації або недостатній її розмір за незаконний арешт та тримання під вартою (ст.5);

- порушення процесуального обов'язку, пов'язаного з непроведенням ефективного розслідування за скаргами про жорстоке поводження з боку представників влади (процесуальний аспект ст.3);

- обшук у квартирах без судового дозволу та вилучення під час обшуку майна (ст.8 Конвенції та ст.1 Протоколу №1 до Конвенції).

Справи WECL не є справами, в яких підіймаються важливі питання тлумачення Конвенції. Ці справи відносяться до 3-ої категорії важливості, тобто становлять незначний юридичний інтерес.

Тоді, коли відносно певної справи відсутня усталена прецедентна практика Суду, або справа має велику кількість складних фактів, то такі справи розглядаються Палатою у складі семи суддів, до складу якої обов'язково входить суддя, обраний від держави-відповідача. У цій формації Суд, як було вище зазначено, може винести окремо ухвалу (*decision*) щодо прийнятності або рішення (*judgment*), вирішивши одночасно питання прийнятності та по суті заяви.

Справи, які розглядає Палата можуть входити до наступних категорій:

- ключові справи (*Key cases*), найбільш важливі справи, які становлять найбільший правовий інтерес;

- 1-а категорія (*High importance*), до якої відносяться дуже важливі справи, які не увійшли до категорії «ключова справа», але мають важливе значення для розвитку, роз'яснення та зміни практики Суду як загалом, так і для окремої держави;

- 2-га категорія (*Medium importance*), до якої відносяться важливі справи, які хоч і не зробили вагомому внеску у практику Суду, тим не менш є чимось більшим, ніж просто застосуванням існуючої практики;

- 3-тя категорія (*Low importance*), яку становлять справи з незначним юридичним інтересом.

Питання про віднесення справи до однієї з вказаних категорій належить Бюро Суду, до складу якого входить Голова Суду, заступники Голови Суду і голови секцій.

Відповідно до п.2 ст.44 Конвенції рішення Палати стає остаточним:

- а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або
- б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або
- в) якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати.

Найбільш важливі справи, тобто ті, що підіймають серйозні питання тлумачення та застосування Конвенції, в яких постає потреба уточнення або зміни правової позиції, розглядає Велика Палата Суду (*Grand Chamber [GC]*) у складі 17 суддів. Рішення цієї формації Суду є остаточними з моменту винесення.

На розгляд Великої Палати справи можуть потрапити двома шляхами:

1) у випадку відмови Палатою від своєї юрисдикції на користь Великої Палати. Так, статтею 30 Конвенції визначено, що Палата, на розгляд якої надійшла заява, може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої Палати, якщо така справа порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше. Прикладом відмови Палатою від своєї юрисдикції на користь Великої Палати є справа *Denisov v. Ukraine* [85].

2) у випадку передачі справи на розгляд Великої Палати за клопотанням будь-якої сторони. Відповідно до п.1 ст.43 Конвенції упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення Палатою у сторін є право подати клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати. У цьому випадку питання про прийняття справи до розгляду належить до дискреційних повноважень Великої Палати, які здійснюють колегія у складі п'яти суддів.

Слід також відмітити, що прийняття Великою Палатою Суду до свого розгляду справи, зовсім не означає, що вона винесе інше ніж Палата рішення,

або що вона прийме рішення на користь сторони, яка звернулась з відповідним клопотанням. Так, у згаданій вище справі *Hurbain* [76], яка стосувалася «права бути забутим», Палата Суду не встановила порушень Конвенції. Заявник подав клопотання про перегляд правових висновків Палати, і воно було задоволено колегією та справу прийняла до свого розгляду Велика Палата. Проте результати вирішення цієї справи знов були не на користь заявника.

Правилом 74¹ Регламенту Суду [86] передбачено, що рішення (*judgment*), винесене Судом у складі комітету, Палати чи Великої Палати, має містити певні реквізити, зокрема: факти справи, короткий виклад позицій сторін, викладення мотивів з питань права; резолютивні положення. Ця частина рішення становить найбільшу цінність для вивчення та застосування. Саме в ній міститься правова позиція (*ratio decidendi*) в певному контексті.

Зазначене допоможе правильно зорієнтуватися в розгалуженій практиці Суду з метою найбільш ефективного її застосування.

1.3. Доктринальні та нормативно-правові засади застосування національними судами практики ЄСПЛ.

Сучасне українське право знаходиться в процесі активної трансформації, що обумовлено, зокрема, прагненням держави інтегруватися в європейський правовий простір. Одним із найважливіших векторів цієї трансформації є впровадження європейських стандартів у національне законодавство та правозастосовчу практику. Центральне місце в цьому процесі посідає практика Суду, яка стала невід'ємною частиною українського правопорядку.

Сформувавши багату та деталізовану судову практику ЄСПЛ відіграє ключову роль у розвитку європейського права прав людини. Його рішення стали не лише авторитетним джерелом тлумачення Конвенції, а й потужним інструментом захисту прав людини в державах-членах Ради Європи.

Ратифікувавши Європейську конвенцію, Україна взяла на себе зобов'язання забезпечувати гарантовані нею права і свободи. Однак, ефективне втілення цих зобов'язань на національному рівні вимагає не лише формального визнання юрисдикції ЄСПЛ, а й розуміння та активного застосування його практики національними судами.

Для більш змістовного дослідження доктринальних та нормативно-правових засад застосування практики ЄСПЛ як джерела права в Україні необхідно визначити історичний контекст прийняття ЄКПЛ, а також нормативно-правове забезпечення застосування практики Суду.

1.3.1. Історико-правові передумови прийняття Європейської конвенції з прав людини.

Поляризація світоглядів, спричинена Другою Світовою війною (1939-1945 р.р.), загроза диктатури та пригнічення народів стали головною рушійною силою для вжиття післявоєнним суспільством зусиль з метою зміцнення міждержавного співробітництва та примирення. 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Загальна декларація прав людини [87]. Проте, складнощі, що супроводжували процес підготовки тексту цього міжнародного документу, спонукав країни Європи у пошуку власної, регіональної системи захисту прав. Тому, на конгресі Європи, що відбувся в м. Гаага (Нідерланди) в травні 1948 року, організація «Європейський рух» ініціювала розгляд пропозицій зі створення деякого суду, до повноважень якого входив би контроль за дотриманням державами прав і свобод людини. Розвиток цих ідей продовжився і в 1949 році, коли ця організація запропонувала перший проєкт Європейської Конвенції із захисту прав людини.

Поки тривали підготування зі створення європейського правозахисного механізму, західні європейські країни вели активну політичну роботу з посилення європейського простору та захисту прав людини. Таким чином, на

дипломатичній конференції в Лондоні 5 травня 1949 був підписаний Статут Ради Європи, який проголошував гарантування та розвиток прав людини і основоположних свобод однією з головних цілей цієї організації.

У червні 1949 року організація «Європейський рух» надала підготовлений нею проєкт Конвенції на розгляд Комітету Міністрів, а згодом Парламентській асамблеї Ради Європи. На першій сесії Асамблеї, яка тривала з 10 серпня по 8 вересня 1949 року, виникли жваві дискусії щодо доцільності розробки окремої конвенції з прав людини в рамках Ради Європи. Деякі делегати, зокрема представники країн, що вже були активними учасниками ООН, висловили заперечення, аргументуючи, що питання прав людини вже було детально розглянуто в рамках Загальної декларації прав людини. Однак, більшість учасників Асамблеї підкреслили необхідність створення регіонального механізму захисту прав людини, який би доповнював універсальні стандарти ООН і забезпечував більш ефективний механізм їх реалізації на національному рівні. Зокрема, наголошувалося на важливості створення Європейського суду з прав людини, який міг би розглядати індивідуальні скарги. Після тривалих обговорень більшість делегатів підтримали розробку проєкту Конвенції, визнаючи, що вона не замінює, а доповнює існуючі міжнародні стандарти в галузі прав людини. Таким чином, було досягнуто компромісу, який дозволив розпочати роботу над створенням ефективного механізму захисту прав людини в Європі.

Доопрацьований юридичним комітетом Парламентської асамблеї Ради Європи проєкт Конвенції був наданий на розгляд Комітету Міністрів, який передав його групі експертів для повноцінного аналізу. За наявності спільної думки про доцільність прийняття Конвенції, думки експертів в основному розійшлися щодо формулювання гарантованих прав – одні вважали просто перелічити їх, інші ж наполягали не тільки на точному визначенні таких прав, а й на викладенні допустимого їх обмеження. В результаті цього група з експертів надала на розгляд Комітету Міністрів декілька варіантів Конвенції,

які окрім іншого не містили положень про створення судового органу, оскільки, на думку експертів, ці питання потребували політичного вирішення.

В червні 1950 року Комітет Міністрів виніс питання про розгляд Конвенції на розгляд вищих політичних осіб, думки яких знов розійшлися. Франція, Італія, Бельгія та Ірландія наполягали на створенні суду. Нідерланди, Сполучене Королівство, Норвегія, Швеція, Греція та Туреччина були проти цього. Попри існування протиріч, на цій конференції все ж таки вдалось виробити єдиний проєкт, заснований на думці більшості з кожного питання. Зокрема, компроміс щодо створення судового органу полягав в тому, що його юрисдикція буде факультативною та обговорюватиметься кожною країною окремою заявою під час ратифікації Конвенції.

Після цього, в серпні 1950 року відбувся ще один етап розгляду Комітетом Міністрів, експертами та Генеральною асамблеєю Ради Європи підготовленого проєкту Конвенції, результатом чого стало включення до цього документу права на індивідуальну скаргу щодо порушення гарантованих прав людини, яке також було факультативним.

4 листопада 1950 в м. Рим (Італія), а після цього в Парижі (Франція), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод була підписана всіма державами – членами Ради Європи. Після ратифікації Люксембургом, десятою за кількістю країною, Конвенція набрала чинності 3 вересня 1953 року.

Підписуючи від імені Франції Конвенцію, Міністр закордонних справ Роберт Шуман (*Robert Schuman*) сказав: «Конвенція, яку ми підписуємо, не настільки повна та точна, як багато хто з нас того хотіли б. Однак ми визнали своїм обов'язком підписати її такою, яка вона є. Вона створює фундамент для побудови захисту людини від усіх тираній і від усіх форм тоталітаризму» [46, с.22].

Для початку роботи Суду знадобилося ще більше часу. Тільки у 1958 році було зібрано необхідних вісім спеціальних заяв держав – учасниць Конвенції про визнання його юрисдикції. Для того, аби всі країни, які

ратифікували цей договір, визнали право на подання індивідуальних скарг, потрібно було майже 30 років. Суд почав свою діяльність у 1959 р. Першим його головою 21 січня 1959 року став британець лорд МакНейр (Артур Дункан) (*Lord McNair*), який займав цю посаду до 3 травня 1965 року. А першою справою, яку у 1960-1961 роках розглянув Суд, стала справа *Lawless v. Ireland* [88], де розглядалось питання затримання без рішення суду.

Як тільки Конвенція була підписана, почались нові переговори щодо її доповнення правами, що викликали раніше найбільше дискусій в Парламентській асамблеї та не були включені до основного тексту. Мовиться про захист права власності, право на освіту та право на вільні вибори. Після підготування групою експертів, 20 березня 1952 року всі держави – члени Ради Європи підписали Додатковий Протокол, який доповнив Конвенцію зазначеними правами. Каталог гарантованих Конвенцією прав та свобод був в подальшому розширений шляхом прийняття додаткових протоколів, які є невід’ємною її частиною. 16.09.1963 був підписаний Протокол №4, зі змінами, внесеними Протоколом №11, який доповнював Конвенцію заборonoю ув’язнення за борги (ст.1), свободою пересування (ст.2), заборonoю вислання громадян (ст.3) та заборonoю колективного вислання іноземців (ст.4) [89]. Протокол №6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари, підписаний 28.04.1983 р. [90]. 22.11.1984 був підписаний Протокол №7, який гарантував процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців (ст.1), право на оскарження у кримінальних справах (ст.2), відшкодування в разі незаконного засудження (ст.3), право не бути притягнутим до суду або покараним двічі (ст.4), рівноправність кожного з подружжя (ст.5) [71]. Протоколом №12, підписаним 04.11.2000, встановлено загальну заборону дискримінації [92]. Загальну заборону смертної кари було встановлено Протоколом №13, який підписаний 03.05.2002 [93].

Деякі повноваження Суду, його діяльність та порядок розгляду справ також були змінені або доповнені Протоколами №№ 3, 5, 8-11, 14, 14 *bis*, 15 та 16.

Таким чином ЄКПЛ стала правовим базисом та основою регіональної системи захисту прав людини в Європі. Вона була результатом спроб післявоєнного об'єднання Європи в межах міжнародної організації та вироблення загальних обов'язків, виконання яких унеможливило б виникнення та повторення жахів збройних конфліктів. За ст.3 Статуту Ради Європи кожний член цієї організації обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією [25]. В питанні забезпечення дотримання цих обов'язків, особливість Конвенції полягає в тому, що, як про це наголошено в §9 Резолюції ПАРС 1031 (1994), приєднання до Конвенції є обов'язковою умовою набуття членства в Раді Європи [94]. Без сумнівів, прийнята більше семидесяти п'яти років тому Європейська конвенція з прав людини й сьогодні сприймається як найпомітніший успіх об'єданого, демократичного співтовариства. Її унікальність полягає також в тому, що вона, по-перше, створила наднаціональний механізм захисту прав людини на чолі з Європейським Судом з прав людини, яким може скористатися будь-яка особа, що перебуває під юрисдикцією Країн-Членів Ради Європи, і по-друге, вона є обов'язковою для виконання, на відміну від міждержавних актів, які лише декларують певні принципи міжнародного права.

Історичний контекст народження Європейської конвенції з прав людини є надзвичайно важливим для розуміння її суті та мети. Європейська конвенція з прав людини не є статичним документом. Вона постійно розвивається і адаптується до нових викликів, які постають перед суспільством. Однак, її коріння сягають глибоко в спільну європейську історію. Саме вивчення цього контексту дозволяє нам зрозуміти, чому саме такі права і свободи були закріплені в Конвенції, а також які принципи покладено в основу її тлумачення.

Колишній голова Європейського суду з прав людини сер Гемфрі Волдок (*Sir Humphrey Waldock*) (1971-1974) влучно назвав Конвенцію «Європейським біллем про права людини» [46, с. 25]. Ця метафора вказує на те, що Конвенція

була спробою створити міцний фундамент для відновлення демократичних цінностей та верховенства права в повоєнній Європі. Творці Конвенції прагнули не лише зафіксувати певні права і свободи, а й створити ефективний механізм їх захисту, включаючи можливість індивідуального звернення до суду. Історичний погляд дозволяє краще зрозуміти, чим керувалися автори Конвенції, які проблеми вони намагалися вирішити та які цінності прагнули захистити.

1.3.2. Нормативно-правове забезпечення застосування Конвенції та практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя в Україні.

Основні засади функціонування нашої держави містяться в положеннях Конституції України – основному законі, який є найвищим актом у національній правовій системі. Виконуючи установчу функцію, Конституція України встановлює та юридично закріплює основоположні правові приписи, що носять визначальний характер для інших галузей права, закладає найважливіші вихідні положення політичних та соціально-економічних інститутів та відносин, основи правового статусу людини, системи органів державної влади, тощо. Жоден нормативний акт, жодна діяльність чи рішення не можуть суперечити конституційним нормам та принципам.

Положеннями частини першої ст. 9 Конституції України встановлено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Стаття 9 Конституції України структурно розміщена в розділі I «Загальні засади», який визначає найголовніші керівні принципи функціонування нашої держави. В ст.18 Основного Закону, яка структурно також відноситься до Розділу I, в контексті зовнішніх відносин України йдеться про те, що захищаючи власні національні інтереси та безпеку, наша держава підтримує мирне і взаємовигідне співробітництво з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Розміщення цих норм у розділі I «Загальні засади» Конституції надає їм статусу конституційних принципів, що визначають фундаментальні засади правового статусу України на міжнародній арені. Таке розташування підкреслює важливість міжнародно-правових зобов'язань для України та свідчить про інтеграцію міжнародного права в національну правову систему. Таким чином, Конституція гарантує, що міжнародні зобов'язання України є невід'ємною частиною її внутрішньополітичного життя.

Сучасна правозастосовна практика в Україні вимагає від суддів обов'язкового застосування як конституційних норм, так і норм міжнародного права, зокрема, положень міжнародних договорів, ратифікованих Україною. Це передбачає детальний аналіз відповідних міжнародно-правових актів при вирішенні кожної конкретної справи. Виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав людини вимагає від національних судів застосування міжнародно-правових стандартів. Тому судді зобов'язані не лише знати національне законодавство, а й володіти знаннями міжнародного права і особливо практики Європейського суду з прав людини.

В міжнародному праві центральне місце займає принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Він міститься в п.2 ст.2 Статуту ООН [95], в якому зазначено, що усі члени ООН сумлінно виконують узяті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм усім у сукупності права і переваги, що випливають із належності до складу Членів Організації. Цей принцип означає сумлінність і чесність у ставленні до взятих зобов'язань, нерозривність намірів, що декларуються, і справжніх цілей. Держава повинна виконувати повністю та добросовісно свої міжнародні зобов'язання. Цей принцип набув сили загальновизнаної, універсальної норми, яка регулює сукупність міжнародних відносин.

У праві міжнародних договорів принцип сумлінності також є особливо важливим та відомим під правилом "*pacta sunt servanda*". Він закріплений в ст.26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969р.) [55], найбільш авторитетного джерела міжнародного права договорів, та означає,

що «кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись».

Отже, будучи учасницею зазначених вище міжнародних актів, Україна визнала дію та силу міжнародного права та права міжнародних договорів у своїх відносинах на міжнародній арені. В той же час така участь у міжнародному співробітництві вимагає від України не лише формального визнання міжнародних договорів, а й їхнього послідовного та добросовісного виконання.

09 листопада 1995 року наша держава підписала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [96]. Разом з тим процес ратифікації, а отже набуття нею характеру обов'язкового нормативного акту для України, не був простим та безболісним. Станом на літо 1997 року Україна, разом з Молдовою та росією, були єдиними країнами серед 40 держав – членів Ради Європи, які не ратифікували Конвенцію. 17 липня 1997 року в сесійній залі Верховної Ради розглядався проект закону про ратифікацію Конвенції. Деякі депутати виступили з різкими запереченнями проти нього. Інші пропонували відкласти розгляд цього питання. Однак Перший заступник Голови Верховної Ради України Ткаченко О.М. все ж таки поставив на голосування проект цього закону. Перше голосування було провальним і за його прийняття проголосувало лише 176 депутатів з 320 зареєстрованих. Тому головуючий у сесійній залі повідомив, що питання ратифікації Конвенції переноситься на вересень. Разом з тим він дав можливість деяким депутатам виступити зі своїми міркуваннями щодо важливості Конвенції для захисту прав українців. Після виступу депутата Буткевича В.Г. (першого обраного від України судді ЄСПЛ) проект закону про ратифікацію Конвенції був знову виставлений на голосування. Хоча за його прийняття проголосувало 218 депутатів, однак цього не вистачило для прийняття. Головуючий ще раз надав слово депутату Буткевичу В.Г., а після його виступу востаннє поставив на голосування питання про ратифікацію Конвенції. В цей раз «За» проголосувало 248 голосів депутатів [97]. Таким чином 17 липня 1997 року, на сьомій сесії

Верховної Ради України II скликання було прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [98], який набрав чинності 3 серпня 1997 року.

Статтею 59 Конвенції визначено момент, з якого вона стає обов'язковою для держави, яка її підписала. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти. Виходячи з інформації, яка розміщена на офіційній Інтернет-сторінці Ради Європи, депонування ратифікаційної грамоти України відбулося 11 вересня 1997 року. Саме ця дата визначена Радою Європи як дата набуття чинності Конвенції для нашої країни.

Проте в ч.3 ст.57 Конституції України [19] вказано, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. За інформацією щодо офіційного опублікування [99] тексти Конвенції та протоколів №№ 1, 2, 4, 7, 11 були опубліковані лише 16 квітня 1998 року в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» №13.

Свого часу Чехович С.Б. звертав увагу, що відповідно до ч.1 ст.20 чинного на час ратифікації Конвенції Закону України «Про міжнародні договори України» 1993 року [56], такий міжнародний договір повинен був бути опублікований у «Відомостях Верховної Ради України», в газеті Верховної Ради України або у «Зібранні діючих міжнародних договорів України». Якщо слідувати цьому твердженню, то впливає, що Конвенція, після її офіційного визнання нашою державою, ще довгий час не була чинною, оскільки в газеті Верховної Ради «Голос України» вперше була оприлюднена 10 січня 2001 року. Однак як було зазначено вище, що відповідно до ст.9 Конституції України Конвенція є частиною національного законодавства, отже і вимоги щодо її оприлюднення мають діяти ті, що діяли для національних законів. Указом Президента України «Про порядок

офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 [100] «Офіційний вісник України» визначено як офіційне друковане видання, в якому оприлюднюються закони України. Отже опублікування Конвенції в цьому виданні затверджує факт набуття Конвенцією статусу частини національного законодавства.

Питання про дату набрання чинності Конвенцією для України має важливе значення, оскільки під юрисдикцію Суду підпадають тільки ті події, що мали місце після її ратифікації. Відповідно до п.3-а ст.35 Конвенції Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі ст.34, якщо він вважає, що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї. Суд, у будь-якому складі, чи то розглядаючи заяву одноособово, чи у складі комітету, Палати або Великої Палати, може перевірити прийнятність заяви вимозі *ratione temporis*. У рішенні *Varnava and Others v. Turkey [GC]* [101, п. 130] Суд у складі Великої Палати вказав, що згідно із загальними нормами міжнародного права положення Конвенції не накладають зобов'язань на Договірну сторону щодо будь-якої дії чи факту, що мали місце, або будь-якої ситуації, яка припинила своє існування до дати набрання чинності Конвенцією щодо цієї Сторони. У справах щодо України її представники, обґрунтовуючи неприйнятність заяви вимогі *ratione temporis* зазначають, що Конвенція набула чинності для України 11 вересня 1997 року. Зі свого боку ЄСПЛ, оцінюючи дотримання цієї вимоги, також вважає цю дату, як початок відліку дії Конвенції для нашої країни. Наприклад, в ухвалі щодо допустимості заяви Козак А.Б. до України [102] Суд вказав, що ця скарга стосується подій, які відбулися до 11 вересня 1997 року, тобто дати, коли Конвенція набула чинності щодо України, і коли набула чинності декларація, згідно з якою Україна визнала право на індивідуальне звернення. Таким чином, ця частина заяви є несумісною *ratione temporis* з положеннями Конвенції у значенні пункту 3 статті 35 Конвенції, і тому має бути відхилена відповідно до пункту 4 статті 35.

Отже, видається, що питання набрання чинності Конвенції для України вирішено самим Судом. Цією датою є 11 вересня 1997 року.

Виходячи з положень ст.2 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів [55], незалежно від своєї назви Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, за своїм правовим характером Конвенція є міжнародним договором. Не має значення те, що перша з цих конвенцій прийнята пізніше. Її норми, що визначають значення термінів, є загальними нормами міжнародного права, а тому можуть слугувати для характеристики нормативного акту в якості міжнародної угоди. Як на міжнародний договір на Конвенцію повністю розповсюджуються конституційні гарантії щодо її статусу та застосування як джерела права у національному правовому просторі. Згідно з Конституцією України Конвенція, ратифікована парламентом, має пряму дію в національному правопорядку, а її норми є невід'ємною частиною національного законодавства та мають пріоритет над будь-якими суперечливими нормами внутрішнього законодавства, про що йтиметься далі. Це означає, що положення Конвенції обов'язково застосовуються всіма державними органами, включаючи суди, при вирішенні будь-яких спорів, пов'язаних із правами і свободами людини.

На відміну від національного законодавства, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка була розроблена міжнародними експертами, має свої специфічні риси. Зокрема, вона характеризується лаконічністю та використанням абстрактних понять, що потребують детального тлумачення у правозастосовній діяльності. Як міжнародний договір Конвенція вимагає від суддів особливого підходу під час практичного застосування її положень.

Головне правило, яке має застосовуватись під час використання Конвенції як джерела права та вирішення питання про розповсюдження дії її положень на конкретну ситуацію, закріплене в її ст.32 в якій зазначено, що юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї. Загалом, стаття 32 є одним з основних

інструментів забезпечення єдиного розуміння та ефективного застосування Конвенції про захист прав людини в усіх державах-учасниках.

Покладаючи функцію з тлумачення Конвенції на Суд, йому таким чином надані монополійні повноваження розкривати зміст та суть цих положень. Про це також йдеться у спільній праці Рабіновича П.М. та Соловйова О.В., коли згадується про те, що ст.32 Конвенції наділила Суд виключним правом «застосовувати Конвенцію як джерело міжнародного права» [49, с. 94]. Ця монополія означає, що жоден міждержавний чи національний орган або їх посадова особа не може надати власне автономне тлумачення якомусь аспекту конвенційного права і вимагати його застосування, якщо Суд раніше вже висловив свою позицію щодо цього. Звісно, це не виключає застосування динамічного (еволютивного) тлумачення Конвенції в результаті якого Суд може дійти до інших висновків, ніж тих, яких він раніше дотримувався. Однак для цього потрібні істотні передумови, як то зміни, що відбулися в суспільному чи політичному житті в Європі.

Коли у певних відносинах якась особливість гарантованого Конвенцією права залишилися поза увагою Суду, то зацікавлена сторона може лише запропонувати йому своє бачення на те, як це положення слід розуміти. І тільки Суд, ретельно дослідивши обставини справи, вказавши про свої мотиви у рішенні, може надати такому положенню тлумачення, що набуде статусу офіційного та загальнозживаного. Виходячи із такого специфічного завдання Суду щодо роз'яснення тексту Конвенції, його рішення є логічно та функціонально невід'ємною частиною самого тіла Конвенції.

Таким чином, національні судді повинні застосовувати положення Конвенції так, як їх розуміє ЄСПЛ та як зазначає про це у своїх рішеннях. В рішеннях Суд вказує на те, як абстрактні положення цього міжнародного договору повинні застосовуватись у конкретній життєвій ситуації. Тому, Конвенцію неможливо застосовувати без використання зазначеного в рішенні ЄСПЛ тлумачення її норм в світлі конкретних обставин. Саме ця особливість

робить норму Конвенції єдиним цілим з рішенням Суду, в якому розтлумачено її положення.

До прикладу, більшість прав, гарантованих Конвенцією не є абсолютними, тобто у ці права можливе втручання з боку держави для досягнення певної мети. Зокрема, право на повагу до приватного і сімейного життя, свобода думки, совісті і релігії, свобода зібрань та об'єднань, свобода вираження поглядів, які передбачені статтями 8-11 ЄКПЛ, можуть бути обмежені. Частиною другою цих статей визначені умови, за яких втручання не суперечитиме Конвенції, а таке обмеження має відповідати трискладовому тесту: бути законним, переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві. Якщо частину другу цих статей читати буквально, то буде незрозумілим, що означає вимога «бути необхідним у демократичному суспільстві». І якби Суд не пояснив значення цього виразу, то воно б так і залишилось лише декларацією. Зокрема, в рішенні *Handyside v. UK* [103, п.п. 48-50] зазначено, що прикметник «необхідний» не є синонімом «незамінний» чи «абсолютно або суворо необхідний», але й не має такої гнучкості як «припустимий», «звичайний», «корисний», «розумний» або «бажаний». «Необхідний» означає, що має існувати нагальна соціальна потреба в обмеженні права. Принципи, що характеризують демократичне суспільство, означають, що кожне втручання у гарантоване Конвенцією право, має бути пропорційним законній меті, що переслідується, доречним і достатнім для цього.

Окрім конституційних основ, що закріплюють обов'язковий характер Європейської Конвенції з прав людини, та положень, які вказують на особливий зв'язок між текстом Конвенції та рішенням ЄСПЛ про її тлумачення, в Україні діє і спеціальне законодавство, яке доповнює підстави для застосування та юридичну силу практики Суду.

23 лютого 2006 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [80], який набрав чинності 30.03.2006. Як передбачено в преамбулі

до цього Закону його метою є регулювання відносин, «що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України». У статті 17 Закону встановлено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Деякі науковці відзначали не досить вдале розкриття цим Законом змісту того, що собою становить практика та рішення ЄСПЛ. Зокрема, Буткевич О.В. відзначала, що законодавцю варто було б більш конкретно вказати що відноситься до практики Суду – ту, в якій відповідачем є тільки України, або ж практику стосовно будь-якої договірної Сторони Конвенції. Також, науковиця вказувала, що цим Законом необґрунтовано залишено без уваги рішення ЄСПЛ, в яких не було встановлено порушень Україною [63, с. 12-13].

З цього приводу мусимо зазначити, що дійсно, закон, як абстрактна норма, не завжди може охопити все різноманіття життєвих ситуацій. Однак, ця особливість також дозволяє суддям застосовувати його гнучко, враховуючи конкретні обставини справи. Такий підхід дозволяє знаходити справедливі рішення навіть у непередбачуваних ситуаціях та забезпечити здійснення принципу невичерпності прав людини. Натомість надмірна деталізація закону може призвести до обмеження його застосування в нестандартних ситуаціях. Наприклад, якби під час підготування тексту Конвенції її автори поставили б за мету викласти повний перелік прав та свобод, що входять до змісту приватного життя особи, то це б зробило неможливим захистити деякі аспекти гарантованого статтею 8 Конвенції права щодо захисту персональних даних в сучасну епоху розвитку інформаційних і комунікаційних технологій, про які автори ЄКПЛ не знали у свій час. Тому Суд у своїй практиці

використовує принцип еволютивного тлумачення, зазначаючи, що Конвенція – це «живий інструмент», який слід тлумачити «в світлі сучасних умов» [73, п.31]. Як вище зазначалось, такий підхід Суду є ознакою екзегетичної роз'яснення положень Конвенції.

В жодному разі не стверджуємо, що закон обов'язково має містити лише загальні норми, що дозволяють тлумачити його широко. Принцип верховенства права вимагає чіткого та передбачуваного застосування закону. Особливо це стосується норм, що обмежують права людини. Такі норми повинні тлумачитися вузько і не можуть піддаватись розширеному розумінню.

Водночас відсутність у названому законі конкретизації, які саме рішення ЄСПЛ є обов'язковими для національних судів, фактично дозволяє застосовувати висновки Суду з будь-якої справи, а не лише там, де відповідачем була Україна. Це, у свою чергу, значно розширює правовий інструментарій для захисту прав людини, який може використати суддя під час розгляду справи.

Разом з тим Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» містить інший суттєвий недолік, який в цілому впливає на його регулятивний потенціал. Глава 4 цього Закону носить назву «Застосування в Україні Конвенції та практики Суду» та складається з трьох статей: ст.17 наголошує, що Конвенція та практика Суду є джерелом права; ст.18 зазначає, що судам необхідно користуватися оригінальним текстом цих джерел або їх офіційним перекладом; ст.19 містить положення про компетенцію Органу представництва проводити юридичну експертизу законопроектів та підзаконних нормативних актів на відповідність Конвенції, а також обов'язок органів виконавчої влади забезпечення систематичного контролю за додержанням в їх адміністративній практиці вимог Конвенції та практики Суду.

Зважаючи на передбачене Конституцією України місце міжнародних договорів в системі національного законодавства (ст.9), а також враховуючи

конституційний обов'язок органів державної влади діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст.19), положення вказаного вище розділу Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» лише дублюють згадані конституційні гарантії, не вносячи жодних новел у застосування судами України Конвенції та практики ЄСПЛ.

Власне, з метою виконання законом як нормативно-правовим актом однієї зі своїх функцій з конкретизації та розкриття закріплених в Конституції положень, закон про виконання та застосування практики ЄСПЛ міг би бути більш ефективним, якби містив не лише загальні положення, а й конкретні правила щодо використання рішень Європейського суду з прав людини. Для забезпечення прозорості та ефективності застосування практики ЄСПЛ в національному судочинстві необхідно було б деталізувати відповідні законодавчі норми. Це б значно спростило роботу суддів та забезпечило б єдиний підхід до застосування міжнародних стандартів у національному судочинстві.

Джерела права, які суд має застосовувати, вирішуючи спір (або розглядаючи кримінальну справу про обвинувачення) також є предметом регулювання процесуальних законів.

13 квітня 2012 року було прийнято Кримінальний процесуальний кодекс України [57], який набрав чинності 19.11.2012. У його статті 8 (верховенство права) та 9 (законність) зазначено, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ.

3 жовтня 2017 року Верховна Рада внесла зміни та прийняла у новій редакції інші процесуальні кодекси – ЦПК України, ГПК України та КАС України [40], відповідно до яких розгляд та вирішення справ почали здійснюватися за новими правилами. Зокрема, статтею 10 ЦПК України, статтею 11 ГПК України, статтями 6 та 7 КАС України до джерел права, на

підставі яких суд здійснює судочинство, віднесено Конвенцію і протоколи до неї, а також практику ЄСПЛ.

Отже, чинне законодавство містить достатні підстави для того, аби стверджувати, що Конвенція та практика ЄСПЛ імplementовані у національне законодавство і є джерелом права в Україні, яким суди зобов'язані неухильно керуватися у своїй діяльності. Проте, як виявилось, цього недостатньо для їх ефективного застосування національними суддями під час вирішення справ. Більшість суддів, особливо в судах першої інстанції, застосовують практику Суду хаотично та посиляються на його рішення скоріш для статистики, ніж з метою правильного вирішення справи. Часто, зазначаючи про певне рішення ЄСПЛ, національний суддя вириває з нього певні цитати, не проводячи критичного аналізу, зокрема тих конкретних обставин, що були предметом дослідження Європейським Судом. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне доповнити національне законодавство нормами, якими підкреслити юридичну силу Конвенції та практики ЄСПЛ, а також вказати на методологію їх релевантного застосування.

Європейська система захисту прав людини на чолі з Судом стала фундаментом для створення єдиного правового простору в Європі. Авторитет та ефективність ЄСПЛ у захисті прав і свобод людини зробили його рішення міжнародним стандартом та своєрідним орієнтиром в людиноцентристській системі.

Як зазначено в роботі автора, присвяченої питанням удосконалення нормативно-правових засад застосування Конвенції та практики ЄСПЛ, «для формування органічно збалансованого правового простору необхідно забезпечити якісну інтеграцію рішень ЄСПЛ у національну правову систему, що дозволить узгодити вітчизняне право з європейськими стандартами та забезпечити ефективний захист прав людини» [104, с. 60-61]. У свою чергу, це потребуватиме змін у нормативному регулюванні питань практичного застосування висновків Суду.

З цією метою процесуальні кодекси слід доповнити нормами, в яких містились би правила використання рішень ЄСПЛ під час вирішення справи. Зокрема кодекси варто доповнити нормою щодо змісту мотивувальної частини рішення та зобов'язати суд в кожному випадку посилення на рішення Суду, або використання його *ratio decidendi*, пояснити чому він застосував це рішення.

Також, в кодексах необхідно передбачити окрему норму, в якій викласти правила застосування рішень ЄСПЛ. Така норма може мати наступний вигляд: «В судовому рішенні суд зобов'язаний вирішити чи застосовувати у справі практику ЄСПЛ. У тому випадку, якщо суд посиляється на практику ЄСПЛ, він зобов'язаний вказати в мотивувальній частині судового рішення:

1) назву рішення (рішення про неприйнятність) ЄСПЛ мовою оригіналу, номер заяви, дату рішення, пункт рішення (якщо він є), який має значення для справи;

2) в чому полягає схожість або відмінність обставин у застосованому рішенні (рішенні про неприйнятність) ЄСПЛ та прийнятого судового рішення;

3) конкретний правовий висновок (*ratio decidendi*), який міститься в рішенні (рішенні про неприйнятність) ЄСПЛ та пункт, в якому цей висновок викладено;

4) висновок про те, як суд застосовує правовий висновок (*ratio decidendi*) ЄСПЛ до обставин справи.

Застосовуючи такі зміни, також треба додати нову вимогу (процесуальні фільтри) до змісту апеляційних та касаційних скарг учасників справи на судові рішення про те, якщо скажчик вважає, що суд невірно застосував практику ЄСПЛ, то він має обґрунтувати це: (i) ідентифікувати релевантне рішення/пункти; (ii) показати помилку співвіднесення фактів; (iii) запропонувати коректний тест/підхід ЄСПЛ.

У зв'язку з запропонованими змінами процесуального законодавства важливо також внести зміни до Закону України «Про виконання рішень та

застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема про те, що суди під час прийняття рішення використовують практику ЄСПЛ, незважаючи на те, яка Висока Договірна Сторона Конвенції є у ній відповідачем. Також треба в новій редакції викласти норму, яка вказує що є рішенням Суду зазначивши, що окрім *judgment* ним також є рішення про неприйнятність заяви (*decision*).

Отже, станом на сьогодні можна впевнено сказати, що Європейська Конвенція, так само як і практика ЄСПЛ з нормативної точки зору імплементовані у внутрішній правовий простір та є частиною національного законодавства. Проте повноцінне та ефективне їх застосування при здійсненні національного правосуддя вимагає внесення додаткових змін до процесуального законодавства, направлених на вдосконалення методологічних підходів такого застосування. Особливо наголос слід зробити на нормативному закріпленні обов'язкову співвіднесення фактів і тестів ЄСПЛ у мотивувальних частинах судових рішень та стандартизації оскарження з посиланням на прецеденти. Це перетворить «формальну імплементацию» на реальну, передбачувану практику.

Висновки до розділу 1

Україна є частиною спільного європейського правового простору, у межах якого побудована та діє одна з найефективніших міжнародних систем захисту прав людини. Цей статус зобов'язує нашу державу створити та постійно удосконалювати судову систему, яка б тісно впліталася в мережу конвенційного правозахисного механізму. Така інтеграція відкриває перед національними суддями нові можливості та одночасно ставить перед ними складні завдання. Забезпечуючи захист прав людини відповідно до Європейської конвенції, судді перетворюються на активних учасників повноцінної інтеграції України до кола демократичних європейських країн.

Результати дослідження, викладені в цьому розділі, дозволяють стверджувати, що рішення Суду мають подвійну природу – екзегетичну та прецедентну, що має прояв в глибокому, концептуальному осмисленні положень Конвенції як «живого інструменту» та в одночасному формуванні правових позицій, обов'язкових для національних судів у їх правозастосовчій практиці. Такий підхід дозволяє розглядати рішення ЄСПЛ не лише як результат юридичного аналізу, але і як механізм постійного оновлення європейських стандартів прав людини.

Вперше запропоновано термін «екзегетичної функції ЄСПЛ» та його визначення, суть якої полягає в інтелектуальній діяльності Суду, спрямованій на формальне тлумачення норм Конвенції (у вузькому сенсі) та їх інтерпретацію (у широкому) із застосуванням еволюційного, телеологічного і контекстуального підходів. У результаті реалізації цієї функції рішення Суду набуває властивостей як джерела позитивного права, так і формотворчого інструменту правового мислення.

Рішення ЄСПЛ слід розглядати як джерело права *sui generis*, яке займає своє особливе місце між класичним нормативним актом та судовим прецедентом. Юридична природа таких рішень виявляється у поєднанні доктринальної, інтерпретаційної, нормативної та казуальної складових, що є характерним для цього інституту міжнародного права.

Таким чином рішення Європейського Суду з прав людини – це офіційний акт єдиного органу конвенційної юрисдикції, що має екзегетичну природу, формується у процесі статутної діяльності, містить *ratio decidendi* з правових питань та має обов'язкову силу для національного правового порядку, що забезпечує його прецедентний характер.

За своїм характером та юридичним впливом рішення Суду можна класифікувати наступним чином:

– вони є актами, що формують (виводять) правову норму у процесі здійснення екзегетичної функції;

– вони визначають алгоритм (тест) застосування Конвенції у конкретних справах;

– вони змінюють або переосмислюють підходи до правових конвенційних концептів.

Обґрунтовано, що не лише Конвенція, але й прецедентна практика ЄСПЛ мають пріоритет та перевагу над внутрішніми законами. У зв'язку з загальним та абстрактним характером положень Конвенції, вона не може застосовуватись окремо без конкретизуючих її положення рішень ЄСПЛ. Рішення Суду мають своє чітко визначене ієрархічне місце серед актів нормативного регулювання. Вони наділені пріоритетом перед нормами законів та підзаконних актів, але підпорядковані Конституції України та рішенням Конституційного Суду. Водночас, обов'язковість тлумачення, здійсненого ЄСПЛ, є імперативом для національних судів відповідно до положень Конституції, міжнародних договорів та процесуальних кодексів.

Однак, попри здавалось би чітке визначення рішення Суду як джерела права та його юридичної сили, національне процесуальне законодавство потребує внесення відповідних змін з метою регламентації методичних засад для якісного та ефективного застосування *ratio decidendi* рішень Суду в судових актах національних судів. Самий по собі обов'язок керуватися практикою ЄСПЛ не повинен породжувати намір робити це формально та декларативно. Тому запропоновано внести наступні зміни у діюче процесуальне законодавство:

– закріпити положення щодо обґрунтованого застосування рішень ЄСПЛ у національних судових актах із обов'язковим мотивуванням такого застосування(або відмовою від застосування, якщо на ньому наполягали сторони);

– визначити обов'язок судів вищих інстанцій кожного разу перевіряти релевантність застосування практики ЄСПЛ нижчестоящим судом у випадку такого застосування;

– закріпити у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» положення про обов'язковість застосування рішень Суду незалежно від того, проти якої країни-учасниці Конвенції розглядалась справа.

Повноцінне застосування *ratio decidendi* Суду можливе лише за умови належного методологічного забезпечення у правозастосовчій діяльності, яке має включати:

- ідентифікацію релевантного рішення;
- виявлення його *ratio decidendi*;
- аналіз релевантності правової позиції до обставин конкретної справи;
- формулювання відповідних висновків за попередніми пунктами у мотивувальній частині судового рішення.

Таким чином, запровадження чітких правил роботи з рішеннями Суду сприятиме гармонізації національної судової практики з базовими засадами, що лежать в основі діяльності самого Європейського суду з прав людини. Це дозволить підвищити якість судових рішень, зробити їх більш послідовними та передбачуваними, а також забезпечити ефективний захист прав і свобод відповідно до європейських стандартів.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ РІШЕНЬ ЄСПЛ У НАЦІОНАЛЬНІЙ СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Етапи становлення та застосування рішень ЄСПЛ судами першої та апеляційної інстанцій.

Фактично до моменту розпаду СРСР радянська юридична наука заперечувала можливість застосування не тільки практики органів і установ системи міжнародного судочинства (судів, арбітражів, трибуналів), а й взагалі міжнародних договорів у сфері прав людини. З моменту ратифікації Україною у 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та офіційного визнання у 2006 році її положень і практики Європейського Суду з прав людини як джерел права, перед національною правовою системою постало завдання не лише імплементації окремих норм міжнародного права, а й глибокої трансформації підходів до тлумачення та реалізації прав людини. Початок дії Конвенції на території України позначив собою етап поступового входження до європейського правового простору, що передбачає не тільки формальне визнання стандартів, але й їх змістовне та якісне засвоєння на практиці.

Європейська Конвенція спирається на керовані правом демократичні державні інститути та на сильну незалежну судову владу в державі. Цей міжнародний договір не може діяти у вакуумі і тому він потребує потужної підтримки у внутрішньому правовому просторі. Фактично гарантом того, що в країні втілені однакові з європейськими стандарти в галузі прав людини, які діють реально та на практиці, а не в теорії чи «на папері», є національні суди, які щодня стикаються з викликами, пов'язаними з трансформацією абстрактних конвенційних положень на чіткі та конкретні гарантії правового захисту.

Однак вкотре викликає тривогу невтішна статистика звернень до Страсбурзького Суду, аналіз якої свідчить, що на кінець минулого року

Україна перебувала на третьому місці за кількістю заяв (після Туреччини та росії). Свого розгляду очікують 7 703 проти України або 12% від загальної кількості заяв. І це при тому, що у 2017 ЄСПЛ зняв з розгляду більше 12 тис. заяв проти України в рамках справи *Burmych and Others v. Ukraine*. У 2025 році до Страсбургу проти нашої держави подано 2 299 заяв, що є дещо меншим за 2023 та 2024 роки (2 531 та 2 832 відповідно) [105]. Станом на 12 березня 2026 на контролі Комітету Міністрів Ради Європи перебуває 914 справ щодо виконання Україною рішень ЄСПЛ [106].

Загалом щорічні звіти Суду вказують, що наша держава протягом тривалого часу перебуває серед лідерів за кількістю поданих проти неї заяв. Частково це можна пояснити кількістю громадян (Україна за європейськими мірками є великою державою, принаймні була такою до повномасштабної збройної агресії РФ у 2022 році), а також «популярністю» серед населення цього правозахисного інституту. Проте все одно якщо порівнювати кількість поданих до Суду заяв з кількістю населення в країні, проти якої така заява подана, то таке співвідношення стосовно України є більшим, ніж середній показник. На кількість звернень впливає також невірне сприйняття ЄСПЛ як суду четвертої інстанції, тобто суду, який стоїть вище в ієрархії над національними судами. Проте головним чинником, який зумовлює велику кількість скарг, є нерозуміння представниками держави правил та стандартів, покладених в основу Конвенції, або ж їх невірне сприйняття та застосування, а подекуди – відверте ігнорування.

У першому щорічному вивченні національної судової практики застосування українськими судами рішень Європейського Суду з прав людини, підготовленого Українською Гельсінською спілкою з прав людини, виконавчий директор, а нині суддя Верховного Суду Бущенко А.П. наголосив: «Часто проблема виконання рішень Європейського суду зводиться до очікувань від законодавця внесення відповідних змін до законів. Але насправді ця проблема більш широка і складна: це зміна підходів до вирішення певних питань, зміна поглядів на проблему і, якщо брати в цілому, зміна

парадигми у правовій культурі суспільства. І тут головну роль відіграють юристи, перш за все судді, які впроваджують підходи, що ґрунтуються на концепціях прав людини, у щоденну практику» [107, с.11-12].

Початковий період після ратифікації Конвенції відзначався вкрай стриманим підходом національних судів до використання практики ЄСПЛ. У більшості випадків рішення цього Суду або взагалі не бралися до уваги, або ж згадувалися у судових актах у формі загальних, формально-декларативних посилок, без аналізу їх змістовного наповнення та без встановлення зв'язку з обставинами конкретної справи. На це звертав увагу й професор Рабінович П.М., зазначаючи, що «після ратифікації Конвенції і визнання юрисдикції Суду протягом певного часу його практика сприймалася не як джерело права, а радше як можливий орієнтир для тлумачення положень Конвенції» [108]. Відтак зазначений етап доцільно визначити як етап формального ознайомлення національної судової системи з новим джерелом права, яке розглядалося переважно як зовнішній, допоміжний та факультативний елемент, а не як обов'язковий нормативний орієнтир здійснення правосуддя.

У передмові до книги С. Шевчука «Порівняльне прецедентне право з прав людини», в якій висвітлюються питання застосування прецедентного права ЄСПЛ у національній судовій практиці, що вийшла друком у 2002 році, діючий на той час суддя Конституційного Суду України М. Козюбра, зауважив, що «тема, якій присвячено це дослідження, а тим більше його зміст є незвичними для вітчизняного правознавства» [61, с.6]. Таким чином після п'яти років з моменту ратифікації Конвенції та визнання юрисдикції Суду в усіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування її положень [98, ст.1], правова система нашої держави практично не була спроможною вплести європейські стандарти в галузі прав людини у правовий простір внутрішнього правопорядку. Навіть попри формальне визнання юрисдикції ЄСПЛ та обов'язковість виконання його рішень, механізм їх реального впровадження залишався недостатньо зрозумілим і нормативно не

закріпленим. Серед науковців та практикуючих юристів переважала думка, що рішення ЄСПЛ є обов'язковими для тієї держави, яка була стороною у справі і щодо якої ухвалено рішення, а для іншої держави вони не носять зобов'язуючого характеру, хоча можуть бути зразком тлумачення норм Конвенції [109].

Як видно, сприйняття прецедентного права, як складової у системі джерел, зустрілося з опором не лише внаслідок інерції правового мислення, що тяжіло до нормативізму, але й через брак методологічних підходів до аналізу і застосування практики ЄСПЛ.

Таке становище зумовлювалося відсутністю відповідної підготовки правників та недостатнім інституційним досвідом взаємодії з європейськими стандартами. У результаті практика ЄСПЛ тривалий час розглядалася радше як зовнішнє джерело «морального авторитету», а не як безпосередній орієнтир для національного правозастосування. Це призвело до епізодичного, обережного, а іноді й суто декларативного використання висновків Суду, що нівелювало трансформативний потенціал європейської системи захисту прав людини у національному контексті.

Лише згодом, під тиском конкретних рішень у справах проти України, а також завдяки зусиллям окремих представників правничої спільноти, почав формуватися дискурс щодо системного й методологічно виваженого підходу до застосування практики ЄСПЛ. Цей поступ є надзвичайно важливим, адже ефективна імплементація рішень Європейського суду не тільки забезпечує виконання міжнародних зобов'язань України, а й слугує каталізатором для модернізації національної правової системи відповідно до принципів верховенства права, правової визначеності та справедливості.

З розвитком інституційного середовища та зростанням кількості звернень українських громадян до ЄСПЛ у зв'язку з порушенням їхніх прав з боку держави, судова практика в Україні почала поступово змінюватися. Певною мірою цьому сприяли законодавчі та інституційні зміни, які закріплювали обов'язок судів враховувати практику ЄСПЛ при розгляді

справ. Разом з тим, змістовна якість цього врахування залишалась нерівномірною: в одних випадках судді ґрунтовно аналізували прецеденти ЄСПЛ, в інших обмежувались поверхневими посиланнями, які не мали жодного впливу на логіку обґрунтування судового рішення.

Згодом практика застосування рішень ЄСПЛ в Україні набула іншої крайності – надмірного та необґрунтованого цитування рішень Страсбурзького суду. Таке цитування часто не мало безпосереднього зв'язку зі змістом справи, а використовувалось радше як формальна демонстрація дотримання європейських стандартів, ніж реальний інструмент їх практичного втілення. Унаслідок цього утворився феномен «імітаційного європеїзму» в судовій практиці – зовні демонстративного, але методологічно слабко обґрунтованого запозичення міжнародних стандартів.

Однією з причин цієї ситуації є відсутність уніфікованих підходів до застосування практики ЄСПЛ, а також недостатня підготовка суддів у сфері методології роботи з прецедентами. Часто українські суди, які звикли застосовувати норми позитивного права, не вміють працювати з доктриною судового прецеденту *stare decisis* (стояти на вирішеному), чітко не виділяють правову позицію (*ratio decidendi*) в рішенні ЄСПЛ, не виокремлюють релевантних фактів справи, не здійснюють порівняльного аналізу з національним контекстом. Як наслідок – риторичне, декларативне та позбавлене практичного значення використання практики Суду у рішенні.

У цьому контексті особливої актуальності набуває завдання розробки ефективних механізмів релевантного, зваженого й логічно вмотивованого застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві. Рішення Європейського суду мають не лише служити орієнтиром для тлумачення норм національного права, а й виступати живим інструментом, що дозволяє суду ефективно реалізовувати права і свободи людини.

Таким чином, мета цього розділу полягає у комплексному аналізі існуючої практики застосування рішень ЄСПЛ судами України різних інстанцій, виявленні особливостей, тенденцій, типових проблем та підходів.

Особливу увагу буде приділено дослідженню того, як практика ЄСПЛ впливає на тлумачення загальних принципів правосуддя у національній юрисдикції, а також спробам класифікувати позитивні та негативні зрушення в цьому процесі.

У розділі I цієї роботи зазначалось, що Європейська Конвенція стала обов'язковою для України 11 вересня 1997 року, тобто з дня депонування ратифікаційної грамоти. 30 березня 2006 року набрав чинності Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [80], статтею 17 якого закріплено статус Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права. У діючі редакції процесуальних кодексів також введені правила щодо юридичної сили Конвенції та практики Суду як обов'язкових нормативних регуляторів судової процедури. Так, 19 листопада 2012 року такі положення почали діяти у зв'язку з набранням чинності новим КПК України, та 15 грудня 2017 року – набранням чинності новими редакціями ЦПК України, ГПК України та КАС України.

Ці дати, а також 31 грудня 2024 (як останній повний календарний рік) використано в роботі в якості маркерів при дослідженні та аналізі судової практики національних судів.

Як джерело інформації про ухвалені національними судами рішення застосовано інтернет-ресурс Єдиного державного реєстру судових рішень [110]. Під час аналізу національної специфіки застосування практики ЄСПЛ за певними статтями Конвенції нами були використані результати дослідження «Precedent UA», які проводилися Українською Гельсінською спілкою з прав людини (УГСПЛ) та іншими організаціями у період з 2015 по 2017 роки [107; 111; 112], а також Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського Суду з прав людини, проведений під егідою Організації з безпеки та співробітництва в Європі [113]. Об'єктом безпосереднього аналізу

стали судові рішення, в яких містяться посилання на Конвенцію або на рішення ЄСПЛ.

Метою такого дослідження є встановлення кількісних та якісних показників застосування (посилання) національними судами першої та апеляційної інстанцій положень ЄКПЛ та практики Суду; виявлення та аналіз типових проблем, складнощів та недоліків судових рішень із відповідними посиланнями.

Дослідження національних судових рішень включає оцінку їхньої якості за певним мірилом: а) точність розпізнання та повнота визначення правової позиції ЄСПЛ (*ratio decidendi*); б) обґрунтованість застосування з погляду на аналогічність правовідносин, подібність фактичних обставин; в) правильність розуміння (сприйняття) та застосування аргументів рішення ЄСПЛ та їх значення для мотивування рішення національного суду; г) правильність оформлення посилань та цитування Конвенції та практики Суду.

Разом з тим, метою цього аналізу не є пошук помилок застосування Конвенції та рішень ЄСПЛ конкретним суддею, а намагання виявити загальну тенденцію відповідної практики національних судів першої та апеляційної інстанцій. Тому вивчення судових рішень у межах цієї роботи не можна вважати оцінюванням діяльності окремих суддів або спробою поставити під сумнів чи підтвердити правильність відповідної мотивації у судових рішеннях.

Об'єктом вибірки були всі види рішень, включаючи ті, що винесені з процесуальних питань, оскільки обмеження аналізу лише остаточними рішеннями залишить поза увагою важливі та вагомі аспекти права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції, яка встановлює саме процесуальні критерії справедливості.

У подальшому дослідженні проаналізуємо особливості використання практики ЄСПЛ судами першої та апеляційної інстанцій, які, будучи найбільш наближеними до громадян, формують первинний рівень імплементації Конвенції. Саме через рішення цих судів можна побачити

реальний стан впровадження європейських стандартів у національне судочинство.

Згідно зі статтею 1 Конвенції «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції» [1]. 1 серпня 2021 набрав чинності Протокол №15, яких з-поміж іншого доповнив преамбулу Конвенції посиланням на принцип субсидіарності у захисті конвенційних прав і свобод [82]. Не те, щоб цей принцип став новелою у страсбурзькій системі – він був передбачений в ст.26 першої редакції Конвенції, яка передбачала необхідність вичерпання всіх національних засобів правового захисту, як умову допуску справи до розгляду Комісією – однак його включення до преамбули міжнародного договору надає йому особливого значення та нового поштовху. Вказане означає, що саме сторони Конвенції, відповідно до принципу субсидіарності, залишаються головними гарантами прав, закріплених у Конвенції. Роль ЄСПЛ є субсидіарною та полягає у здійсненні під час розгляду кожної справи контролю за тим, як держава втілює свою політику, адміністративну та судову практику для того, аби гарантувати необхідний ступінь захисту прав та свобод людини через власні правові інститути. Таким чином, в першу чергу, на національному рівні має бути забезпечений прямий та ефективний захист конвенційних прав та свобод. Ця вимога стосується всіх державних органів, зокрема судів, адміністрації та законодавчого органу.

Конвенційна система органів захисту прав людини і основоположних свобод не обмежується лише Європейським Судом, вона передбачає повноцінну участь у цьому процесі національних судів. Таким чином страсбурзький механізм становить багаторівневу структуру, первинною ланкою якої виступають суди Високої Договірної Сторони, оскільки через близькість до сторін спору, ширшу задіяність в процесі встановлення фактів та їх оцінки, саме вони мають більше можливостей запобігти та виправити порушення Конвенції вже на самому початку судового процесу.

Роль національних судів у системі конвенційного захисту поступово посилюється, що зумовлює покладення на них підвищеної відповідальності за належне та збалансоване реагування на факти порушення гарантованих прав. Це підтверджується практикою ЄСПЛ, яка акцентує зростаюче значення національних судів у забезпеченні ефективної реалізації конвенційних стандартів.

В Раді Європи неодноразово зазначалось, що «незважаючи на роль міжнародних механізмів, ефективний захист прав людини починається і закінчується на національному рівні» [114].

У справі *Fressoz and Roire v. France* (1999) [115, пп.33-39] Велика Палата ЄСПЛ підтвердила свою сталу практику, відповідно до якої правило про вичерпання національних засобів правового захисту має застосовуватись «з певною мірою гнучкості та без надмірного формалізму»; достатньо щоб скарги, які мали б бути подані згодом до Страсбурга, були подані «принаймні по суті та відповідно до формальних вимог та строків, встановлених національним законодавством» до національних органів влади», насамперед судовим органам. Вказане правило означає, що скарга особи на порушення конвенційних гарантій повинна спочатку розглядатися національним органом, зазвичай судом. Проте така скарга не обов'язково повинна містити посилання на конкретну норму Конвенції, достатньо, аби суть цієї скарги відображала сформульовані Судом стандарти. У цій справі Суд, відхиляючи аргументи Уряду про невичерпання скажниками засобів правового захисту, передбачених національним правом, вказав, що у Касаційному суді скажники посилалися на різні положення національного закону, який містить положення, еквівалентні положенням статті 10 Конвенції (свобода вираження поглядів). За таких обставин Суд дійшов висновку, що вказане конвенційне положення опосередковано було предметом розгляду у провадженні в Касаційному суді.

Заява, подана до Суду, складається з двох елементів: фактичних тверджень (що заявник є жертвою дій чи бездіяльності) та правових

аргументів, які їх підтверджують (що дія чи бездіяльність порушила право, викладене в Конвенції або протоколах до неї). Ці два елементи пов'язані між собою, оскільки оскаржувані факти розглядаються Судом у світлі наведених правових аргументів, і навпаки.

У справі *Azinas v. Cyprus* (2004) [116, пп.37-42], яка стосувалася спору про втрату права на пенсію, заявник відкликав у Верховному суді Кіпру частину своїх аргументів, які стосувалися того, що позбавлення його пенсії суперечило його праву мирного володіння майном, яке передбачено ст.1 Протоколу 1 до Конвенції. Відхиляючи заяву як неприйнятну Велика Палата ЄСПЛ виходила зі згаданої вище презумпції наявності в державі ефективного засобу правового захисту, який дозволяє національним судам розглянути по суті аргумент про порушення гарантованого Конвенцією права, та який повинен бути реалізований на практиці. Якщо ж аргумент про порушення конвенційного права не був викладений перед судом Високої Договірної Сторони ні прямо, ні по суті, то таким чином національний правопорядок був усунутий з механізму конвенційного захисту всупереч вимозі вичерпання всіх внутрішніх засобів правового засобу. Саме скарга щодо порушення Конвенції повинна бути розглянута на національному рівні, інакший стан суперечив би субсидіарному характеру її механізму.

Розглядаючи питання вичерпання національних засобів правового захисту, Велика Палата ЄСПЛ у справі *Radomilja and Others v. Croatia* (2018) [117, пп.116-117] зосередила акцент на аргументах щодо порушення Конвенції, на які заявники посилаються на національному рівні зазначивши, що «у деяких випадках нездатність заявників посилатися перед національними судами на Конвенцію або на правові аргументи такого ж чи аналогічного змісту, які ґрунтуються на національному законодавстві, може призвести до висновку, що заявники не вичерпали національні засоби правового захисту». Для того, щоб надати державі можливість запобігти або виправити ймовірне порушення Конвенції, необхідно враховувати не лише

факти, а й правові аргументи з метою визначення того, чи дійсно спочатку вони були надані для розгляду національним органам влади.

Отже, перед тим, як ЄСПЛ задіє свої контрольну функцію, Конвенція надає можливість державі першою відреагувати на стверджувані порушення її положень та усунути їх в разі виявлення. В основі цього правила лежить презумпція, що випливає зі ст.13 Конвенції та яка передбачає наявність в державі ефективного засобу правового захисту від можливого порушення.

Передбачений Конвенцією механізм контролю за дотриманням прав людини та їх захисту розкриває повністю свій потенціал лише в тому випадку, коли його здобутки реалізуються на національному рівні. Європейський суд з прав людини виконує наднаціональну функцію, однак не є і не може бути універсальним органом, що замінює національні системи правосуддя. Його діяльність спрямована на формування стандартів, які повинні безпосередньо втілюватися державами-учасниками Конвенції через власні судові та адміністративні практики. Саме тому первинний обов'язок забезпечення ефективної реалізації конвенційних прав покладається на державу та її національні суди.

У рекомендації Rec(2004)5 щодо перевірки сумісності законопроектів, чинних законів та адміністративної практики зі стандартами, викладеними в Європейській конвенції з прав людини, Комітет Міністрів Ради Європи зазначив, що передумовою для ефективного захисту прав людини в Європі є те, щоб держави впроваджували Конвенцію у своєму правовому порядку з урахуванням практики Суду [118]. Це означає, зокрема, що держави (а якщо бути більш конкретним – національні суди) повинні забезпечити відповідність своєї судової практики стандартам, виробленим Судом.

Національні суди є «першою лінією оборони» у системі захисту прав людини. Вони повинні застосовувати не лише положення національного законодавства, а й положення Конвенції у світлі практики ЄСПЛ, оскільки остання є живим інструментом, який визначає зміст та межі конвенційних прав у динамічному розвитку. Невиконання цього завдання призводить до

виникнення численних звернень до ЄСПЛ, збільшення кількості рішень проти держави та, як наслідок, до втрати авторитету держави на міжнародній арені. З іншого боку, послідовне й системне використання практики Суду в діяльності національних інстанцій зміцнює довіру суспільства до судової влади, зменшує ризик міжнародної відповідальності держави й демонструє відданість європейським правовим цінностям.

Особливу роль у цьому процесі відіграють суди першої та апеляційної інстанцій, адже вони розглядають переважну більшість справ, що безпосередньо стосуються захисту прав громадян, і формують основний масив судової практики. Від того, наскільки якісно на цих рівнях судочинства застосовується практика ЄСПЛ, залежить не лише кінцевий результат у конкретній справі, але й загальний рівень довіри до національного правосуддя.

Водночас саме ці суди найчастіше стикаються з труднощами у використанні практики ЄСПЛ. В першу чергу, це викликано тривалим і системним недоукомплектуванням судів, і, як наслідок, надмірним навантаженням на діючих суддів першої та апеляційної інстанцій. За інформацією, розміщеною на офіційному вебсайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України станом на 11.08.2025, за штатом в місцевих судах передбачено всього 4 931 посади судді, вакантними є 1 303 або 26,42% від загальної кількості. В судах апеляційної інстанції ситуація ще складніша. Тут передбачено 1 357 посад за штатом, а фактично відправляють правосуддя лише 574 суддів, тобто 783 посади (57,7%) залишаються незайнятими [119].

Наприклад, згідно з наданою Радою суддів України інформацією [120], за I півріччя 2025 року до Київського районного суду м. Одеси надійшло 25 763 справ та матеріалів. Чисельність суддів, які мали повноваження здійснювати судочинство, в цьому суді станом на 30.06.2025 становить 20. Таким чином, в середньому на одного суддю цього суду за вказаний період часу припало 1 288 справ та матеріалів. В Апостолівському районному суді

Дніпропетровської області працює один суддя, якому в I півріччі 2025 року надійшло 2 842 справи та матеріалів.

Безперечно, кадровий дефіцит негативно впливає як на оперативність вирішення справ, так і на якість ухвалених рішень. В результаті цього суддя, який має на вирішенні декілька сотень, а в деяких судах – тисяч справ, об'єктивно не може приділити належної уваги кожній з них, а отже ґрунтовно розібратися у правовій проблемі та пошуку релевантної практики Суду.

Певні проблеми у застосуванні судами практики Суду пов'язані також і з обсягом і динамікою його рішень, а також і з відсутністю уніфікованих підходів до їх імплементації. Тому важливим є формування відповідної правової культури застосування практики ЄСПЛ на цьому рівні: від належної підготовки суддів і забезпечення доступу до перекладів рішень до вироблення алгоритмів мотивування рішень національних судів із посиленням на практику Страсбурзького Суду.

Таким чином, аналіз того, як суди першої та апеляційної інстанцій України застосовують практику ЄСПЛ, дозволяє оцінити не лише ефективність виконання державою своїх міжнародних зобов'язань, але й реальний стан правосуддя всередині країни. Адже імплементація стандартів ЄСПЛ у повсякденну судову діяльність є одним із ключових показників зрілості правової системи, її спроможності забезпечувати верховенство права й захист прав людини.

Аналіз національної судової практики дає підстави для виокремлення трьох умовних етапів ставлення до прецедентів ЄСПЛ:

1. Період формального ознайомлення (1997–2006), коли рішення Суду сприймалися радше як факультативне джерело;
2. Дискурсивний період – період формування дискурсу системного та методологічного застосування (2006–2017), започаткований законодавчим визнанням практики ЄСПЛ як джерела права;

3. Період імітаційного європеїзму (з 2017 р.), що характеризується зростанням кількості формальних посилань без належного аналізу та релевантності.

Першим прикладом звернення до практики ЄСПЛ у національному правопорядку стало рішення Конституційного Суду України 1999 року у справі щодо конституційності смертної кари. Обґрунтовуючи висновок про її невідповідність Конституції України, Суд послався на «тенденцію практики застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», підкресливши несумісність смертної кари з вимогами статті 3 Конвенції [21, пп. 2, 6]. Хоча Конституційний Суд не навів конкретних рішень ЄСПЛ і не здійснив аналізу їхньої релевантності, сформульована ним правова позиція мала принципове значення для подальшого розвитку національної судової практики. Вона фактично виконала функцію символічного імпульсу, який легітимізував використання практики ЄСПЛ як джерела права в українській правовій системі.

У подальшому до практики ЄСПЛ почали звертатися й суди загальної юрисдикції. Так, в ухвалі від 7 червня 2000 Апеляційний суд Миколаївської області, розглядаючи цивільну справу, послався на рішення у справі *Lingens v. Austria* (1986), прямо зазначивши, що рішення ЄСПЛ є джерелом права в Україні [121, с. 148]. Це засвідчує, що вже на початку 2000-х років розпочався поступовий процес інтеграції міжнародних правозахисних стандартів у національний судовий обіг.

Водночас у період від набрання Конвенцією чинності для України (11.09.1997) і до 30.03.2006 року, тобто до введення в дію Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», звернення до практики Суду як до джерела права залишалося радше винятком, ніж усталеною практикою. Аналіз матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень [110] дає підстави стверджувати, що за цей період у ньому зафіксовано лише три судові рішення, в яких містяться посилання на Конвенцію або на рішення ЄСПЛ (два – судів першої інстанції

та одне – Верховного Суду України)³. Хоча така вибірка не може вважатися повністю репрезентативною, з огляду на можливу неповноту електронного реєстру, вона все ж переконливо свідчить про те, що на ранньому етапі національні суди майже не використовували прецедентну практику ЄСПЛ у своїй правозастосовчій діяльності.

Така мала кількість рішень протягом такого тривалого періоду часу є надзвичайно промовистим фактом. Для порівняння, йдеться про майже дев'ять років судової практики, упродовж яких національні суди фактично залишали нове джерело права поза увагою. Така статистика виглядає особливо контрастно на тлі масштабу правозастосовної діяльності. За цей час українські суди ухвалили сотні тисяч рішень, однак віднайдено лише поодинокі приклади використання в них Конвенції та практики Суду.

Однією з ключових причин такої ситуації було домінування у професійній свідомості більшості суддів підходів юридичного позитивізму. Для суддів, сформованих у межах радянської та пострадянської правової традиції, ідея безпосереднього застосування норм міжнародного договору за відсутності спеціального внутрішньодержавного акта видавалася методологічно неприйнятною. У зв'язку з цим, попри те що з 1997 року Конвенція відповідно до статті 9 Конституції України стала складовою національної правової системи, її положення фактично не набували практичного втілення, залишаючись у значній мірі «мертвими нормами».

Такий розрив між формальним включенням Конвенції до системи національного права та її реальним застосуванням підтверджується ще однією характерною обставиною. Значна частина суддів відчувала потребу у прийнятті спеціального закону, який би прямо санкціонував можливість посилення на Конвенцію та практику ЄСПЛ у судових рішеннях. Саме з цієї причини Закон України «Про виконання рішень та застосування практики

³ Дескриптор: у пошуковому запиті нами використано такі умови для пошуку: в рядку «пошук за контекстом» зазначено «конвенція про захист прав людини OR європейський суд з прав людини OR ЄСПЛ»; в рядку період ухвалення (постановлення) «з 11.09.1997 по 30.03.2006». Хоча за результатами пошуку віднайдено всього 11 рішень, більшість з них увійшли до цієї вибірки через граматичну помилку – неправильне зазначення дати прийняття (наприклад, замість 2017 вказано 2001 рік).

Європейського Суду з прав людини» 2006 року був сприйнятий як своєрідний нормативний «дозвіл» на використання міжнародних правозахисних стандартів у національному судочинстві, хоча з позицій конституційного та міжнародного права така додаткова легітимація об'єктивно не була необхідною.

Разом із тим уже на цьому ранньому етапі траплялися поодинокі приклади звернення до практики ЄСПЛ. Їх авторами, як правило, були судді, правосвідомість яких тяжіла до природно-правових підходів і які мали належний рівень обізнаності у сфері міжнародного права. Саме ці судді ще до ухвалення спеціального закону 2006 року наважувалися використовувати положення Конвенції та практику Суду як аргументи у своїх рішеннях, що свідчить про наявність у правовій системі України потенціалу для більш ранньої та глибшої інтеграції європейських стандартів, стримуваної передусім інерцією правового мислення.

Зокрема, у мотивувальній частині рішення Старобільського районного суду Луганської області від 16 березня 2005 року у цивільній справі про визнання права власності у порядку спадкування за заповітом зазначено, що «суд керується статтею 1 Протоколу до Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини» [122]. Аналогічний підхід простежується і в рішенні Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 31 січня 2006 року у справі про позбавлення батьківських прав, де суддя, посилаючись на статтю 6 Конвенції, наголосив на праві кожного на справедливий суд. У цьому рішенні було зазначено: «Виходячи з засад розумності й справедливості при вирішенні судових спорів, закріплених у цивільному законодавстві України, Європейській Конвенції з прав людини, ураховуючи виключно інтереси дитини та її власну думку, суд доходить висновку про те, що вимоги позивачки слід задовольнити» [123].

Ці приклади свідчать про те, що на початку 2000-х років національні суди використовували Конвенцію формально – як додаткове нормативне джерело, подібне до внутрішнього закону. Судді фактично застосовували до її

положень ті самі прийоми правозастосування, що й до норм національного законодавства, не враховуючи специфіку міжнародного договору, офіційне тлумачення якого належить виключно до компетенції Європейського суду з прав людини. Відсутність у мотивувальних частинах судових рішень аналізу релевантної практики ЄСПЛ засвідчує обмеженість такого підходу: положення Конвенції сприймалися ізольовано від практики Суду, що зумовлювало поверхневий характер її застосування та фактично позбавляло національні рішення повноцінного конвенційного обґрунтування.

Водночас важливо відзначити, що ці рішення стали першими прикладами звернення національних судів до нового для них джерела права – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Незважаючи на методологічні недоліки, вони позначили початок процесу інтеграції конвенційних положень у національну судову практику. Характерним є те, що такі звернення здійснювалися ще до прийняття спеціального Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (2006), який формально визнав практику ЄСПЛ джерелом права. Таким чином, зазначені приклади можна розглядати як ілюстрацію першого етапу розвитку української судової практики у сфері застосування Конвенції – етапу формального ознайомлення з новим джерелом права.

У науковому дискурсі того часу фіксувалося скептичне ставлення до прецедентного права як такого. Як зазначав М. Козюбра, «рівень використання положень Конвенції у практиці місцевих судів залишається низьким» [124]. Переважала думка, що рішення ЄСПЛ обов'язкові лише для держави-відповідача, а в інших випадках можуть мати лише «зразковий» чи рекомендаційний характер. Це відображало глибинну інерцію правового мислення, зорієнтованого на нормативістську традицію, у якій суд не вважається творцем права.

Однак досвід європейських країн доводив протилежне: практика ЄСПЛ використовується незалежно від того, яка держава була стороною у справі. В умовах інтеграції України до європейського правового простору ігнорування

цієї тенденції було неможливим. Тому, попри опір традиційної правосвідомості, ідея прецедентного права поступово почала утверджуватись як частина української правової системи.

Отже, зазначений період можна охарактеризувати як етап «формального ознайомлення» судової системи з практикою ЄСПЛ, який тривав з моменту початку дії Конвенції в Україні (1997) до набрання чинності спеціальним законом про застосування практики Суду (2006). Його ознаками стали поодинокі посилання на рішення Суду, відсутність єдиної методології та невизначеність правової природи прецеденту.

Попри поступовий розвиток правового світогляду та підвищення рівня правової культури, національна судова практика ще не вийшла за межі поверхневого ознайомлення з напрацюваннями ЄСПЛ. Водночас судді дедалі частіше стали звертатися до прецедентів Суду, поступово сприймаючи його підходи до розуміння прав і свобод людини та запроваджуючи вироблені ним стандарти їх захисту у власну правозастосовчу діяльність. Хоча практика ЄСПЛ ще не набула визначального значення в аналітичній роботі судів, вона вже перестала розглядатися як другорядний або факультативний елемент мотивувальної частини судових рішень.

Паралельно в науковій доктрині активізувалися дискусії щодо ролі судового прецеденту в системі джерел права, які, спираючись на попередні теоретичні напрацювання, набули нового змісту в умовах поступової інтеграції практики ЄСПЛ у національне правове поле. Все більше практикуючих юристів звертали увагу на потенціал прецедентного права ЄСПЛ як інструменту розвитку правової системи. У цьому контексті почали активно обговорюватися ідеї законодавчого закріплення судового прецеденту з метою звуження меж судового розсуду, а також запобігання проявам суддівського свавілля.

Так, ще у 2007 році Кухнюк Д.В. обґрунтовував позицію, відповідно до якої «запровадження судового прецеденту в систему джерел кримінально-процесуального права України видається необхідним і цілком обумовленим»

[125], підкреслюючи, що такі трансформації зумовлюються сукупністю історичних, соціальних та правових чинників. Для цього навіть не потрібно прямо закріплювати у законодавстві силу судового прецеденту. Головне – розробити та запровадити систему відповідних соціально-економічних, організаційних та правових заходів. У зв'язку з тим, що «однією з основних ознак прецедентного рішення є його логіко-правова структура (наявність *«ratio decidendi»* та *«obiter dictum»*)», автор вважав необхідним встановити в законодавстві жорсткі та детальні вимоги до форми судового рішення та правових наслідків її недотримання.

Виконавчий директор Української Гельсінської спілки з прав людини Бущенко А. зауважив, що «різниця між так званими романо-германською системою, що, як вважається, керується законом, і англо-саксонською, де більшу вагу має прецедент, не така вже і велика, якщо відволіктися від доктрини і звернутися до судової практики. Судова система не може існувати без прецеденту, незалежно від того, до якої системи її відносять. Законом неможливо врегулювати все, і наші суди все одно керуються пануючими в ній уявленнями про те, як правильно застосовувати закон. А це і є прецедент. Просто в системі прецедентного права всі юристи знають про такий прецедент і покладаються на його силу. В нашій системі це більш негласна політика, яку, по-перше, не так легко виявити, а, по-друге, якою можна знехтувати. Я не бачу великих проблем у переході до прецедентної системи права. Хоча вона більш вимоглива до здатності судді аргументувати своє рішення, але така здатність не менш необхідна і у романо-германській системі» [107, с.13].

Водночас у науковій площині залишалася низка невирішених питань, пов'язаних із визначенням місця практики ЄСПЛ у системі джерел права, на що звертали увагу дослідники відповідного періоду. Зокрема, Юровський Д. наголошував, що «застосування рішень Європейського Суду при здійсненні судочинства має відбуватись із урахуванням того, що у разі виявлення колізії між положеннями рішення цього суду і нормами відповідного чинного закону

України застосуванню підлягає закон» [126]. Розвиваючи цю позицію, автор висловлював ще більш жорстке бачення співвідношення практики ЄСПЛ і національного права, стверджуючи, що вона має застосовуватися «із додержанням ... роз'яснень вищого судового органу, викладених у постановах Пленуму Верховного Суду України» [126]. Подібні твердження демонстрували, що навіть серед науковців точилася дискусія щодо ієрархії джерел та співвідношення прецедентного права ЄСПЛ із національними нормами.

Своїми скептичними поглядами у юридичній науці поділилися також Попов Ю. та Пошва Б.М. Перший стверджував, що положення ст.17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яке зобов'язує суди використовувати в якості джерела права практику Суду, є «теоретичним висновком, якому місце не у законі, а в підручнику» [127]. Інший зазначив, що чинне законодавство не містило обов'язку (а не права) судді під час розгляду справи застосовувати Конвенцію та практику Європейського Суду з прав людини [128].

У цьому зв'язку істотне значення мали й інституційні кроки, здійснені Верховним Судом України. Зокрема, у постанові Пленуму «Про судові рішення в цивільній справі» 2009 року [129, п. 12] прямо зазначалося, що мотивувальна частина судових рішень може містити посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ як на джерело права. Таке положення стало важливим орієнтиром для судів нижчих інстанцій, оскільки фактично санкціонувало можливість застосування європейських правозахисних стандартів навіть за відсутності детальної законодавчої регламентації. У цьому сенсі відповідна постанова забезпечила інституційне поєднання нормативного регулювання та судової правозастосовної практики.

Водночас результативність такого підходу не була повною. З одного боку, відповідні роз'яснення підтвердили необхідність звернення до практики ЄСПЛ як до джерела права. З іншого, Верховний Суд України, закріпивши саму можливість її застосування, не запропонував жодних методологічних

орієнтирів для її реалізації. Зокрема, не були сформульовані критерії визначення релевантності рішень, правила виокремлення правової позиції Суду (*ratio decidendi*), а також підходи до адаптації вироблених ним стандартів до національного правового контексту. У результаті імпульс до використання нового джерела права поєднався з методологічною невизначеністю, що сприяло формуванню практики недостатньо аргументованого або суто декларативного цитування рішень ЄСПЛ у судових актах.

З цього приводу слід звернути увагу на погляд Колісника О.В., який полягав у тому, що посиляючись під час здійснення судочинства на висновки Європейського Суду як на безпосереднє джерело права, судді мають «не тільки виходити з формального тлумачення норм права, а й додержуватися притаманної рішенням Європейського Суду ідеї справедливості й гуманності і втілювати її у свої рішення» [130]. Попри те, що ця думка не є повноцінною методологічною доктриною, вона окреслює важливі орієнтири, які можна вважати зародками підходу до осмисленого застосування прецедентів ЄСПЛ у вітчизняному правопорядку.

Показовим у цьому аспекті є ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 19 червня 2006 року, якою було скасовано постанову Пологівського районного суду Запорізької області. Зазначена справа виникла у зв'язку зі скаргою заявника на відмову органів прокуратури порушити кримінальну справу щодо працівників міліції, які здійснили його незаконне затримання та відібрали зразки біологічного походження [131]. Суть проблеми полягала в тому, що компетентні органи обмежилися проведенням внутрішньої перевірки із застосуванням дисциплінарних заходів, не забезпечивши належного кримінального розслідування, тоді як суд першої інстанції, погодившись із такою позицією прокуратури, фактично санкціонував порушення права особи на свободу.

До сильних сторін зазначеної ухвали слід віднести коректне звернення національного суду до стандартів, вироблених у практиці ЄСПЛ. Суд

апеляційної інстанції не обмежився формальним згадуванням положень Конвенції, а акцентував увагу на статті 5, що гарантує право на свободу та особисту недоторканність, а також на обов'язку держави забезпечити негайне доставлення затриманої особи до суду. В ухвалі було наведено посилання на рішення у справі *Schiesser v. Switzerland*, у якому наголошується на необхідності реального судового контролю за затриманням, а також на рішення у справі *Menesheva v. Russia*, де ЄСПЛ вказав на неефективність внутрішніх перевірок як заміника повноцінного кримінального розслідування. Такий підхід свідчить про прагнення національного суду застосовувати прецеденти ЄСПЛ не декларативно, а у тісному зв'язку з фактичними обставинами конкретної справи.

Водночас зазначена ухвала містила низку методологічних вад, притаманних початковому етапу дискурсивного залучення практики ЄСПЛ у національне судочинство. Зокрема, суд не здійснив аналізу критеріїв «негайності» та «законності» затримання у розумінні статті 5 Конвенції, обмежившись загальними висновками. Крім того, посилання на прецеденти ЄСПЛ були здійснені без зазначення конкретних пунктів відповідних рішень та без повного відтворення правових тестів, які Суд застосовує у справах цієї категорії. Окремо слід зазначити, що в ухвалі не знайшов подальший розвиток аргумент щодо позитивного обов'язку держави забезпечити відкриття саме кримінального провадження за фактами жорстокого поводження або незаконного позбавлення волі, а не обмеження реагування у формі дисциплінарних санкцій.

Таким чином, ухвала Апеляційного суду Запорізької області демонструє суттєвий крок уперед порівняно з ранніми формальними посиланнями на Конвенцію: суд почав вводити в аргументацію ідеї гуманності та справедливості, закладені у рішеннях ЄСПЛ. Проте брак системності у методології, відсутність деталізованого аналізу стандартів та чіткої вказівки на правові наслідки для держави засвідчують, що на цьому етапі національні

суди ще перебували у фазі пошуку й апробації, де ідеї Конвенції сприймалися радше як орієнтир, ніж як завершена доктринальна основа.

У центрі судового рішення має стояти не лише буквальне відтворення тексту чи механічне цитування практики ЄСПЛ, а відчуття й відображення тієї ідеї справедливості та гуманності, яка пронизує рішення Страсбурзького Суду. Це означає, що суддя, посилаючись на Конвенцію чи практику Суду, повинен не обмежуватися поверховим формулюванням, а прагнути втілити в мотивувальній частині власного рішення правові й ціннісні орієнтири, сформовані у Страсбурзі.

Зазначений підхід можна розглядати як початковий прояв методології роботи з практикою ЄСПЛ. Він задає декілька ключових правил. По-перше, подолання формалізму: практика Суду не є додатковим аргументом, вона слугує критерієм оцінки відповідності національного правозастосування ідеалам правової держави. По-друге, аксіологічний вимір: рішенням Суду не лише вирішується спір, воно містить в собі ціннісний компонент, що вимагає від національного суду урахування вироблених Судом принципів. По-третє, трансформація аргументації: включення рішень Суду у національне судове рішення має відображати не лише зв'язок із законом, а й із ширшим європейським правовим простором, де верховенство права поєднується з пріоритетом прав людини.

Таким чином, навіть на ранньому етапі розвитку дискурсу з'явилися перші уявлення про те, що практика ЄСПЛ – це не лише джерело права у формальному сенсі, а й інструмент зміни суддівського мислення, спрямований на гуманізацію та справедливість у національному судочинстві.

Типовим, з точки зору методології, прикладом періоду «формування дискурсу системного та методологічного застосування практики ЄСПЛ» є постанова господарського суду (2007) [132]. Суть спору полягала у скарзі позивача на бездіяльність органів державної виконавчої служби щодо виконання судових наказів про стягнення заборгованості. Суд мав оцінити, чи

відповідає бездіяльність виконавчої служби вимогам національного законодавства та міжнародних стандартів.

У мотивувальній частині рішення суддя послався на ст. 6 Конвенції та низку рішень ЄСПЛ: Шмалько проти України (2004), Бурдов проти Росії (2002), Хорнсбі проти Греції (1997), а також Гайгусуз проти Австрії (1996), А.Б. і Компанія А.С. проти Німеччини (1978), та Stran Greek Refineries та Стратіс Андреадіс проти Греції (1994). З цих прецедентів суд вивів, що невиконання національного судового рішення становить порушення права на справедливий судовий розгляд у розумінні ст. 6 Конвенції, а також порушення права на мирне володіння майном (ст. 1 Протоколу № 1). Як наслідок, суд визнав дії державної виконавчої служби незаконними і зобов'язав її здійснити відповідні виконавчі дії.

З одного боку, це рішення демонструє прогресивний для свого часу підхід: суддя не обмежився виключно посиланням на Конституцію та закони України, а звернувся безпосередньо до Конвенції та практики ЄСПЛ як до джерела права. Це свідчило про поступове сприйняття національними судами міжнародних стандартів правосуддя і їх використання для оцінки конкретних обставин справи.

З іншого боку, у рішенні чітко простежуються типові вади, характерні для тогочасного етапу розвитку судової практики:

- поверхневність аналізу. Суд обмежився цитуванням окремих фрагментів рішень ЄСПЛ без належного зіставлення їх із конкретними фактичними обставинами справи;

- відсутність аргументованої релевантності. Хоча суд згадав ключові прецеденти щодо невиконання рішень, він не пояснив, у чому саме полягає подібність або відмінність фактичних ситуацій;

- недоліки у цитуванні. Посилання на рішення ЄСПЛ були неповними: не зазначалися номери заяв, пункти рішень, а іноді навіть допускалися помилки у відтворенні назв справ. Це перетворювало посилання радше на декларативний аргумент, ніж на повноцінний елемент судової аргументації.

Таким чином, ця справа є характерною ілюстрацією того, що навіть за наявності позитивних зрушень у напрямку інтеграції практики ЄСПЛ у національне правозастосування, суди першої інстанції застосовували її формально й несистемно. Рішення засвідчує як готовність суддів послуговуватися міжнародними стандартами, так і відсутність виробленої методології їх релевантного використання. Саме такі приклади дозволяють говорити про системні проблеми у практиці цього періоду та підкреслюють необхідність подальшого розвитку єдиних правил роботи з прецедентами ЄСПЛ.

У своїй праці, присвяченій питанням судового захисту прав людини у світлі практики ЄСПЛ та західної правової традиції, С. Шевчук звертає увагу, що «головним стримуючим чинником» щодо адекватного, антипозитивістського сприйняття українськими суддями юридичної природи фундаментальних прав та свобод є «відсутність системного бачення прецедентного права з прав людини», створеного ЄСПЛ, а також «необізнаність із загальносвітовими тенденціями у сфері судового захисту прав людини» [133, с.40].

Ми поділяємо позицію Шевчука С., адже визнання Конвенції та практики ЄСПЛ безпосереднім джерелом права зумовлює для національних судів принципово новий виклик – оволодіння інструментами роботи з прецедентом. Українські судді, професійне становлення яких відбувалося в межах позитивістської парадигми, звикли до роботи з диспозицією, гіпотезою та санкцією. Натомість рішення ЄСПЛ мають іншу природу: вони є результатом правової аргументації, що базується на принципах та цінностях, і вимагають від судді уміння аналізувати контекст, розрізняти *ratio decidendi*, співвідносити встановлені стандарти з обставинами конкретної справи. Без оволодіння такою методикою звернення до практики ЄСПЛ ризикує залишатися поверховим і декларативним. Саме тому формування цілісної методології застосування прецедентів Суду є ключовою умовою якісної імплементації європейських стандартів у національне правозастосування.

Відсутність уніфікованих правил і навичок роботи з практикою ЄСПЛ безпосередньо впливає не лише на доктринальні погляди, а й на якість національної судової практики. Це особливо відчутно у складних справах, де на суд покладається завдання збалансувати протилежні цінності, гарантовані Конвенцією, наприклад свободу вираження поглядів і право на повагу до приватного життя. Саме в складних спорах має прояв те, наскільки судді здатні адекватно застосувати прецеденти ЄСПЛ не як формальні цитати, а як методологічні орієнтири для розв'язання конфлікту прав.

Показовим прикладом цього є справа про захист честі, гідності та ділової репутації відомого політика. У цій справі позивач (відомий політик) заявив вимоги про спростування інформації, захист честі, гідності та ділової репутації і відшкодування моральної шкоди у зв'язку з публікацією в газеті та на сторінках Інтернету портрету з підписом «політафера» та статті з різко критичним заголовком і текстом. Перед судами постали питання щодо: (а) меж допустимої критики публічної особи; (б) розмежування фактичних тверджень і оціночних суджень; (в) наявності достатнього фактичного базису для оціночних суджень; (г) використання інформації з інтернет-джерел; (г) належний спосіб захисту.

Відмовляючи у задоволенні позову, у рішенні суд першої інстанції послався на ст.10 Конвенції (свобода вираження поглядів) та рішення ЄСПЛ у справі «Українська Прес-Група проти України» (2005) для підтвердження класичної доктрини: правдивість оціночних суджень не підлягає доведенню; предметом спростування можуть бути лише фактичні твердження, які можуть бути перевірені. Суд наголосив також на ширших межах критики щодо публічних осіб, зокрема політиків, визнаючи, що сфера допустимих висловлювань стосовно них є значно ширшою, ніж щодо пересічних громадян. [134].

Переглядаючи це рішення, суд апеляційної інстанції залишив його без змін [135]. Він підтвердив висновки рішення, але перебудував прецедентну базу, спираючись на рішення ЄСПЛ у справах *Handyside v. UK* (широкий

захист навіть образливих, шокуючих, провокаційних висловів), *Lingens v. Austria* (ширші межі критики політиків; необхідність чіткого розмежування фактів та оціночних суджень) та «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» (специфіка використання інформації з Інтернету та ризик невизначеності регулювання у цій сфері). Апеляційний суд також підтвердив відповідність рішення першої інстанції нормам національного законодавства про інформацію.

Досліджуючи справу про дифамацію необхідно підкреслити, що обидва рішення демонструють зародження правил застосування практики ЄСПЛ – риси, характерні для дискурсивного етапу. Водночас ці суди не провели трискладового тесту на відповідність втручання держави у гарантоване статтею 10 Конвенцією право на свободу вираження поглядів (законність; переслідування легітимної мети; необхідність в демократичному суспільстві), що є методологічною основою аналізу справ за цією статтею. Суд першої інстанції послався на релевантне рішення ЄСПЛ, але його застосування було скоріше конспективним, без належного аналізу. У свою чергу, апеляційний суд також обрав важливі та доцільні прецеденти Суду, що стосуються предмету спору. Однак важливим його недоліком є відсутність оцінки правильності застосування судом першої інстанції практики ЄСПЛ, адже вона також є джерелом права, хоча щодо правильності застосування судом першої інстанції національного закону апеляційний суд вказав у своїй мотивації. Таким чином апеляційний суд не виконав обов'язку методологічного перегляду: не виправив техніку застосування Конвенції, а отже не створив зразка для судів нижчих інстанцій.

Ці два рішення показові для дискурсивного етапу: суди широко і правильно називають ключові справи ЄСПЛ, але бракує методики їх прикладного застосування. Вони підтверджують не «формальний» чи «імітаційний» рівень (використання цитати самої по собі) застосування практики Суду, а проміжний стан – вірні джерела однак методологічно слабке їх застосування.

Проаналізовані рішення демонструють, що національні суди вже оперували важливими прецедентами ЄСПЛ, однак усе ще не стандартизували методологію їх застосування. У науково-практичному плані це характерно для «дискурсивного етапу», під час якого було покладено початок переходу від одиночних посилок до якості аргументації. Проте відсутність уніфікованої методології застосування створювало ризики фрагментарного підходу і підкреслювало потребу в законодавчому й процесуальному закріпленні стандартів роботи з практикою ЄСПЛ.

На практиці це зумовило суттєве зростання кількості судових рішень, у яких суди першої та апеляційної інстанцій зверталися до Конвенції та практики ЄСПЛ як до елементів мотивування. Так, у період з 30 березня 2006 року по 15 грудня 2017 року кількість таких рішень досягла 816 052. Із них 77,5 % (632 540 рішень) були ухвалені судами першої інстанції, тоді як на апеляційні суди припадає 22,5 % (183 512 рішень). За видами судочинства половину цієї сукупності – 50,48 % (411 948 рішень) – становлять рішення, прийняті в адміністративних справах; 26,48 % (216 172) – у цивільному судочинстві; 12,32 % (100 596) – у кримінальних провадженнях; 8,03 % (65 550) – у господарських справах; 2,66 % (21 786) – у справах про адміністративні правопорушення [136].

Водночас, попри очевидне збільшення випадків застосування національними судами практики ЄСПЛ, якісні характеристики такого використання залишалися недостатніми. На цю обставину у 2011 році звертав увагу Голова Верховного Суду України Онопенко В.В. у доповіді на Міжнародній конференції, присвяченій проблемам застосування практики ЄСПЛ. У своєму виступі він зазначав, що суддівський корпус є «недостатньо готовим до практичного впровадження підходів і позицій ЄСПЛ», а також наголошував на відсутності у суддів чіткого «уявлення про те, у чому полягає правовий зміст» застосовуваної практики Суду. Наслідком цього, за його оцінкою, стало поширення серед національних судів практики «абстрактного

посилання на практику ЄСПЛ без зазначення конкретного рішення цього органу» [137].

Динаміка, основні недоліки та зміни у якості застосування національними судами практики ЄСПЛ були висвітлені у дослідженнях «Precedent UA», які проводилися УГСПЛ та іншими організаціями у період з 2015 по 2017 роки [107; 111; 112]. Ці звіти, які охоплюють понад 3600 судових рішень, демонструють як зростання уваги до практики ЄСПЛ, так і низку стійких проблем, що перешкоджають її ефективній інтеграції.

Аналіз вказаних досліджень підтверджує, що під час дискурсивного етапу відбувся стрімкий рух від епізодичних посилань до систематичних звернень до ЄСПЛ і практики ЄСПЛ у щоденному правозастосуванні. Норми спеціального закону [80] та нових процесуальних кодексів створили нормативну основу, яка зобов'язала суди оперувати прецедентами Страсбурга. Проте поява вимоги застосовувати практику Суду не супроводжувалась такою ж чіткою відповіддю на питання «як саме» її застосовувати. Саме цей методологічний вакуум і визначав якість правосуддя у 2015–2017 роках: кількість посилань зросла, але інструментарій осмисленого використання лишався незавершеним.

Мабуть найперша помилка у застосуванні практики ЄСПЛ викликана браком англomовної підготовки суддів та відсутністю оперативних офіційних перекладів рішень Суду, що об'єктивно ускладнювало мотивацію рішення суддею з посиланням на коректний переклад. Ідеться не стільки про лінгвістичну перешкоду, скільки про відсутність методичного механізму: коротких офіційних оглядів (дайджестів) *ratio decidendi*; словників ключових понять, яким Суд надав автономного значення; актуального переліку ключових рішень Суду для типових ситуацій, тощо.

Незнання національними суддями рішень ЄСПЛ та складність їх сприйняття також стали на заваді ефективного та обґрунтованого їх застосування. Судді часто не знали алгоритму для ідентифікації релевантного прецеденту. Дослідження фіксували труднощі з добorem справ, які

відповідають не лише гарантованому Конвенцією праву, а й конкретному виду втручання та його контексту. Типова помилка полягала в перенесенні загальних формулювань із відомих рішень без попереднього аналізу справ за суб'єктивним критерієм, без врахування специфіки національної правової системи країни, проти якої винесено рішення. Унаслідок чого в мотивувальних частинах з'являлись правильні за змістом, але нерелевантні для конкретного спору фрагменти. Особливо відчутний цей недолік у спорах між державними органами, в яких, вирішуючи питання щодо зменшення розміру судового збору, національні суди посилаються на конвенційні положення. Судді мають усвідомити, що Конвенція, а отже і практика ЄСПЛ, стоїть на захисті прав людини від порушень з боку держави.

Іншою проблемою стало невміння ідентифікації у прецеденті *ratio decidendi* (правової позиції), відокремленої від контекстуальних, не критичних міркувань. «Precedent UA» фіксує, що суддям складно було проаналізувати мотиваційну структуру рішень і зрозуміти, які елементи міркувань Суду є обов'язковою частиною правового тесту, а які – ситуативними поясненнями [107, с.с. 88, 91]. Без сформованих прийомів аргументаційної техніки прецеденту (виділення нормативної основи, умов застосування, меж і винятків) посилення перетворювалися на цитати без операційної сили: вони декларували приналежність до європейських стандартів, але не виконували регулятивної функції в конкретному спорі.

Черговий методологічний пробіл стосувався зіставлення тестів ЄСПЛ із фактичними обставинами справи. Навіть коли суд правильно визначав релевантне рішення, подальша робота з ним нерідко зупинялася на рівні загального принципу, не доходячи до застосування покрокового алгоритму Суду (наприклад, для статті 5 це перевірка наявності «обґрунтованої підозри», належності й конкретності ризиків, достатності й пропорційності альтернатив; для статті 6 – належності й допустимості доказів, змагальності та рівності сторін, ефективності допиту ключових свідків; для статей 8-11 та ст.1 Першого Протоколу – аналіз за трискладовим тестом, особливо

дослідження критерію пропорційності втручання). Бракувало техніки докладного кореляційного аналізу кожного елементу тесту з установленими фактами та пояснення, чому саме таке співвідношення фактів і стандартів зумовлює висновок по справі. Це породжувало системну підміну, коли замість розгорнутої процедури аналізу певного тесту національний суд обмежувався простим цитуванням з рішення ЄСПЛ [111, с.123].

Ще одна причина відсутності у судах методологічних настанов ефективного, в сенсі мотивування, застосування практики ЄСПЛ пов'язана з невиконанням судами наступної інстанції своєї головної ролі – виправлення помилок, допущених попереднім судом, зокрема у застосуванні джерела права. За логікою дискурсивного етапу саме вони мали б стати методичними фільтрами і центрами стандартизації, виправляючи первинні помилки добору прецедентів, структурування тестів і їх прикладного застосування. Можна навести безліч позитивних прикладів, коли вищі інстанції коригували помилки і демонстрували ефективне використання практики ЄСПЛ. Водночас системного ефекту методичного характеру не виникло: апеляційні суди не завжди здійснювали саме методологічний перегляд, обмежуючись формальним погодженням або заміною джерел без поетапного аналізу правильності застосування тестів.

Окремої згадки варта культура цитування. Відсутність єдиного стандарту посилань (назви справи офіційною мовою, номеру заяви, дати рішення, конкретного пункту, застосованого у мотивуванні рішення національного суду) унеможливлювало перевірку релевантності та ускладнювало відтворюваність практики. Як наслідок, це зменшувало легітимацію рішення та переконливість його мотивувальної частини.

Попри ці проблеми, дискурсивний етап характеризується не лише недоліками. Дані моніторингу свідчать, що у 2017 році близько 60% посилань експерти визнавали обґрунтованими [113, с.52], а на всіх рівнях з'являлися приклади методично вдалого застосування практики ЄСПЛ, із точним доббором прецедентів, виокремленням правових тестів і ретельним

порівнянням із фактами конкретної справи. Водночас саме ці позитивні зразки демонструють, що системі бракувало стандартизованих методик, які б перетворили індивідуальну майстерність на масову практику.

Виникнення дискурсивного етапу, тобто запровадження дискурсу про системне та методологічне застосування прецедентів Суду, було безпосередньо пов'язане з набуттям чинності Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а також початком дії нових процесуальних кодексів. Саме на цьому етапі було покладено край дискусіям про те, чи є рішення ЄСПЛ джерелом права, або лише допоміжним засобом тлумачення. На законодавчому рівні було закріплено силу практики ЄСПЛ як джерела права.

Таким чином, на етапі 2006–2017 років українські суди зробили важливий крок від епізодичного й формального звернення до Конвенції та практики ЄСПЛ до масового їх використання у щоденній діяльності. Проте кількісне зростання ще не гарантувало якісної зміни у способі застосування. Бракувало методологічної визначеності, уніфікованих підходів та чітких правил роботи з прецедентами. Унаслідок цього в судових рішеннях набули поширення типові помилки – від поверхневого цитування до некоректного тлумачення правових позицій ЄСПЛ.

Етап імітаційного європеїзму у застосуванні практики ЄСПЛ в Україні позначився різким зростанням кількості посилань на рішення Суду у судових актах, що створило ілюзію глибокої інтеграції європейських стандартів у національне судочинство. Насправді ж це явище значною мірою було зумовлене відсутністю чітких методологічних правил роботи з прецедентами ЄСПЛ. Унаслідок цього судді нерідко вдавалися до формального цитування або навіть надмірного, зайвого використання практики Суду, не завжди пов'язуючи її зміст із конкретними обставинами справи. Подібна практика не лише нівелювала змістовність аргументації, а й демонструвала небезпеку поверхневого сприйняття прецедентного права як елементу риторики, а не як інструмента тлумачення і застосування джерел права. Саме тому цей етап

отримав назву «імітаційний», адже він відображав радше прагнення виглядати «європейськими», ніж реальне засвоєння логіки та методів правового мислення, властивих ЄСПЛ.

Разом з тим, імітаційний характер цього етапу не означає його цілковиту редукцію до формального цитування. У цей період поступово зростало розуміння національними судами природи прецеденту ЄСПЛ як джерела права, розширювався діапазон рішень, на які вони посилалися, а окремі приклади демонстрували й більш якісне використання аргументів Суду. Саме тоді у судовій практиці закріпилося усвідомлення того, що рішення ЄСПЛ мають нормативну вагу, здатну впливати на результат спору. Водночас визначальною ознакою залишалася тенденція до надмірного, інколи помилкового застосування практики Суду, яка перетворювалася радше на зовнішній атрибут «європейськості», ніж на внутрішній інструмент правового мислення. Саме ця диспропорція між кількістю та якістю зумовлює назву етапу – імітаційний європеїзм.

Початок цього етапу пов'язується з набранням чинності новими редакціями процесуальних кодексів, у яких було нормативно закріплено надання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколам до неї, ратифікованим Україною, а також практиці Європейського суду з прав людини статусу джерела права. По суті, відповідні положення відтворювали приписи статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», однак їх інкорпорація безпосередньо до процесуальних кодексів надала цим положенням якісно нового значення. Відтепер статус практики ЄСПЛ як джерела права впливав не лише зі спеціального закону, а й безпосередньо з процесуальних норм, що регулюють здійснення правосуддя, формуючи нову нормативну основу для її врахування судами. У результаті навіть судді, які раніше послідовно дотримувалися позитивістських підходів, опинилися в ситуації, за якої ігнорування практики ЄСПЛ стало фактично неможливим, а кожне судове рішення потребувало

співвіднесення з конвенційними стандартами, оскільки їх порушення могло слугувати підставою для скасування рішення судом вищої інстанції.

Упродовж цього періоду (15.12.2017–31.12.2024) було виявлено понад три мільйони (3 273 930) судових рішень, ухвалених судами першої та апеляційної інстанцій, у яких містяться посилання на Конвенцію або практику ЄСПЛ. Із цієї кількості 80,8 % (2 646 639 рішень) припадає на суди першої інстанції, тоді як 19,2 % (627 291 рішення) – на апеляційні суди. За видами судочинства розподіл виглядає таким чином: 33,3 % (1 089 504 рішення) ухвалено у цивільних справах, 24,4 % (797 794) – в адміністративному судочинстві, 18 % (589 127) – у кримінальних провадженнях, 16 % (524 525) – у справах про адміністративні правопорушення та 8,3 % (272 980) – у господарських справах [136].

Порівняння з попереднім, так званим дискурсивним етапом, у межах якого суди першої та апеляційної інстанцій у середньому використовували Конвенцію та практику ЄСПЛ у своїх рішеннях понад 74 тисячі разів на рік, свідчить про різке зростання інтенсивності таких звернень. У період, який умовно можна охарактеризувати як етап імітаційного європеїзму, цей показник збільшився приблизно на 635 % і досяг майже 470 тисяч випадків застосування на рік.

Водночас кількісне зростання використання Конвенції та практики ЄСПЛ у судових рішеннях не завжди супроводжувалося належним підвищенням якості їх застосування. Навпаки, масовість посилань нерідко поєднувалася з виникненням нових системних проблем, що свідчили про відсутність усталених методологічних правил роботи з прецедентами Страсбурзького суду. Саме це зумовило формування характерних ознак відповідного періоду, які дають підстави визначати його як імітаційний.

Передусім слід виокремити проблему формального застосування практики ЄСПЛ. Таке застосування має прояв у різних формах, зокрема: 1) у посиланні на Конвенцію без зазначення конкретної статті; 2) у згадуванні рішень ЄСПЛ без індивідуалізуючих реквізитів (назви справи, номера заяви,

дати ухвалення чи відповідного пункту); 3) у декларативному використанні висновків Суду без пояснення їх значення для вирішення конкретної справи. Таким чином, «формальним є таке застосування практики ЄСПЛ, коли з рішення національного суду не вбачається та не прослідковується впливу певної позиції Європейського Суду на результат вирішення. Про формальність застосування свідчить зазначення у тексті документу певного рішення Суду без реального аналізу його змісту та співвідношення з фактичним обставинами справи» [136].

Формальність використання практики Суду перетворилося на декларативний елемент, що засвідчує «європейський» характер мотивувальної частини, проте не впливає на змістовне вирішення спору. Цей недолік вказує радше на бажання судді виглядати «сучасним і підтвердити прихильність до європейського права» [113, с.21]. Цитування тексту рішення ЄСПЛ без його аналізу «створює ілюзію авторитетності без надання реального авторитету рішенням» [138, с.112].

У Єдиному державному реєстрі судових рішень нами було знайдено 655 833 рішення та ухвал, що становить 20 % від загальної кількості, прийняті судами першої та апеляційної інстанцій за період імітаційного європеїзму (15.12.2017-31.12.2024), у яких судді використовують певні статті Конвенції в якості джерела права без розкриття їх змісту рішеннями ЄСПЛ.

Аналіз масиву судових актів дає підстави стверджувати, що у період так званого імітаційного європеїзму проблема формального використання практики ЄСПЛ набула значного поширення. Так, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень у період з 15 грудня 2017 року по 31 грудня 2024 року зафіксовано 607 838 судових рішень (включно з ухвалами) судів першої та апеляційної інстанцій, що становить 18,56 % від загальної кількості рішень із посиланнями на Конвенцію або практику ЄСПЛ, у яких суди обмежилися наведенням окремих статей Конвенції без розкриття їх змісту через призму правових позицій Страсбурзького суду [136]. Таким чином, майже кожен п'ятий судовий акт із відповідними посиланнями є

прикладом суто декларативного використання конвенційних норм, що свідчить про збереження тенденції формального застосування європейських стандартів у національному судочинстві. Додаткове занепокоєння викликає й динаміка цього явища: якщо у 2018 році формальне застосування Конвенції було виявлено у 59 665 випадках, то у 2024 році кількість таких рішень зросла до 102 664, що дозволяє говорити про поступове посилення серед суддів практики формального використання європейських механізмів захисту прав людини.

Ілюстрації такого підходу можна знайти безпосередньо у судовій практиці. Зокрема, при розгляді клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів у межах кримінального провадження суд зазначив, що «відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод метою забезпечення незалежності судової влади є гарантування кожній особі основоположного права на розгляд справи справедливим судом виключно на законній підставі та без будь-якого стороннього впливу» [139]. Водночас суддя не навів жодного релевантного прецеденту ЄСПЛ, який би розкривав критерії оцінки незалежності та безсторонності суду, а також зв'язку цих гарантій з обставинами справи, що свідчить про декларативний характер такого посилення.

Подібний підхід простежується і в судах апеляційної інстанції. Так, розглядаючи апеляційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції про зупинення провадження, та погоджуючись з висновком щодо необхідності такого зупинення апеляційний суд обмежився лише цитуванням п. 1 ст. 6 Конвенції. Однак, який вплив має право на справедливий суд, гарантоване цією статтею, на необхідність зупинити провадження, і саме головне з яких прецедентів Суду впливає цей аргумент, апеляційний суд залишив поза своєю увагою.

Проявом формальності також є випадки, коли суди посиляються на якийсь правовий висновок Суду, однак при цьому не вказують його рішення, в якому ЄСПЛ дійшов до такого висновку. Наприклад, в одній постанові суд

апеляційної інстанції вказав: «Європейський суд з прав людини вказав, що п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язує суди давати обґрунтування своїх рішень, але це не може сприйматися як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент. Межі цього обов'язку можуть бути різними, залежно від характеру рішення» [140]. Окрім невірної застосування подібного висновку, цей суд не зазначив його джерела.

Таким чином, формальний підхід у застосуванні Конвенції полягав у тому, що національні суди нерідко використовували її положення як додаткове підтвердження вже сформульованих висновків, а не як повноцінне джерело права, що потребує застосування спеціальних інструментів тлумачення. Посилання на статті Конвенції без залучення релевантних прецедентів ЄСПЛ створювало лише «зовнішню ілюзію відповідності європейським стандартам, не забезпечуючи їх реальної інтеграції у мотивувальну частину судових рішень. У результаті практика ЄСПЛ фактично залишалася поза межами змістовного правозастосування і виконувала радше декларативну, ніж аргументативну функцію» [136].

Ще однією вадою періоду імітаційного європеїзму стала надмірність і зайвість посилань на практику ЄСПЛ. Якщо формальність мала прояв у простому відтворенні положень Конвенції без аналізу, то надмірність виявлялася у протилежному явищі, тобто в перевантаженні судових актів великою кількістю посилань на рішення ЄСПЛ, часто без зв'язку з конкретними обставинами справи або у вигляді переліку кількох однотипних рішень Суду, що відтворюють одну й ту саму правову позицію. Унаслідок цього значна частина мотивувальних частин судових рішень перетворювалася на компіляцію фрагментів із різних справ, що створювало лише видимість європеїзації аргументації. Як слушно зауважувалося в науковій літературі, окремі судді сприймають практику ЄСПЛ «як своєрідний цитатник аргументів, які можна на власний розсуд комбінувати для обґрунтування власного рішення» [113, с. 37]. Такий підхід підмінював аналітичне

осмислення механічним накопиченням цитат і свідчив радше про прагнення відповідати формальному «стандарту сучасності», ніж про намагання досягти переконливого правового висновку.

Показовим у цьому контексті є мотивувальна частина постанови, винесеної Дніпровським апеляційним судом у листопаді 2023 року, в якій для обґрунтування необхідності дотримання розумних строків розгляду справи було наведено перелік з 15 рішень ЄСПЛ, у яких встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з недотриманням національними судами вимоги розумного строку, зокрема у справах «Маруценко проти України», «Шаповалова проти України», «Волчкова проти України», «Соболев проти України», «Омеляненко проти України», «Скороход проти України», «Щуров проти України», «Жужа проти України», «Пономаренко проти України», «Махонько проти України», «Сверчков та Сверкова проти України», «Ларіонов проти України», «Черниш проти України», «Паламарчук проти України» та «Крижанівський проти України» [141]. При цьому аналогічний перелік рішень Суду з ідентичною аргументацією вперше був використаний національним судом ще у 2012 році [142], що свідчить про застарілість такої моделі побудови мотивувальної частини судового рішення.

Методологічний недолік надмірного цитування практики ЄСПЛ полягає у «хибному сприйнятті прецеденту як засобу кількісної легітимації судового рішення» [136]. У подібних випадках судді виходять із припущення, що переконливість судового висновку прямо залежить від кількості наведеної практики, а не від коректності застосування *ratio decidendi* у релевантному фактичному та правовому контексті. За такого підходу прецеденти ЄСПЛ сприймаються як «сукупність афористичних висловлювань, відірваних від конкретних обставин справ, у межах яких вони були сформульовані. У результаті правова позиція Суду ототожнюється із загальною декларацією», тоді як її обов'язкова сила зумовлена передусім структурою та глибиною аргументації (екзегетичним аналізом), здійсненим Судом, а також

співвіднесенням цієї аргументації з фактичними обставинами конкретної справи [136].

Надмірність цитувань також зумовлена ігноруванням принципу «концентрованої релевантності», коли замість виокремлення провідної справи (*leading case*) та за необхідності кількох допоміжних прикладів, наведених з метою конкретизації або підтвердження актуальності правової позиції Суду, створюється компілятивний перелік рішень без ієрархії й системності. Це свідчить про зміщення функціонального призначення посилання: воно використовується не як інструмент аргументації та розкриття конвенційного стандарту, а як засіб демонстративної «європейськості» мотивувальної частини. Методологічною основою надмірного цитування є трансформація прецеденту з джерела нормотворчої логіки в інструмент зовнішньої легітимації, де кількість підміняє якість, а декларація – змістовний аналіз.

У науковій літературі та серед практиків існує позиція, що використання практики ЄСПЛ може бути зайвим у тих випадках, коли національне законодавство вже містить чітке, передбачуване та конвенційно сумісне регулювання [143, с.78-79]. Якщо застосування відповідних норм права не породжує колізій чи прогалин, не порушує пропорційності втручання у гарантовані права людини, то посилання на рішення Суду не виконує жодної коригуючої чи аргументативної функції. У таких випадках практика ЄСПЛ фактично дублює зміст національних норм, і тому її залучення має виключно декларативний характер.

«Зайвість» знижує аналітичну якість судових рішень, адже основним завданням звернення до практики ЄСПЛ є не підтвердження очевидних положень національного законодавства, а забезпечення його тлумачення у світлі конвенційних стандартів. Іншими словами, додаткове залучення прецедентів без необхідності зводить їхню роль до риторичної функції та розмиває межу між випадками, де практика Суду справді має вирішальне

значення, і тими, де вона використовується лише для посилення переконливості аргументації.

Водночас не можна заперечувати, що навіть за наявності чіткого законодавчого регулювання звернення до ЄСПЛ може мати орієнтирне значення. Адже, аналізуючи національний закон і не встановлюючи порушень Конвенції Суд, таким чином, підтверджує відповідність національного закону європейським стандартам, що, у свою чергу, сприяє інтеграції українського правопорядку у спільний європейський правовий простір. Тому критерій «зайвості» посилення не слід абсолютизувати: оптимальним видається баланс, коли практика Суду використовується для підтвердження або уточнення ключових положень національного права, погляду на них під іншим кутом чи наголошенні на інших акцентах, але не замінює собою самостійне обґрунтування рішень на підставі внутрішнього законодавства.

Шаблонність застосування практики ЄСПЛ в українських судах є однією з ключових ознак імітаційного європеїзму. Вона має прояв у механічному відтворенні зразків мотивувальних частин, клонуванні рішень з Єдиного державного реєстру судових рішень та тиражуванні готових посилань без належної перевірки їхньої доречності до конкретних фактичних обставин. У результаті формально збільшується кількість згадок про Конвенцію та ЄСПЛ, проте якість застосування залишається незмінно низькою. Саме шаблонність демонструє, як зовнішня «європейськість» може підміняти змістовне правозастосування.

Сутність цієї вади полягає в тому, що практика ЄСПЛ використовується механічно, як елемент усталеного зразка мотивувальної частини судового акта. Аналітичні дослідження підкреслюють, що «використання шаблонів є основним стилем застосування практики ЄСПЛ українськими суддями» [113, с.31]. Виявлено таку закономірність: на одне рішення, у якому суддя самостійно обирає релевантний прецедент і творчо застосовує його *ratio decidendi*, припадає близько чотирьох рішень, де практика Суду

використовується шаблонно, на підставі запозичення готових текстів із ЄДРСП. Такий підхід свідчить не про інтеграцію європейських стандартів, а радше про їх поверхнєве відтворення.

Національні суди часто використовують рішення ЄСПЛ у справі *Seryavin and Others v. Ukraine* (Серявін та інші проти України) [144]. Таке поширене використання цього рішення полягає в тому, що на думку суддів, про що вони вказують у своїх мотивах під час прийняття рішень, Страсбурзький Суд начебто «дозволив» не оцінювати кожен довід сторони по справі. Суди вказують у своїх рішеннях приблизно так: «Хоча пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення». Попри неправильне розуміння висновків Суду щодо обов'язку мотивування, показовою є інша помилка, що вказує на механічне застосування в національній судовій практиці зазначеного рішення ЄСПЛ – помилкове зазначення дати його прийняття. В ЄДРСП виявлено 3 368 рішень судів всіх інстанцій, в яких зазначено, що рішення у справі *Seryavin and Others v. Ukraine* прийняте 10.02.2010, яке насправді було прийняте Судом 10.02.2011. І лише у двох випадках національні суди правильно зазначили дату цього рішення.

Шаблонне використання практики Суду було відмічено у всіх дослідженнях «Precedetn UA» та в аналітичному звіті як поширена та системна проблема. Копіювання текстів чи правових позицій судових рішень із ЄДРСП носить масовий характер. Таке використання шаблонних формулювань призводить до появи так званих «клонуваних текстів», у яких Конвенція та практика Суду зводяться до загальних декларацій без належного аналізу предмета спору. Внаслідок цього відбувається універсалізація окремих правових позицій ЄСПЛ, тобто вони застосовуються поза первісним контекстом, для якого були сформульовані. У такому випадку посилання на

практику Суду не несе якісного ефекту, вона не слугує інструментом аргументації та конкретизації прав, а перетворюється на риторiku, яка лише створює видимість європейськості аргументації.

У Єдиному державному реєстрі судових рішень можна простежити численні такі приклади. Випадок, про який йшлося вище, коли суддя з метою обґрунтування необхідності розгляду справи протягом розумного строку перелічив п'ятнадцять рішень Суду, не є одиничним. В ЄДРСР виявлено щонайменше двадцять таких рішень, де судді використали такий самий перелік справ, зазначивши їх в аналогічній послідовності.

Так, у багатьох кримінальних справах суди, вирішуючи питання щодо продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обмежуються загальним посиленням на рішення ЄСПЛ у справі «Харченко проти України». При цьому судді цитують його п.79 за яким «питання про те, чи є тривалість тримання під вартою обґрунтованою, не можна вирішувати абстрактно», але не аналізують, які саме обставини конкретної справи відповідають чи суперечать стандартам ЄСПЛ. У результаті рішення виглядає правильно оформленим, однак позбавленим реальної оцінки пропорційності втручання.

Подібна ситуація спостерігається і в цивільних справах. У спорах про захист честі, гідності та ділової репутації суди систематично посиляються на справи *Lingens v. Austria* та «Українська Прес-Група проти України», проте здебільшого відтворюють однакові тези про ширші межі критики політиків та відмінність між фактичними твердженнями і оціночними судженнями. Водночас відсутній аналіз того, чи мали конкретні оціночні судження достатній фактичний базис, чи дійсно вони не порушували меж допустимої критики. Таким чином, цитати з рішень ЄСПЛ стають декларативними, а не аналітичними.

В адміністративних справах поширеною є практика шаблонного використання рішень ЄСПЛ щодо доступу до суду (стаття 6 Конвенції). Наприклад, суди часто посиляються на справу *Kreuz v. Poland*, але лише для

формального підтвердження тези про те, що судовий збір не має створювати непропорційних перешкод доступу до правосуддя. При цьому суди не здійснюють співвіднесення з конкретним рівнем судового збору у справі, його впливом на фінансове становище позивача чи на баланс інтересів.

Такі приклади свідчать, що шаблонність перетворилася на системну практику. Вона зумовлена, з одного боку, відсутністю методологічних правил відбору релевантних прецедентів та роботи з *ratio decidendi*, а з іншого, орієнтацією суддів на масове використання готових «зразків» із ЄДРСР. Наслідком є «клонування» мотивувальних частин, які зовні демонструють звернення до Конвенції та практики ЄСПЛ, але не наповнюють рішення реальним конвенційним змістом. Це призводить до універсалізації окремих правових позицій Суду й втрати їх конкретизаційного потенціалу для національного правопорядку.

Сторони справи обґрунтовано очікують від суду, що він повноцінно дослідить і неупереджено оцінить їхній спір, покаже, як у конкретній ситуації діють норми права, а також роз'яснить правові наслідки поведінки кожного з учасників. Вони сприймають судові рішення як результат інтелектуальної та творчої роботи суду, що поєднує аналіз фактів і права. Використання ж шаблонів і механічне копіювання фрагментів із попередніх рішень або зразків із реєстру нівелює ці очікування, перетворюючи судові провадження на формальну процедуру, позбавлену глибинної аргументації та індивідуалізації. У такому разі судові рішення втрачає переконливість і перестає виконувати одну з ключових функцій – бути інструментом правового виховання та джерелом формування довіри до правосуддя.

Характерним для етапу імітаційного європеїзму стало помилкове або викривлене використання практики ЄСПЛ. Йдеться про випадки, коли національні суди не обмежувалися формальним цитуванням рішень Суду, а надавали їм такого змісту, який не відповідав вихідній логіці його аргументації або фактично спотворював *ratio decidendi*. Така практика є значно небезпечнішою, ніж формальність чи шаблонність застосування,

оскільки вона здатна не лише знецінювати авторитет практики ЄСПЛ, а й формувати у правозастосовній системі помилкові стандарти, що відтворюються у подальших судових рішеннях.

Наявність цього явища підтверджується результатами спеціальних аналітичних досліджень. Зокрема, у звіті «Precedent UA» зафіксовано «дуже прикрі випадки цілковитого спотворення практики ЄСПЛ». Так, обґрунтовуючи необхідність застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або продовження його строків, національні суди нерідко зазначали: «згідно з практикою Європейського суду з прав людини, суд своїм рішенням повинен забезпечити не лише права підозрюваного, а й високі стандарти охорони загальносуспільних прав та інтересів. Забезпечення таких стандартів, як підкреслює Європейський суд з прав людини, вимагає від суду більшої суворості в оцінці порушень цінностей суспільства...». Водночас аналіз матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить про наявність близько п'ятнадцяти тисяч судових актів, у яких відтворюється наведене формулювання. При цьому здійснене дослідження не дало змоги ідентифікувати жодного конкретного рішення ЄСПЛ, у якому б подібний висновок був сформульований у контексті гарантування права на свободу та особисту недоторканність [136].

А. Бущенко, досліджуючи питання застосування національними судами практики ЄСПЛ за ст.5 Конвенції, вказав, що у вказаних випадках судді використали, скоріш за все, перефраз зі справи *Selmouni v. France* та представили позицію Суду як вимогу «більш суворого ставлення до підозрюваного з посиланням на суспільні інтереси, вважаючи, що цінності суспільства протиставляються правам підозрюваного». Однак, як стверджує А. Бущенко, такої практики Суду не існує. Насправді у зазначеній справі ЄСПЛ наполягав на суворішому контролі за діями державних органів у справах, пов'язаних із жорстоким поводженням. «Якщо в *Selmouni* ЄСПЛ вимагає більшої суворості в оцінці посягань на права людини, оскільки права людини є цінністю в демократичному суспільстві, то у практиці національних

судів права людини і цінності суспільства протиставлені одне одному, і ця фраза наводиться для того, щоб обґрунтувати більше обмеження права людини на свободу» [111, с. 125].

Інший приклад помилкового застосування практики Страсбурзького Суду стосується теорії доказування, а саме: застосування стандарту доведення «поза розумним сумнівом» під час вирішення судом питань про обрання запобіжного заходу тримання під вартою. В національних судових рішеннях це може мати, наприклад, такий вигляд: «Отже, враховуючи обставини вчиненого кримінального правопорушення, вважаю, що в судовому засіданні поза розумним сумнівом доведено відсутність можливості застосування більш м'якого запобіжного заходу, тому клопотання слід задовольнити та застосувати щодо ОСОБА_4 запобіжний захід у вигляді тримання під вартою». Зазначений стандарт є самим високим та «вимогливим» у кримінальному провадженні, коли здійснюється доказування обвинувачення. У свою чергу, такий запобіжний захід як тримання під вартою пов'язаний з певними ризиками, для запобігання яких служить обмеження свободи, а тому в цьому випадку йдеться про певну ймовірність виникнення таких ризиків. За своєю суттю ймовірність є певним припущенням, а тому не може доводитись «поза розумним сумнівом».

Довіра до судового рішення може виникати лише тоді, коли воно є вмотивованим та обґрунтованим. Вище було зазначено про доволі розповсюджену судову практику національних судів, які, посилаючись на висновки Суду стверджують, що під час ухвалення рішення суд не повинен давати відповіді на всі аргументи сторін. Однак, якщо погодитись з таким висновком, то виникає ще більше запитань: які саме доводи суд має прокоментувати, а які ні; за яким принципом відбувається така сегрегація; як залишення судом певних аргументів без відповіді співвідноситься з правом особи бути почутою; чи досягається таким чином вимога захисту від свавілля з боку держави, та ще багато інших.

Насправді, позиція ЄСПЛ з приводу обґрунтування судами своїх рішень є чіткою та зрозумілою. Наведемо цитати з декількох рішень Суду: «Суд повторює, що відповідно до його усталеної практики, яка відображає принцип, пов'язаний з належним здійсненням правосуддя, рішення судів та трибуналів повинні належним чином викладати причини, на яких вони ґрунтуються. Стаття 6 § 1 зобов'язує суди наводити причини своїх рішень, але не може тлумачитися як така, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Ступінь, до якої застосовується цей обов'язок надавати причини, може змінюватися залежно від характеру рішення. Навіть якщо національний суд має певну свободу розсуду при виборі аргументів у конкретній справі та прийнятті доказів на підтримку тверджень сторін, орган влади зобов'язаний виправдовувати свою діяльність, наводячи причини своїх рішень...» [144, п.58]. «Крім того, принцип справедливості, закріплений у статті 6 Конвенції, порушується, коли національні суди ігнорують конкретний, доречний та важливий момент, висловлений заявником.» [145, п.48]. «Таким чином, право бути вислуханим включає не лише можливість подавати до суду пояснення, але й відповідний обов'язок суду вказати у своєму обґрунтуванні причини, з яких відповідні пояснення були прийняті або відхилені. Цей обов'язок завжди залежить від того, що суд може вважати зайвим відповідати на аргументи, які є явно недоречними, необґрунтованими, такими, що є образливими або іншим чином неприйнятними через чіткі правові положення або усталену судову практику щодо подібних типів аргументів.» [146, п.31].

Отже, з вказаної практики ЄСПЛ випливає чіткий висновок: суди зобов'язані у своєму рішенні дати відповідь на кожен доречний, важливий та конкретний аргумент сторони. Залишення таких аргументів без аналізу становить порушення гарантії справедливості судового процесу в цілому. Разом з тим не потребують реакції з боку суду образливі, явно недоречні, або щодо яких міститься прямий законодавчий припис доводи сторін. Саме останнє має на увазі ЄСПЛ, коли стверджує, що стаття 6 § 1 не може тлумачитися як така, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент.

З точки зору методології опрацювання рішень Суду, помилка національних судів полягає у неправильній ідентифікації *ratio decidendi* щодо належного мотивування. З метою визначення ключового правового висновку необхідно враховувати, що обґрунтоване судове рішення виконує одразу декілька важливих завдань: забезпечення загального принципу справедливості судового процесу; захист від свавілля; забезпечення права «бути почутим»; здійснення ефективного дослідження засобів, аргументів і пропозицій доказів сторін; надання стороні можливості скористатися доступним правом на оскарження; забезпечення здійснення громадського контролю [147, с.1044-1045]. Залишення без відповіді ключових доводів слугує прямо протилежній меті – ускладнення або унеможливлення досягнення вказаних завдань. У всіх справах, на які національні суди посилаються, обґрунтовуючи своє «право на мовчання», заявники скаржились на те, що судові рішення національних судів залишили поза увагою їх важливі аргументи. Отже проводячи аналіз та дослідження кожної з них, ЄСПЛ мав дати відповідь – чи становило «замовчування» суду порушення Конвенції. І в цьому випадку висновок про те, що «кожен конкретний, доречний та важливий аргумент сторони потребує відповіді національного суду» і є *ratio decidendi*. В той же час твердження «стаття 6 Конвенції не може тлумачитися як така, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент» становить *obiter dictum*, тобто висновком Суду, який не є головним та визначальним, а таким, що пояснює головну тезу.

У судовій практиці можна знайти приклади, коли зміст практики ЄСПЛ використовувався для виправдання дій органів влади, хоча первісний контекст рішень спрямовувався на захист прав особи. Зокрема, замість посилення стандартів захисту від свавільного втручання у права, прецеденти трактувалися як підтвердження широкої дискреції держави. Такі підходи фактично підміняють захисну функцію Конвенції на інструмент легітимації дій органів публічної влади.

Таким чином, помилкове або викривлене застосування практики ЄСПЛ засвідчує не лише недостатній рівень методологічної підготовки суддів у роботі з прецедентом, а й наявність ризику формування хибних підходів у судовій практиці, здатних відтворюватися у подальшій правозастосовній діяльності. З огляду на це зазначений недолік доцільно розглядати як одну з визначальних ознак імітаційного етапу, за якого кількісне зростання звернень до практики ЄСПЛ не супроводжувалося адекватним рівнем якості її тлумачення та застосування.

Аналіз практики застосування рішень ЄСПЛ судами першої та апеляційної інстанцій в Україні дає можливість простежити складний і неоднорідний процес поступової інтеграції європейських стандартів у національне судочинство. Період формального ознайомлення (1997-2006) характеризувався майже повною відсутністю звернень до Конвенції та прецедентів Суду. Лише поодинокі судді, які тяжіли до природно-правового мислення та були знайомі з основами міжнародного права, наважувалися використовувати їх як джерело аргументації. Переважна більшість залишалася в межах позитивістського підходу, фактично очікуючи на спеціальний закон, який би офіційно санкціонував роботу з практикою ЄСПЛ.

Дискурсивний етап (2006-2017) ознаменувався зростанням кількості посилань на Конвенцію і практику Суду, що стало наслідком ухвалення Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» та активізації міжнародних програм підготовки суддів. У цей період відбулося формування початкових правил використання прецедентів, однак їм бракувало методологічної завершеності. Найтипівішими були проблеми з визначенням релевантності рішень, мовним бар'єром, відсутністю перекладів, а також з ідентифікацією *ratio decidendi*. Унаслідок цього практика ЄСПЛ застосовувалася непослідовно: з одного боку, зростала обізнаність і кількісні показники, з іншого, відсутність усталених алгоритмів зумовлювала численні методологічні похибки.

Етап імітаційного європеїзму (з 2017 року) позначився стрімким збільшенням кількості посилянь на практику ЄСПЛ у національних рішеннях, що створило враження глибокої європеїзації судочинства. Проте ця кількісна експансія супроводжувалася новою хвилею проблем: формальністю, надмірністю, шаблонністю, а також помилковим і викривленим застосуванням прецедентів. Водночас варто визнати, що цей період відзначився і певним якісним зрушенням: судді дедалі більше усвідомлювали значення практики Суду як джерела права та намагалися інтегрувати її у національну аргументацію. Проблема полягала не стільки у відсутності готовності застосовувати Конвенцію, скільки у відсутності вироблених методологічних правил, здатних забезпечити однаковість і коректність цього застосування.

Таким чином, еволюція від формального ознайомлення до імітаційного європеїзму показує складний шлях становлення судової культури роботи з прецедентами ЄСПЛ в Україні. Цей шлях супроводжувався поступовим подоланням позитивістської традиції, кількісним зростанням застосувань та пошуком способів їхнього осмислення. Разом із тим, відсутність системного бачення та чітких методологічних орієнтирів не дозволяє судам перетворити практику ЄСПЛ на повноцінний інструмент тлумачення і застосування права. Отже, на сучасному етапі ключовим завданням залишається вироблення цілісної методології застосування прецедентів Страсбурзького суду, що забезпечить перехід від формального чи декларативного використання до якісної інтеграції європейських стандартів у національний правопорядок.

2.2. Застосування практики ЄСПЛ Верховним Судом.

У національній системі судоустрою саме Верховному суду відведено провідну роль у впровадженні конвенційних стандартів, адже він формує зразкові орієнтири для застосування Конвенції та практики ЄСПЛ судами

України. Чинним законом про судоустрій нашої Держави визначено, що Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики, однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій [148, ст.36]. Таким чином, будучи найвищим судом у системі судоустрою України, він має особливий правовий статус, зумовлений його дуалістичною природою: з одного боку він є органом з вирішення спорів, а з іншого, виконує ключову функцію у забезпеченні єдності судової практики та формуванні правозастосовних стандартів. Його діяльність не лише визначає правові орієнтири для решти судів, але й слугує індикатором рівня інтеграції міжнародних стандартів у національне правосуддя. Верховний Суд є останньою судовою інстанцією, висновки якої впливають на розвиток права формуючи загальнообов'язкові підходи до тлумачення та застосування норм права. Імплементация Конвенції та практики Європейського суду з прав людини у національний правовий простір засвідчує, що Україна обрала своєю метою реальний, а не ілюзорний захист прав людини. У цьому контексті практика ЄСПЛ посідає особливе місце як ефективний інструмент відновлення порушених прав.

Основою для діалогу між Європейським Судом з прав людини та Верховним Судом є принцип субсидіарності, відповідно до якого забезпечення дотримання Конвенції покладається перш за все на національні суди. Чітка, послідовна та передбачувана судова практика є запорукою суспільної довіри до судової влади. З іншого боку, постійне ухвалення суперечливих судових рішень може створити стан правової невизначеності, який може знизити довіру громадськості до судової системи, тоді як така довіра є істотно важливим компонентом держави, яка керується верховенством права. У цьому контексті головним завданням, яке має виконувати Верховний Суд – надання методологічних інструкцій застосування національними судами Конвенції та практики Суду, а також тлумачення законодавства відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини. Як зазначила суддя ЄСПЛ від України (2010-2022) Г.

Юдківська: «на Верховний Суд покладено найбільшу відповідальність – бути гарантом дотримання прав і свобод людини. Від того, який сигнал Верховний Суд дасть судам першої і другої інстанцій, буде залежати ефективність впровадження Конвенції і практики ЄСПЛ в національну практику» [149].

Значення практики ЄСПЛ для Верховного Суду виходить за межі простого цитування або формального посилення. Вона дедалі частіше стає складовою частиною аргументації, що впливає на зміст правових позицій та розвиток доктрини національного права. Верховний Суд поступово відходить від практики «імітаційного європеїзму», характерного для початкового етапу його діяльності, й переходить до системної інтеграції стандартів Конвенції у власне правозастосування. При цьому варто відзначити, що якість та інтенсивність застосування практики ЄСПЛ у різних касаційних судах Верховного Суду є нерівномірною, а відсутність єдиної методології залишає простір для формалізму.

Особливу роль у цьому процесі відіграє Велика Палата Верховного Суду, оскільки саме їй належить вирішення питань про відступ від висновків щодо застосування норм права, викладених у раніше ухвалених рішеннях Верховного Суду у складі колегії суддів (палати, об'єднаної палати) іншого касаційного суду, або ж у випадку наявності у справі виключної правової проблеми з метою забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовчої практики. Враховуючи ці особливості, рішення Великої Палати Верховного Суду мають найбільший вплив на формування єдиних підходів до застосування положень Конвенції, вирізняючись найвищим рівнем аналітичності та найбільш активним залученням практики ЄСПЛ. У зв'язку з цим на якість застосування національними судами практики Страсбурзького Суду має вплив розв'язання проблем доктринального характеру в контексті реальної практичної діяльності.

Разом із тим, навіть попри наявні позитивні тенденції, Верховний Суд стикається з низкою викликів: відсутність уніфікованої методології застосування практики ЄСПЛ, різний рівень її інтеграції в окремих

юрисдикціях, а також потреба у більшій доступності перекладів рішень Страсбурзького суду. Ці фактори безпосередньо впливають на послідовність і якість використання практики ЄСПЛ у судових рішеннях.

Формою реалізації Верховним судом практики ЄСПЛ є її безпосереднє застосування у своїх актах. Так, після судової реформи у 2017 році та до 31.12.2024 Верховний Суд, здійснюючи повноваження суду касаційної інстанції, ухвалив всього 1 384 989 судових рішень, з яких у 171 741 (або 12,4%) було застосовано Конвенцію чи практику ЄСПЛ. Більше всього зазначені джерела права застосував Касаційний цивільний суд – у 79 396 (46,23%) випадках; Касаційний адміністративний суд – 57 116 (33,25%); Касаційний господарський суд – 28 829 (16,79%); Касаційний кримінальний суд – 6 391 (3,72%). За цей час Велика Палата Верховного Суду у 5 373 судових актах застосувала Конвенцію та практику ЄСПЛ, а її судді винесли 1 001 окрему думку, в аргументації яких присутні ці джерела права.

Випадки шаблонності у застосуванні Конвенції та практики ЄСПЛ, які раніше були виявлені у рішеннях судів першої та апеляційної інстанцій, простежуються також у практиці Верховного Суду. Так, важливою вимогою як національного процесуального законодавства, так і практики ЄСПЛ є обов'язок судів надавати належну оцінку кожному істотному доводу сторони спору, про що мова йшла раніше. У світлі цієї вимоги в цій роботі було досліджено використання Верховним Судом рішення у справі *Seryavin and Others v. Ukraine* [144]. Від моменту набрання чинності новими редакціями процесуальних кодексів (2017 р.) і до 31.12.2024 Верховний Суд послався на це рішення 14 465 разів, у тому числі: 7 049 – у цивільних справах; 5 036 – в адміністративних; 2 349 – у господарських; 31 – у кримінальних. У переважній більшості випадків таке застосування зводилося до наведення усталеного фрагмента з параграфу 58 рішення, відповідно до якого судові рішення мають бути належним чином мотивовані, проте не вимагають детальної відповіді на кожен аргумент сторін. Після цього Верховний Суд

обмежувався висновком про те, що доводи касаційної скарги не дають підстав для іншого рішення [150], або зводяться до незгоди з оскаржуваним рішенням [151].

На основі того, що було відзначено вище, під час аналізу практики судів першої та апеляційної інстанцій, тут також вбачаються методологічні недоліки застосування прецеденту Суду. Лише у восьми постановах Верховний Суд правильно зазначив дату прийняття Європейським Судом рішення у справі *Seryavin and Others* [152; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159]. Як і суди нижчих інстанцій, Верховний Суд у наведеному прикладі формально підійшов до його використання у мотивувальній частині постанови. Застосування практики ЄСПЛ звелось до шаблонного та механічного цитування стандартної фрази без пояснення її зв'язку з конкретними фактичними обставинами справи. У рішенні *Seryavin and Others* ЄСПЛ оцінював баланс між вимогою обґрунтування та межами детальності відповіді суду. Верховний Суд, цитуючи лише загальну тезу, ігнорує контекст, у якому вона була застосована, не оцінює всіх доводів сторін та не пояснює, які з них та чому не мають відношення до справи або є явно необґрунтованими, уникаючи таким чином індивідуального підходу до кожної справи. Верховний Суд фактично використовує справу *Seryavin and Others* як аргумент для мінімізації власного обов'язку мотивувати рішення, тоді як зміст цього прецеденту полягає у підкресленні необхідності надавати відповідь на всі істотні доводи. Як наслідок це призводить до звуження змісту рішення ЄСПЛ, який інтерпретується вибірково. Таким чином під сумнівом залишається загальна справедливість у справі в цілому.

Отже, з метою уникнення шаблонного, декларативного та формального використання цитат з рішень ЄСПЛ важливо, аби Верховний Суд обов'язково ідентифікував всі вирішальні доводи, а також пояснював, які інші аргументи та з яких причин не впливають на результат або відхиляються судом.

У викладеному та подібних інших випадках національної судової практики, де вирішуються питання балансування судами між конвенційним

та національним правом, присутня ще одна проблема методологічного характеру. Суть її полягає в тому, що суди невірно розуміють завдання, яке виконує Конвенція на національному рівні. Виважене та обґрунтоване застосування практики ЄСПЛ національними судами залежить від належного розуміння співвідношення Конвенції та внутрішнього законодавства. Помилковим є уявлення, ніби Конвенція покликана замінити або витіснити національні норми права. Її завдання полягає в іншому – вона виступає своєрідним «еталоном мінімальних гарантій» захисту прав людини, який має бути забезпечений у правових системах держав-учасниць. Тобто проблеми із виконанням державою конвенційних вимог виникають лише тоді, коли внутрішнє законодавство, адміністративна та судова практика суперечать положенням Конвенції або сформованим Страсбурзьким Судом на її основі стандартам. У такому випадку національний суд зобов'язаний надати пріоритет конвенційним нормам та їх тлумаченню Європейським Судом з прав людини.

Водночас національні суди повинні враховувати й інший фундаментальний принцип – принцип «гарантій визнаних прав». Його сутність полягає в тому, що Конвенція встановлює лише базовий, мінімальний рівень захисту, який обов'язково має дотримуватися кожною державою. Це прямо впливає зі статті 53 Конвенції, відповідно до якої «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи применшує будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є». Іншими словами, якщо у національному законодавстві певне право отримало більш широкий або змістовний захист, ніж це вимагається Конвенцією, то держава зобов'язана забезпечити саме цей, вищий стандарт.

Застосування зазначеного принципу особливо яскраво має прояв у сфері процесуальних гарантій, коли українське процесуальне законодавство містить ширший стандарт обґрунтованості судового рішення. Так, статті 382 та 416

ЦПК України передбачають обов'язок суду наводити мотиви прийняття або відхилення кожного аргументу сторони. Аналогічні положення містяться у статтях 322 та 356 КАС України, а також у статтях 282 та 315 ГПК України. Ці норми прямо вимагають від судів деталізованої аргументації, що охоплює всі доводи сторін, а не лише ті, які мають вирішальне значення для результату спору. Таким чином, національне право встановлює більш високий стандарт, ніж той, що впливає безпосередньо зі статті 6 Конвенції у її інтерпретації ЄСПЛ.

Виникає принципово важливе питання: яким правилом повинні керуватися національні суди – стандартом, визначеним ЄСПЛ, чи більш суворими вимогами національного законодавства? Принцип «гарантій визнаних прав» вимагає, аби Конвенція не застосовувалась як інструмент зниження національних стандартів захисту прав людини. Якщо національне законодавство встановлює більш високі гарантії, суди зобов'язані їх дотримуватися, навіть якщо ЄСПЛ не вимагає настільки детальної аргументації. Інакше суди фактично не виконують внутрішні правові норми, що закріплюють підвищений рівень захисту, а це суперечить самій природі Конвенції, яка не обмежує держави у прагненні забезпечити ширші права і свободи.

Отже, завдання національних судів полягає у правильному розумінні співвідношення між Конвенцією та внутрішнім правом. З одного боку, Конвенція має пріоритет у випадку суперечності, неточності чи наявності прогалин у правовому регулюванні; з іншого – суди повинні виходити з того, що національні норми, які гарантують вищий рівень захисту, є обов'язковими і не можуть бути відсунуті на другий план під приводом «узгодження з практикою ЄСПЛ». Такий підхід відповідає і тексту статті 53 Конвенції, і загальним принципам міжнародного права, які допускають встановлення державами більш високих стандартів у сфері прав людини.

У цьому контексті Верховний Суд, як суд касаційної інстанції, має відігравати провідну роль у формуванні практики, що забезпечує гармонійне

поєднання конвенційних стандартів та внутрішніх норм. Саме він повинен чітко показати, що застосування практики ЄСПЛ не означає зниження відповідальності держави перед особою, а є інструментом, який доповнює, а не замінює національні гарантії. Адже завдання судової влади – не лише відтворювати мінімальні стандарти, передбачені Конвенцією, а й забезпечувати максимально можливий рівень захисту прав і свобод, гарантований українським законодавством.

Прикладом забезпечення Верховним Судом на національному рівні вищих стандартів забезпечення процесуальних прав сторін спору у порівнянні зі встановленими Європейським Судом, є вирішення в контексті змагальності процесу, ефективного доступу до суду питання про належне повідомлення судом сторін про прийняте рішення та момент вручення процесуальних документів.

У справі *Anatoliy Mykolayovych GORYACHYY against Ukraine (dec.)* [160] Суд розглядав скаргу про неналежне надіслання процесуальних документів та позбавлення таким чином можливості вчасно подати на них свої доводи. Вважаючи скаргу неприйнятною Суд наголосив, що стаття 6 Конвенції не покладає на державу обов'язку забезпечувати «бездоганно функціонуючу поштову систему» та що сам факт неотримання кореспонденції не є достатнім для визнання порушення права на справедливий суд. Отже, держава може нести відповідальність лише за нездатність відправлення стороні спору копій відповідних документів рекомендованим листом.

Подібний випадок розглянула Велика Палата Верховного Суду, в якому також постало питання щодо повідомлення сторони про рішення у справі [161]. Цей суд мав вирішити чи є належним надіслання рішення у справі на електронну адресу сторони, зазначену нею у позовній заяві, а отже відрахування з цього моменту строку на його оскарження. Велика Палата, дійшла висновку, що «визначальним для унормування початку перебігу строку на апеляційне оскарження є вручення повного судового рішення» за правилами процесуального кодексу. Належним врученням у такій ситуації є

надсилання копії повного рішення у паперовій формі рекомендованим листом з повідомленням про вручення. Надсилання ж документа на звичайну електронну адресу, яка не є офіційною електронною адресою, може розглядатися лише як додатковий спосіб інформування, але не як юридично належне вручення.

Таким чином «мінімальний стандарт» дотримання конвенційних вимог полягав у тому, що достатньо, аби суд надіслав документи належним чином (рекомендованим листом), і держава не несе відповідальності за недоліки поштової системи. Натомість за національними вимогами «підвищеного стандарту» суд має не лише надіслати, а й дотримати визначеного законом способу вручення. Якщо цього недотримано, то вручення вважається неналежним.

Ще одним «небезпечним» недоліком у практиці Верховного Суду є використання рішень ЄСПЛ без достатньої перевірки їхньої релевантності до конкретних обставин національної справи. На відміну від судів першої та апеляційної інстанцій, для яких формальне або шаблонне цитування можна пояснити браком ресурсів чи часу, від Верховного Суду очікується методологічна ретельність у доборі прецедентів. Коли ж у рішеннях касаційної інстанції наводяться фрагменти із практики ЄСПЛ, які не мають прямого відношення до фактичного чи правового змісту справи, або існують принципові відмінності, це підриває і переконливість мотивувальної частини, і роль Верховного Суду як орієнтира для інших судів.

Європейський Суд з прав людини розглядав питання відповідності вимогам статті 6 Конвенції надання за національним законодавством державним організаціям переваг щодо застосування позовної давності за їх вимогами у порівнянні з вимогами приватних осіб чи компаній. У справі *Dacia S.R.L. v. Moldova* компанія-заявник придбала на аукціоні та державне майно, яке підлягало приватизації та інвестувала в нього. Через декілька років Генпрокуратура подала позов в інтересах держави про анулювання приватизації, і національні суди, застосувавши норму, що звільняла державні

органи від дотримання загального строку позовної давності, скасували приватизацію. Компанія втратила готель і землю, отримавши лише сплачену колись ціну. Вирішуючи цю справу ЄСПЛ дійшов до висновку, що надання державним органам переваги у вигляді звільнення від дотримання позовної давності без переконливих підстав порушує п.1 ст. 6 Конвенції, а за конкретних обставин призвело і до порушення ст. 1 Протоколу № 1 через диспропорційне позбавлення майна, яке не забезпечило справедливого балансу.

Верховний Суд також застосовує вказане рішення ЄСПЛ, проте у справах за зовсім інших, неподібних обставин. Наприклад, він застосував висновки вказаної справи у справах про банкрутство фізичної особи-підприємця [162], або визнання недійсними змін до установчих документів товариства з обмеженою відповідальністю [163]. Разом з тим Верховний Суд не пояснив, яким чином висновки ЄСПЛ у справі *Dacia S.R.L.*, що стосувалися недопустимості надання державі необґрунтованих преференцій у питаннях позовної давності, співвідносяться з фактичними та правовими обставинами цих національних спорів.

Окрім цього, у зазначених справах Верховний Суд, аналізуючи дотримання позовної давності, підкреслив, що «для того, щоб те чи інше обмеження права на суд (у тому числі й обмеження цього права часовими рамками) вважалось виправданим, мають бути додержані певні умови». Посилаючись на справу *Dacia S.R.L.*, суд касаційної інстанції вказав, що серед таких умов – і те, що строк позовної давності не повинен бути очевидно та надмірно коротким (*unduly short*). Втім, у зазначеному рішенні ЄСПЛ не розглядалося питання тривалості строків позовної давності як таких; натомість акцент було зроблено на неприпустимості звільнення державних організацій від обов'язку дотримуватися встановлених строків позовної давності, які б перешкоджали розгляду таких позовів, поданих будь-якою приватною особою чи компанією. Відтак використання цього прецеденту Верховним Судом у контексті, відмінному від його *ratio decidendi*,

має ознаки маніпулятивності, коли суд, посиляючись на практику ЄСПЛ, фактично підмінє її зміст власними міркуваннями.

Уважна, добросовісна та чесна робота з текстом рішення ЄСПЛ є необхідною передумовою його належного застосування. Жоден національний суд не може обмежитися лише формальним цитуванням окремих фрагментів, вирваних із контексту; він повинен насамперед виявити і зрозуміти головний висновок Суду (*ratio decidendi*) – ту ключову ідею, що визначила розв’язання конкретної справи по суті. Саме цей елемент рішення має нормативне значення й підлягає імплементації у національну практику.

Помилкове прочитання чи звужене тлумачення *ratio decidendi* фактично знецінює звернення до практики ЄСПЛ. Якщо національний суд, посиляючись на рішення, надає йому зміст, якого воно не містить, або переносить акцент з його визначального висновку на другорядні міркування, то результатом є фактична підміна прецеденту. Така ситуація небезпечна тим, що породжує ілюзію врахування міжнародних стандартів при одночасному їх реальному викривленні.

Крім того, помилкове тлумачення висновків ЄСПЛ не лише послаблює аргументаційну силу самого рішення національного суду, але й може призвести до нового порушення Конвенції. Визнання практики Суду джерелом права означає, що держава зобов’язана не формально цитувати його висновки, а правильно і добросовісно визначати їхнє *ratio decidendi*, тобто той головний висновок, який зумовив рішення у справі. Ігнорування або спотворення цього змісту підриває механізм конвенційного захисту загалом.

Як приклад невірного розуміння Верховним Судом висновків ЄСПЛ можна привести практику застосування рішення у справі *Rysovsky v. Ukraine* [164]. Ця справа стосувалась скарг заявника на те, що органи державної влади безпідставно не виконали рішення суду про надання земельної ділянки, постановлене на його користь (п.1 ст.6 Конвенції), а в подальшому скасували своє ж рішення про виділення заявникові землі (ст.1 Першого Протоколу), а

також що не було ефективних засобів юридичного захисту у зв'язку з цими скаргами (ст.13 Конвенції). Аналізуючи ситуацію заявника у контексті ст.1 Першого Протоколу, Суд виходив з оцінки дотримання державою принципу «належного урядування», який передбачає «що у разі коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб. Цей принцип, як правило, не повинен перешкоджати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість. Будь-яка інша позиція була б рівнозначною, *inter alia*, санкціонуванню неналежного розподілу обмежених державних ресурсів, що саме по собі суперечило б загальним інтересам. З іншого боку, потреба виправити минулу «помилку» не повинна непропорційним чином втручатися в нове право, набуте особою, яка покладалася на легітимність добросовісних дій державного органу. У контексті скасування помилково наданого права на майно принцип «належного урядування» може не лише покласти на державні органи обов'язок діяти невідкладно, виправляючи свою помилку, а й потребувати виплати відповідної компенсації чи іншого виду належного відшкодування колишньому добросовісному власникові».

Отже, як видно з цього рішення, Суд виходив з оцінки того, чи забезпечив загальний підхід, який органи влади застосували у ситуації заявника, справедливий баланс між його інтересами та інтересами суспільства.

Часто Верховний Суд, використовуючи це рішення у власній практиці, застосовує його не співставляючи фактичних обставин зі справою, що вирішується, надаючи йому таким чином загального характеру. Більш того, в таких ситуаціях Верховний Суд залишає поза увагою головний висновок, на який вказав ЄСПЛ та який полягає у необхідності оцінки дотримання балансу між конкуруючими інтересами сторін.

Так, у справі за позовом прокурора до фізичної особи-підприємця про визнання недійсним договору оренди землі Верховний Суд, пославшись на *Rysovskyu*, обмежився повторенням міркувань щодо принципу «належного урядування» та юридичної визначеності, зокрема про те, що ризик помилки державного органу повинен покладатися на саму державу [165]. Однак жодної оцінки пропорційності втручання у майнові права позивача та дослідження вимог дотримання балансу між інтересами приватних осіб та держави у постанові наведено не було.

Таким чином, практика Верховного Суду свідчить про невірну ідентифікацію *ratio decidendi* у справі *Rysovskyu*: замість інтеграції основного висновку ЄСПЛ про необхідність дослідження пропорційності втручання, вирішального значення набувають лише додаткові міркування, що мали допоміжний характер. Це призводить до методологічної помилки у застосуванні прецедентної практики Суду.

Релевантність застосування практики ЄСПЛ означає не лише цитування відомих справ, а й перевірку їхнього фактичного й правового зв'язку з національною справою. Верховний Суд, як орган, що формує орієнтири для всієї системи правосуддя, повинен уникати поверхневих чи вибіркового посилення. Використання нерелевантних рішень підриває якість аргументації та довіру до конвенційної практики як джерела права, тоді як коректне, адресне застосування формує доктрину, здатну реально впливати на стандарти судочинства в Україні.

Отже методологічні проблеми застосування практики ЄСПЛ, характерні для судів першої та апеляційної інстанцій, простежуються також у практиці Верховного Суду. Тому важко очікувати від нижчих судів виваженого та обґрунтованого використання рішень ЄСПЛ, доки найвища судова інстанція не усуне подібних проблем у власній діяльності.

У зв'язку з цим у Звіті за результатами громадського моніторингу застосування Верховним Судом практики Європейського суду з прав людини зазначено: «ритуальні посилення» на «Конвенцію і практику ЄСПЛ як

джерело права» не дають уявлення про інструментальні аспекти і реальне місце цього джерела у судовому розгляді. У багатьох положеннях підходу Верховного Суду до власної моделі правозастосування відчувається вплив юриспруденції ЄСПЛ, включно із прямим запозиченням окремих процесуальних інститутів та доктрин, хоча відчувається і прагнення до автономності і самодостатності. ... Верховний Суд формує власну доктрину судової практики поки що без чіткого врахування необхідності визначитись щодо місця практики ЄСПЛ як джерела права при судовому розгляді» [166, с.11-12]. Автори цього дослідження наголошують щодо необхідності визначення чітких інструментальних технік тлумачення і правозастосування з використанням практики ЄСПЛ.

Висновки до розділу 2

Дослідження практики використання рішень Європейського суду з прав людини судами України свідчить про складний, поетапний і внутрішньо неоднорідний характер їх інтеграції в національну систему судочинства. Досліджені матеріали свідчать, що розвиток цього процесу відбувався поетапно, але не прямолінійно.

Запропоновано розподіл процесу застосування Конвенції та практики ЄСПЛ національними судами на три етапи: 1) формального ознайомлення; 2) дискурсивний; 3) імітаційного європеїзму. Такий розподіл дає можливість осмислити закономірності становлення нової судової культури, зазначені етапи якої не повинні розумітися як абсолютно відмежовані у часі. Перехід між ними мав поступовий і накладений характер: окремі риси попереднього етапу співіснували з новими тенденціями, що зумовлено інерцією правової культури, відсутністю сталої методології роботи з прецедентами та загальною недовірою до прецедентного права в системі, яка тривалий час функціонувала без нього. Таким чином, періодизація є радше аналітичною

моделлю, яка допомагає виявити основні вектори трансформації судового мислення, а не жорсткою хронологічною схемою.

Принципово наголосити, що ратифікація Україною Європейської Конвенції та визнання юрисдикції Суду у всьому, що стосується її тлумачення та застосування, потребує не лише корекції національного законодавства, а, перш за все, зміни традиційного ставлення правників, та суддів зокрема, до права як явища та його джерел. У пострадянській традиції, де суди виконували функцію радше карального механізму, ніж незалежного арбітра, домінував формально-позитивістський підхід, у якому джерелами права визнавалися виключно закони та підзаконні акти. Відсутність розвиненого інституту прецеденту призвела до того, що і після ратифікації Конвенції національні суди тривалий час сприймали практику ЄСПЛ як факультативний, декларативний інструмент, а не як обов'язковий правовий орієнтир. Це підтверджується і тим, що значна кількість рішень Суду проти України була ухвалена у зв'язку з недоліками Кримінально-процесуального кодексу 1960 року та практики його застосування, що закорінені в радянських уявленнях про роль судової влади.

Разом з тим, навіть у межах дискурсивного етапу, коли посилення на практику ЄСПЛ стало більш поширеним, воно не завжди означало справжнє інтегрування висновків Суду у національне правозастосування. Часто судді наводили цитати з рішень Страсбурзького Суду без належного співвіднесення з обставинами справи, що вирішувалася, та без застосування відповідних тестів (наприклад, триступеневого аналізу для статей 8–11 Конвенції). Така поверховість зумовила появу шаблонності й декларативності, коли практика ЄСПЛ виконувала радше риторичну функцію підтвердження позиції суду, ніж ставала інструментом поглибленої правової аргументації.

Особливе місце у формуванні якісної методології застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя займає Верховний Суд. Як найвища судова інстанція, він покликаний забезпечувати сталість і єдність правозастосування, а також виконувати функцію методологічного фільтра,

виправляючи помилки нижчих судів. Проте практика свідчить, що й сам Верховний Суд не позбавлений типових проблем: шаблонного цитування, вибіркової інтерпретації прецедентів та навіть нерелевантного їх застосування. Приклади із використанням справ *Seryavin* або *Rysovskyu* демонструють, що без уважного аналізу *ratio decidendi* та контексту рішення ЄСПЛ національна інстанція ризикує звузити чи спотворити його зміст, підміняючи основний висновок другорядними міркуваннями. Такий підхід не лише підриває аргументаційну силу національних рішень, а й створює загрозу нових порушень Конвенції.

Системною вадою залишається формальність застосування практики ЄСПЛ. Вона має прояв у простому цитуванні статей Конвенції без посилання на релевантні рішення; у використанні узагальнених формулювань без аналізу конкретних фактів; у надмірності посилань, коли замість релевантного прецеденту суд перелічує десятки справ, створюючи ілюзію аргументації; у шаблонності, коли тексти з Єдиного державного реєстру судових рішень копіюються без урахування індивідуальних обставин справи. Ще більш небезпечним є помилкове або викривлене застосування практики Суду, коли національні суди фактично приписують ЄСПЛ висновки, яких він ніколи не формулював. Це не тільки дискредитує саму ідею конвенційного захисту, а й сприяє формуванню хибної доктрини, яка може відтворюватися надалі.

Водночас варто визнати, що зростання кількості посилань на Конвенцію та практику ЄСПЛ після 2017 року відображає поступове утвердження у правосвідомості суддів ідеї про те, що ці джерела мають обов'язкову силу. Непоодинокі приклади якісного застосування, де судді правильно визначають релевантний прецедент, виокремлюють його *ratio decidendi* та співвідносять його зі встановленими фактами. Такі рішення свідчать, що навіть у межах «імітаційного європеїзму» закладається підґрунтя для майбутнього переходу до якісно нового рівня – справжньої інтеграції практики ЄСПЛ у національне судочинство.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що головним викликом сучасного етапу є формування цілісної методології застосування практики ЄСПЛ. Вона повинна включати:

- чітке розмежування *ratio decidendi* у рішеннях Суду;
- методику перевірки релевантності прецеденту до конкретної справи;
- вимогу деталізованого співставлення фактів національної справи із правовими тестами, сформованими ЄСПЛ;
- уніфіковані стандарти цитування та використання практики Суду у мотивувальних частинах рішень;
- акцент на тому, що Конвенція задає мінімальний рівень захисту, тоді як національне право може і повинно забезпечувати більш високі стандарти (стаття 53 Конвенції).

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ У МОТИВУВАННІ РІШЕНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ УКРАЇНИ

3.1. Методологічний принцип концентрованої релевантності у контексті судового тлумачення.

Ефективність механізму конвенційного захисту прав людини у судовій діяльності безпосередньо залежить від того, наскільки глибоко і послідовно національні суди сприймають та наскільки аргументовано відтворюють правові позиції Європейського Суду з прав людини у своїх рішеннях. Якщо попередні розділи були присвячені дослідженню процесуального шляху імплементації практики ЄСПЛ у національне судочинство та аналізу інституційних механізмів її використання судами всіх інстанцій, то у цьому розділі предметом дослідження стає методологія, тобто внутрішня логіка, критерії та правила, за якими має здійснюватися коректна ідентифікація і застосування рішень ЄСПЛ у процесі винесення національних судових рішень.

Застосування практики Суду не повинно бути хаотичним, або автоматичним. Такий інтелектуальний процес не може бути спорадичним або декларативним, він потребує певного методу, що забезпечує послідовність, системність і предметну релевантність використання прецедентів. Без усвідомлення методологічних орієнтирів суддя ризикує перетворити звернення до практики ЄСПЛ на формальну ритуальність, позбавлену аналітичної цінності, або навпаки, надмірно розширити її межі, що призведе до інфляції прав людини, або ще гірше – до правової деструкції. Саме тому наукове осмислення правил застосування практики ЄСПЛ виступає ключовою умовою її ефективного функціонування в межах правової системи України.

Використання практики Суду має спиратися не лише на знання конкретних рішень, але й на розуміння їх функціональної природи. Кожне рішення ЄСПЛ є актом екзегетичного тлумачення Конвенції, яке постає як кінцевий результат глибокого аналізу конкретної життєвої ситуації з усіма її індивідуальними особливостями. Таким чином Суд формує «норму живого права», діючого в умовах сьогодення, а не збірника абстрактних норм. Водночас ця «жива норма» не може бути механічно імпортована у національне право – вона повинна бути адаптована до контексту конкретної справи з урахуванням принципів верховенства права, пропорційності, субсидіарності і свободи розсуду, тощо. Така адаптація передбачає вибір релевантного рішення, встановлення його *ratio decidendi*, визначення меж його застосування й обґрунтоване відтворення у мотивувальній частині судового акта.

У цьому контексті виникає потреба у створенні методики застосування практики ЄСПЛ, яка б ґрунтувалася на єдиних принципах, алгоритмах і критеріях, доступних для практичного використання суддями всіх юрисдикцій. Запропонований у цій роботі підхід спирається на концепт «концентрованої релевантності», що означає вибір і застосування лише тих елементів практики Суду, які мають безпосередній змістовий та правовий зв'язок із конкретним предметом судового розгляду. Такий підхід забезпечує логічну послідовність мотивування, запобігає інформаційному перевантаженню судового рішення та водночас підвищує рівень точності відтворення положень Конвенції, так, як їх розуміє Суд.

Метою цього розділу є розроблення системи методів і правил, які визначають порядок пошуку, відбору та інтерпретації релевантних рішень ЄСПЛ, формування алгоритму їх застосування у процесі судового розгляду, а також обґрунтування принципу «концентрованої релевантності» як методологічного імперативу сучасного суддівського мислення. Завершальний параграф роботи буде присвячено аналізу можливостей використання

цифрових технологій і штучного інтелекту для підвищення якості й оперативності застосування практики ЄСПЛ у національній судовій системі.

Останнім часом в правовому дискурсі та у практичній діяльності часто використовується термін «релевантність», або його прикметникова форма «релевантний». В цьому контексті говорять про релевантні докази, релевантну практику, релевантні ознаки чи обставини, тощо. Отже, необхідно визначити, яке значення та який зміст закладено в це слово.

Релевантність походить від латинського *relevare* – піднімати, підкреслювати, надавати значення. В англomовній юридичній традиції слово *relevance* використовується для позначення зв'язку між фактом і доказом або між нормою та конкретною ситуацією, тобто того, що є доречним і значущим для вирішення певного питання. У філософії мови та логіці воно означає наявність смислового зв'язку між твердженнями, а в епістемології – відповідність інформації поставленій меті пізнання.

Термін «релевантність» (*relevance*) також застосовується у сфері пошуку даних (інформації, тексту, тощо), найбільш наближених до заданих критеріїв. Головним завданням у цьому процесі постає розшук відомостей, які б максимально відповідали потребам та запитам користувача. Тобто, на свій запит користувач може отримати добірку певної інформації, частина з якої буде корисною (повною, такою, що відповідає тематиці, якісною, актуальною), а інша – марною, такою, що не має сенсу. Іншими словами «релевантність» – це ступінь відповідності отриманої інформації раніше заданим критеріям.

Правила релевантності є активним вжитком у доктрині юридичної аргументації. Їх суть полягає в тому, що для критичного обговорення аргументів «сторона може відстоювати точку зору тільки шляхом просування аргументації, пов'язаної з цією точкою зору» [167, с.42].

В українській правничій лексиці поняття *релевантність* поступово утвердилося як міра змістової відповідності певного елемента правової інформації (факту, аргументу, прецеденту) предмету судового розгляду. Його

близькими відповідниками можна вважати слова «доречність», «відповідність», «співмірність», «партинентність», «значимість». Однак останні мають дещо ширший або, навпаки, надто побутовий відтінок і не передають інтелектуально-аналітичного характеру оцінки, властивої судовому мисленню. Тому термін *релевантність* є більш точним і науково нейтральним, що дозволяє застосовувати його в контексті логіки правового тлумачення, де вирішальним є не зовнішня схожість, а внутрішня змістова відповідність та цінність.

У національній правовій доктрині поняття релевантності почало активно використовуватися у працях, присвячених доказуванню (зокрема, у процесуальному праві), де воно означає належність доказу до предмета доказування. Так, Пільков К. зазначав, що судова практика «випрацювала альтернативу термінологічній чистоті для поняття «належний», оскільки у судових рішеннях набуло поширення використання терміну «релевантний». В ухвалях та постановках Верховного Суду з перших днів його роботи слово «релевантний» застосовується у значенні «той, що стосується справи», тобто у тому значенні, яке первинно було закладено у всі процесуальні кодекси для терміна «належний», якщо йдеться про докази» [168, с.92]. Тому серед запропонованих автором ідей удосконалення процесуального закону стало впровадження у теорію судових доказів запозиченого судовою практикою іншомовного синоніму «належності» – релевантність.

Згодом цей термін було розширено на сферу судового тлумачення – передусім у контексті аналізу практики ЄСПЛ. Так, у працях українських дослідників (зокрема, Сердюка О.В., Пушкара П., Бабанли Р.) підкреслюється, що під час звернення до прецедентів ЄСПЛ суд має визначати релевантне для використання рішення, тобто те, яке містить певний правовий висновок Суду, що може бути застосований для вирішення справи, яка перебуває на розгляді суду [143, с.73].

Термін «релевантність» у загальному значенні позначає зв'язок між явищами або твердженнями, який зумовлює їхню змістову відповідність. У

правничому контексті – це характеристика, що вказує на доречність і змістову спорідненість правової інформації з предметом правового аналізу чи судового розгляду. У контексті досліджуваної проблеми, *релевантність* відображає ступінь того, наскільки певне рішення ЄСПЛ, його правові висновки чи аргументація співвідносяться з фактичними обставинами та правовими питаннями, що постали перед національним судом.

У вузькому процесуальному сенсі *релевантність* близька до категорії *належності доказів*, проте в методологічному аспекті тлумачення права вона набуває більшої глибини. Йдеться не лише про звичайну фактичну чи юридичну відповідність, а про змістову спорідненість, тобто таку взаємну узгодженість між *ratio decidendi* рішення ЄСПЛ і предметом національного судового розгляду, яка дозволяє судді застосувати європейський стандарт без спотворення його суті.

Проте поняття релевантності не обмежується лише змістовим (логіко-правовим) рівнем. Судове тлумачення, за своєю природою, є також смисловим (інтенційним) процесом, у якому важливим є не лише те, *що саме* тлумачиться, але й *у якому значенні* і *з якою метою*. Саме тому поряд із змістовою спорідненістю рішень важливо враховувати і смислову (сутнісну) спорідненість, що виявляється у відповідності інтерпретаційної інтенції національного суду духу, меті та телеологічному сенсу практики ЄСПЛ.

Смислова спорідненість означає, що суддя відтворює не просто аргументи Суду, а його ціннісно-цільове спрямування – ті принципи та інтенції, які лежать в основі європейського праворозуміння (захист людської гідності, пропорційність, справедливий баланс, ефективність прав, тощо). Вона забезпечує герменевтичну точність тлумачення, не допускаючи формального відтворення тексту рішення без осягнення його суті. Таким чином, у структурі поняття релевантності можна виокремити два взаємопов'язані рівні:

- змістовий рівень – визначає логічну відповідність фактичних і правових контекстів справи національного суду та рішення ЄСПЛ.

- смисловий (сутнісний) рівень – відображає інтенцію, мету і ціннісну орієнтацію тлумачення, що забезпечує узгодження рішень не лише за змістом, а й за духом Конвенції.

Таким чином, *релевантність у судовому тлумаченні* – це ступінь змістової та смислової спорідненості між правовим стандартом, сформульованим ЄСПЛ, та предметом національного судового розгляду, що зумовлює доцільність, обґрунтованість та значимість застосування такого стандарту. Інакше кажучи, *релевантність* визначає, наскільки конкретне рішення ЄСПЛ, чи певний його висновок, є концептуально близьким до проблеми, яку вирішує суддя у своїй справі. Вона охоплює як аспект фактичної подібності (*similarity of facts*), так і аспект правового контексту (*similarity of legal issues*).

У межах судового тлумачення *релевантність* виконує роль когнітивного та герменевтичного фільтра, який відсіює несуттєві або лише формально схожі приклади практики, концентруючи увагу судді на тих прецедентах, які дійсно допомагають вирішити правову проблему шляхом застосування норми Конвенції, інтерпретованої Судом. Саме тому поняття *релевантності* стає ключовою передумовою для побудови цілісного методу застосування практики ЄСПЛ – методу, який дозволяє перетворити масив судових рішень на системно впорядковане «живе право», а не на випадкову колекцію цитат.

У контексті застосування практики ЄСПЛ *релевантність* може виявлятися на різних рівнях правового мислення та інтерпретаційної діяльності судді. З огляду на це, для цілей правозастосування доцільно розрізняти три взаємопов'язані види *релевантності*: предметну, функціональну та системну. Такий поділ дозволяє оцінювати релевантність як багатовимірне явище, що поєднує логічний, герменевтичний і аксіологічний аспекти судового тлумачення.

Предметна (матеріальна) релевантність визначає, наскільки питання, розглянуте в рішенні ЄСПЛ, збігається з предметом і суттю (контекстом) національного судового розгляду. Значення її полягає у змістовій

спорідненості правової проблематики: йдеться про збіг або близькість правових стандартів з конкретною правовою проблемою (*legal issue*) та її конкретизацію через співвіднесення фактичних обставин справи з обставинами, встановленими у рішенні ЄСПЛ.

Функціональна релевантність відображає спроможність конкретного рішення ЄСПЛ виконувати нормативно-керівну функцію в системі національного правозастосування. Інакше кажучи, це питання про те, чи може обрана частина рішення бути безпосередньо застосована судом для вирішення конкретного питання права. Функціональна релевантність передбачає, що застосуванню підлягають не будь-які фрагменти рішення ЄСПЛ, а саме ті правові висновки (*ratio decidendi*), які виконують вирішальну роль у його аргументації.

Системна релевантність означає узгодженість вибраного рішення ЄСПЛ із загальною системою його прецедентів та із принципами тлумачення Конвенції, що сформульовані самим Судом. Цей рівень має методологічний і аксіологічний характер: він вимагає, щоб тлумачення національного суду не суперечило усталеній практиці ЄСПЛ і загальним стандартам «живого права».

У межах цієї роботи «концентрована релевантність» постає не як описовий термін, а як методологічний принцип ефективного забезпечення конвенційно орієнтованого правосуддя. Принциповий характер цього підходу полягає в тому, що він встановлює нормативну вимогу до структури мотивування, яка полягає в тому, що національний суд має використовувати практику ЄСПЛ не за логікою «чим більше – тим переконливіше», а виходячи з вимог необхідності й достатності. Тобто суддя повинен відбирати та відтворювати лише ті елементи практики Суду, які безпосередньо зумовлюють відповідь на конкретно сформульовану правову проблему у конкретному фактичному контексті.

Відтак принцип «концентрованої релевантності» можна визначити як методологічну вимогу, за якою суддя, застосовуючи Конвенцію та практику

ЄСПЛ, відбирає, інтерпретує й відтворює у мотивуванні лише ті правові висновки (*ratio decidendi*) та пов'язані з ними стандарти, які є виключно необхідними й достатніми для вирішення конкретної правової проблеми (*legal issue*), забезпечуючи їх відповідність предмету спору, функціональній природі прецеденту та системі (ієрархії й еволюції) практики Суду.

У цьому значенні принцип «концентрованої релевантності» не є принципом права у нормативному значенні, а виступає правилом організації судової аргументації під час застосування практики ЄСПЛ. Реалізація цього принципу потребує не інтуїтивного пошуку цитат з рішень Суду, а методологічно контрольованого відбору. Саме тому предметна, функціональна та системна релевантність у цій роботі розглядаються як три взаємопов'язані перевірки (умови), що операціоналізують принцип концентрованої релевантності: предметна релевантність відповідає за фактичне й правове співвідношення проблеми, функціональна – за виокремлення нормативного ядра рішення ЄСПЛ (*ratio decidendi*), а системна – за узгодженість обраного стандарту з ієрархією, лінією та актуальним станом практики Суду. Сукупно такий трискладовий аналіз формує методологічний тест, який мінімізує ризики селективного цитування, перевантаження мотивування й некоректного перенесення стандартів між різними доктринальними контекстами.

Водночас важливо підкреслити, що «концентрованість» у цьому принципі не тотожна мінімалізму або прагненню до скорочення мотивувальної частини. Йдеться не про кількість посилань чи обсяг аргументації, а про структурну точність і методологічну керованість застосування практики ЄСПЛ. У низці категорій спорів принцип концентрованої релевантності, навпаки, може вимагати ширшого обґрунтування – зокрема, коли необхідно показати наявність сталої лінії практики, пояснити еволюцію тесту або відмежуватися від конкуруючих підходів Суду. Тому «концентрація» означає не звуження аналізу до кількох тез, а забезпечення того, щоб кожен залучений елемент практики ЄСПЛ

виконував чітку функцію у вирішенні конкретної правової проблеми: або формулював застосовний стандарт (*ratio decidendi*), або підтверджував його сталість, або уточнював межі застосування, або забезпечував системну узгодженість висновку. Саме в такому розумінні принцип концентрованої релевантності виступає не технікою економії, а методологічним запобіжником проти формального цитування та доктринальної фрагментації конвенційного мотивування.

Принцип «концентрованої релевантності» має загально-методологічний характер, оскільки він не прив'язаний до певної категорії спорів чи окремої статті Конвенції, а може бути застосований у будь-якому випадку звернення національного суду до практики ЄСПЛ – від оцінки прийнятності доводів сторін і стандартів справедливого суду до складних балансувальних тестів у справах про втручання в конвенційні права. Так, у справах про порушення статті 6 Конвенції він орієнтує суд на відбір саме тих прецедентів, які розкривають конкретний аспект, що входить у концепт справедливого суду (наприклад, стандарти змагального процесу, рівності процесуальних можливостей сторін, мотивованості рішення) без розчинення мотивування у загальних деклараціях щодо «права на справедливий суд». Інший приклад стосується статті 1 Першого протоколу: принцип концентрованої релевантності вимагає не механічно цитувати рішення ЄСПЛ про «три правила, які загалом містить ця стаття, а добирати ті стандарти, які відповідають конкретній правовій конфігурації спору – наприклад, щодо розмежування позбавлення власності та контролю за користуванням, критеріїв справедливого балансу або параметрів легітимних очікувань у майнових відносинах. Таким чином, ця «надситуаційність» принципу є його перевагою, але водночас і викликом: для практичного використання він потребує переведення з рівня загальної настанови на рівень процедурно визначених кроків суддівського аналізу.

Реалізація принципу концентрованої релевантності вимагає чіткої методичної форми – послідовності інтелектуальних операцій, які

уможливлюють контрольований пошук, відбір, перевірку та інтерпретацію практики ЄСПЛ. Саме тому в наступному підрозділі пропонується алгоритм застосування практики ЄСПЛ, у якому кожен етап корелює з певним видом релевантності та виконує функцію методологічної «фільтрації», необхідної для досягнення концентрованої релевантності у національному судовому рішенні.

3.2. Методика застосування практики ЄСПЛ у національному судовому рішенні.

Ефективне використання практики Європейського суду з прав людини потребує не лише знання її змісту, а й володіння методикою послідовного її залучення до процесу правозастосування. Суддя, який посиляється на рішення Суду, фактично відтворює власне розуміння викладеної в рішенні позиції Суду, накладеної на сукупність фактів справи. Тому необхідно чітко розуміти послідовність кроків від виявлення релевантного прецеденту до аргументованого відображення його змісту в мотивувальній частині рішення.

1. Правова ідентифікація спору. Робота судді з конкретною справою передбачає, насамперед, визначення права, про порушення якого йдеться. Процесуальні кодекси України прямо зобов'язують суд визначити характер правовідносин між сторонами та правову норму, яка підлягає застосуванню (статті 264 ЦПК України, 237 ГПК України, 244 КАС України).

Визначення такого права здійснюється на основі аналізу представлених суду фактів та поданих доказів, що дозволяють окреслити характер спірних правовідносин і встановити, яке з гарантованих Конвенцією прав може бути об'єктом втручання у цій ситуації. На цьому етапі суд не формулює остаточних висновків щодо порушення, а лише юридично кваліфікує фактичні обставини з метою визначення, у межах якої статті або статей Конвенції має здійснюватися подальший правовий аналіз. Наприклад, спір

про право власності, який є предметом регулювання ст.1 Першого Протоколу до Конвенції, або оскарження ухвали слідчого судді про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, що охоплюється положеннями ст.5 Конвенції.

У контексті застосування рішень ЄСПЛ першим кроком цього процесу є з'ясування того, чи гарантоване відповідне право або свобода Конвенцією чи Протоколами до неї, оскільки «під її парасолькою» перебувають не всі права та свободи, а лише ті, що мають фундаментальне значення для існування людини в демократичному суспільстві, тобто права природного характеру, які мають універсальне значення і становлять ядро європейського правопорядку.

Визначення цього кола прав є важливим з огляду на юрисдикційні межі Суду. Відповідно до пункту 3(а) статті 35 Конвенції, Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, якщо вона несумісна з положеннями Конвенції або Протоколів до неї. Отже, правильна ідентифікація спору має не лише концептуальне, а й процесуальне значення, оскільки від неї залежить можливість застосування практики Суду.

В окремих випадках правова ідентифікація спору є непростим завданням, оскільки потребує ґрунтовних знань прецедентної практики Суду у сфері визначення його матеріальної юрисдикції. Будь-яке питання, що впливає на юрисдикцію ЄСПЛ, визначається ним самим відповідно до статті 32 Конвенції, а тому суддя повинен орієнтуватися на сформовані Судом підходи до тлумачення власної матеріальної компетенції.

Правильна правова ідентифікація вимагає врахування того, що не всі питання, які мають соціальну або моральну значущість, підпадають під дію Конвенції. Вона не гарантує, наприклад, соціально-економічних прав, включаючи право на безплатне житло, право на працю, право на безкоштовну медичну допомогу або право вимагати фінансову допомогу від держави для підтримки певного рівня життя.

Аналогічно не всі судові провадження охоплені гарантіями статті 6 Конвенції. Як правило ст.6 Конвенції не застосовується до перегляду рішень

за нововиявленими обставинами, або за заявами про поновлення провадження на підставі висновку Суду про порушення Конвенції. Ця стаття не містить як такого права на апеляційний чи касаційний перегляд рішення. Врешті, право на справедливий суд не застосовується у справах щодо оподаткування, в'їзду, перебування та депортації іноземців.

Разом з тим, суддя має пам'ятати, що Конвенція гарантує ефективний захист, тому певні обставини, які не охоплюються однією статтею, можуть становити порушення іншої. Так, порушення фізичної чи психологічної недоторканності особи від дій інших осіб може бути розглянуте у контексті статей 2, 3 або 8 Конвенції залежно від конкретних ознак впливу, вчинюваного на особу. Так, якщо певний захід (наприклад, обшук із роздяганням) не підпадає під ознаки поводження, вказаного у статті 3, він однак може підпадати під дію статті 8. Умови ув'язнення, в залежності від ступеню впливу на особу, можуть становити ризик порушення статті 8, якщо вони не досягають ступеню тяжкості, необхідного для порушення статті 3. Тому, правильна ідентифікація суддею спірних правовідносин є передумовою обґрунтованого визначення застосовної практики Суду.

Варто також звернути увагу на те, як сам Суд викладає свої рішення. Починається рішення з розділу «процедура», в якому зазначається ким та коли ініційований розгляд, склад учасників, зазначення прийнятих процесуальних рішень. Далі в роботі йде розділ під назвою «факти», в якому викладаються обставини справи, відповідне національне законодавство та інше застосовне право. Юридичний аналіз справи розміщений у розділі «право», і починається він з правової ідентифікації спору. У цій частині розділу Суд зазначає про матеріальну кваліфікацію справи та вказує за якою статтею вона розглядатиметься. Якщо таких статей декілька, то правовий аналіз Суд здійснює по кожній з них.

Отже починати слід з ідентифікації гарантованого Конвенцією права, питання про потенційне втручання в яке постає у справі, що перебуває у судді на вирішенні. На цьому етапі суддя не оцінює, чи відбулося втручання або чи

було воно виправданим, оскільки ці питання вирішуються у подальшому аналізі з урахуванням практики ЄСПЛ. Завдання судді полягає у тому, щоб окреслити положення Конвенції, потенційно релевантне до спірних відносин, і визначити його зміст, тобто яке саме право може бути порушене, які інтереси сторін воно охоплює, чи стосується справа позитивних або негативних зобов'язань держави, який аспект права переважає – матеріальний чи процесуальний.

2. З'ясування суті правової проблеми (legal issue). Другим кроком є з'ясування суті правової проблеми, тобто формулювання питання, яке має бути вирішене судом у світлі практики ЄСПЛ. Якщо на попередньому етапі встановлено, *яке право або свобода потенційно зачіпається*, то тепер необхідно визначити, *у чому саме полягає спір і яке питання тлумачення постає перед судом*.

Правильне формулювання правової проблеми визначає межі судового аналізу. Суддя має правильно сформулювати правове питання, на яке надаватиме відповідь. Це питання має відображати як фактичну, так і юридичну суть справи. Наприклад, можна поставити питання: «Чи було порушено ст. 3 Конвенції?». Формально це питання звучить правильно, однак з практичної точки зору воно є занадто широким, не конкретним, адже кожна стаття Конвенції охоплює широкий спектр правових ситуацій. Якщо по кожній справі, в якій йдеться про жорстоке поводження ставити ключове питання таким чином, то стане неможливим структурувати висновки ЄСПЛ по цій статті за ключовими проблемами, а тому неможливо буде зрозуміти як певна справа відрізняється від іншої за цією статтею. Стаття 3 Конвенції охоплює багато правових питань, що стосуються, наприклад: оцінки мінімального рівня жорстокості; кваліфікації катування, нелюдського поводження, поводження, що принижує гідність; доктрини позитивних чи негативних зобов'язань держави; застосування матеріального чи процесуального аспекту забороненого поводження, тощо. Тому правова проблема має бути сформульована конкретно та включати короткий,

узагальнюючий, фактичний опис та правову кваліфікацію. Наприклад: «Чи становить порушення ст.3 Конвенції тримання підозрюваного під час судового засідання в металевій клітці?». Таке уточнення дає змогу правильно зорієнтувати пошук релевантної практики Суду – не взагалі щодо заборони нелюдського поводження, а саме щодо оцінки принижуючих умов утримання у залі суду.

До формулювання *legal issue* слід підходити з належною увагою, оскільки від складу його елементів значною мірою залежить якість подальшого правового аналізу. Воно має здійснюватись виходячи з обставин кожної конкретної справи. Суддя має включати ті факти, які є критично-важливими для висвітлення головної проблеми.

Практичним орієнтиром може стати розділ рішення Суду під назвою «Право», а саме той його пункт, в якому пояснюється стверджуване заявником порушення. Наприклад, в п.43 рішення у справі *Rysovskyu* [164] вказано наступне: «Заявник скаржився на те, що тривале невиконання рішення суду 1994 року, яким сільську раду було зобов'язано відвести в натурі земельну ділянку для його фермерського господарства, не відповідало пункту 1 статті 6 Конвенції». Або у п.57 цього ж рішення зазначено: «Заявник також скаржився, що неможливість отримати в натурі земельну ділянку, виділену йому для ведення фермерського господарства відповідно до рішення 1992 року, становила незаконне та непропорційне втручання у його права, гарантовані статтею 1 Першого протоколу». Таким чином формулювання правової проблеми у цих випадках могло б мати таку редакцію: «Чи відповідає положенням пункту 1 статті 6 Конвенції тривале невиконання рішення суду, яким орган місцевого самоврядування зобов'язано відвести особі в натурі земельну ділянку для його фермерського господарства?». У другому випадку: «Чи відповідає вимогам законності та пропорційності, які гарантовані статтею 1 Першого протоколу, неможливість особи отримати в натурі земельну ділянку, виділену їй рішенням для ведення фермерського господарства».

Отже, формулювання правової проблеми має поєднувати юридичний аспект (питання тлумачення або застосування Конвенції) та фактичний контекст (ситуацію, в якій це питання виникає). Це дозволить судді:

- виокремити точку перетину фактичних обставин і норми Конвенції;
- визначити, який тип стандарту ЄСПЛ підлягає застосуванню – матеріальний чи процесуальний;
- уникнути надмірно загальних або другорядних питань, зберігаючи методологічну «концентрацію релевантності».

На цьому етапі суд фактично переводить конкретну життєву ситуацію у площину правового питання, формулюючи ядро спору, на яке має дати відповідь з позицій Конвенції та релевантної практики ЄСПЛ. Саме це формулювання визначатиме подальший напрямок пошуку релевантних рішень Суду.

Перші два етапи алгоритму – правова ідентифікація спору та з'ясування суті правової проблеми (*legal issue*) – є дефінітивними, тобто такими, що пов'язані зі встановлення права та визначення його обсягу. Вони становлять єдину логічну фазу, яку можна позначити як етап кваліфікації спору у конвенційному вимірі. На цьому рівні суддя здійснює інтелектуальне структурування справи: визначає яке право або свобода потенційно зачіпається, і формулює конкретне питання тлумачення, що потребує відповіді з позицій Конвенції та практики ЄСПЛ.

3. Визначення предметної (матеріальної) релевантності (аналіз фактичних обставин). Після того, як фактична і правова сторона спору набудуть чітких контурів, стає можливим перейти до наступного етапу – визначення предметної релевантності, тобто пошуку рішень ЄСПЛ, які містять відповіді на аналогічні або споріднені питання тлумачення.

Предметна релевантність визначає, наскільки питання, розглянуте в рішенні ЄСПЛ, збігається з предметом і суттю національного судового розгляду. Цей етап формує основу подальшої аналітичної роботи судді, адже

саме від точності добору прецедентів залежить і глибина тлумачення, і якість аргументації судового рішення.

Під предметною релевантністю розуміється змістовна і кваліфікаційна спорідненість між спірними правовідносинами, що розглядаються національним судом, та ситуацією, вже вирішеною ЄСПЛ. Її мета – забезпечити добір таких рішень Суду, у яких аналізується саме те право або аспект його реалізації, що становить суть національної справи. Звичайно, було б ідеальною ситуацією, коли б обставини, які розглядав Суд, та контекст національної справи повністю співпадали. Проте такі випадки скоріш є виключенням, аніж правилом. Тому допустимою є несуттєва різниця у фактичних обставинах, за умови, що правова суть і логіка тлумачення залишаються аналогічними.

При цьому предметна (матеріальна) релевантність не зводиться виключно до формального співставлення фактичних обставин, а передбачає встановлення змістової відповідності між правовою проблемою (*legal issue*), що розглядається національним судом, та правовим стандартом, сформульованим у практиці ЄСПЛ.

Для практичного визначення предметної релевантності суддя має оцінити два ключові елементи її характеристики:

а) Змістовний елемент – полягає у подібності або близькості фактичних обставин справи, що стосуються певного права чи свободи. Він допомагає встановити, чи описує ЄСПЛ у своїй справі аналогічний тип ситуації, яка виникла у національному провадженні, яке перебуває на розгляді суду. Наприклад, якщо в національній справі йдеться про обшук журналістського офісу, то за змістовним елементом потрібно шукати рішення ЄСПЛ, де оцінювалось втручання держави у свободу вираження поглядів через доступ до джерел інформації (ст. 10 Конвенції).

Оцінюючи змістовний елемент суддя встановлює ключові обставини, що мають правове значення та аналізує справу на предмет того, чи не має в них якого-небудь факту, який би істотним чином розрізняв їх.

б) Правовий (кваліфікаційний) елемент – полягає у подібності юридичної проблеми та способу її вирішення. Він дозволяє перевірити, яка правова проблема (*legal issue*) та який підхід застосував ЄСПЛ до тлумачення й застосування відповідного положення Конвенції (наприклад тесту пропорційності, критерію позитивного обов'язку, доктрини процесуальної справедливості тощо), а також яким чином цей підхід має бути відтворений національним судом у подібній або аналогічній ситуації.

Водночас кваліфікаційна оцінка передбачає порівняльний аналіз законодавства, тобто врахування спорідненості правових систем, у межах яких сформульовано рішення Суду та розглядається національна справа. ЄСПЛ діє в умовах правового плюралізму, охоплюючи держави як континентальної, так і загальної правової традиції, що різняться джерелами, процедурою тлумачення й характером судового прецеденту. Тому суддя, аналізуючи рішення Суду, має оцінити, у яких правових умовах формувався відповідний стандарт, і наскільки вони є подібними до умов українського правопорядку. Тут йдеться не про формальну схожість систем, а про практичну збіжність правових механізмів, які забезпечують реалізацію відповідного права: наприклад, меж свободи вираження поглядів, гарантії доступу до суду або стандарти захисту власності. Така оцінка правової сумірності запобігатиме механічному перенесенню аргументації Суду в національний контекст і забезпечуватиме автентичне застосування практики ЄСПЛ, узгоджене як із сутністю Конвенції, так і з логікою вітчизняної системи права.

Предметна релевантність має «горизонтальний» характер, оскільки вона фіксує кореляцію між двома правовими ситуаціями за змістом. Іншими словами, вона відображає спорідненість правового питання та релятивну ідентичність фактичного фону. Саме тому, окрім зовнішньої подібності факту, суддя має орієнтуватися на внутрішню єдність правових конструкцій(наприклад, у питаннях пропорційності втручання у свободу

вираження поглядів, справедливості судового розгляду або захисту власності).

У цьому сенсі предметна релевантність виконує функцію смислової відповідності *ratio decidendi* практики ЄСПЛ до предмета спору, що розглядається національним судом, і забезпечує можливість коректного застосування тлумачення Конвенції без відриву від її сутності.

Отже, суддя має знайти не просто схожі обставини, а рішення, у якому Суд тлумачив ту саму статтю Конвенції у подібному контексті й за аналогічним юридичним питанням. Поєднання цих елементів надасть змогу оцінити предметну відповідність між *ratio decidendi* практики ЄСПЛ та суттю національного спору, дозволяючи суду обґрунтовано застосувати рішення Суду без формального ототожнення фактів справ.

Під час визначення предметної релевантності суддя також має звернути увагу на застосовувану Судом формулу «*mutatis mutandis*». Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод функціонує як «живий інструмент», що вимагає від Європейського Суду з прав людини постійної адаптації правових висновків до нових соціальних реалій, технологічних змін та юридичних викликів. У цьому динамічному контексті латинська формула «*mutatis mutandis*» набуває особливого значення, слугуючи ключовим інструментом судової техніки.

Застосування прецедентного права ЄСПЛ вимагає балансування між двома основними, часто конфліктуючими, засадами: необхідністю забезпечення юридичної визначеності та вимогою гнучкості для забезпечення ефективного захисту прав людини. Юридична визначеність підкріплюється доктриною *stare decisis* (стояти на вирішеному), яка вимагає від судів дотримуватися попередніх рішень у схожих справах, якщо вони не є явно помилковими або застарілими. Однак повна незмінність практики могла б перешкоджати еволюційному тлумаченню Конвенції. Формула *mutatis mutandis* є саме тим механізмом, який дозволяє Суду досягти цієї адаптації до змінюваних умов.

З латинської *mutatis mutandis* буквально перекладається як «із внесенням змін до того, що підлягає зміні» або, більш поширено у юридичному контексті, «з урахуванням відповідних відмінностей».

Це поняття використовується у спеціалізованих галузях права, коли обговорюються ситуації, які є аналогічними, але не тотожними. У юридичній практиці *mutatis mutandis* вказує на те, що певну норму, положення чи висновок, який був розроблений для конкретної ситуації, необхідно застосувати до схожої ситуації після внесення необхідних, часто технічних або фактологічних, правок. Наприклад, американська правова система застосовує її при обговоренні аналогій між різними прецедентами, навіть якщо фактичні обставини не ідентичні. Таким чином вказаний аргументативний засіб застосовується до ситуацій, в яких неминуче присутня певна розбіжність у фактах, однак базовий, головний висновок залишається таким самим.

Mutatis mutandis є потужним інструментом доктринальної адаптації, який дозволяє «переносити» ключові правові стандарти (наприклад, тести пропорційності або позитивні зобов'язання) з однієї статті Конвенції чи контексту в інший.

ЄСПЛ використовує *mutatis mutandis* як механізм забезпечення практичності та ефективності права на доступ до суду. В певних випадках Суд може знайти порушення цих аспектів права на справедливий суд через існування процесуальних заборон, які унеможливають або обмежують можливість звернення до суду. Наприклад, вироблені у справі *Zubac* загальні принципи доступу до судів вищої інстанції [169, пп.80-99] також застосовуються *mutatis mutandis* до процесуальних норм, використаних судом першої інстанції під час винесення рішення. Так, у вказаній справі *Zubac* ЄСПЛ розглядав питання про застосування законодавчих обмежень *ratione valoris* на доступ до вищих судів (критерій допуску справи до перегляду судом вищої інстанції на підставі досягнення встановленої вартісної межі предмету спору) та визначив певні питання, від вирішення яких залежить

висновок про забезпечення доступу до суду, зокрема: 1) передбачуваність обмеження; 2) хто (заявник, чи держава-відповідач) має нести несприятливі наслідки помилок, допущених під час провадження, які призвели до відмови заявнику в доступі до суду вищої інстанції; 3) чи можна вважати, що ці обмеження становлять «надмірний формалізм» [169, п.85].

У справі *Makrylakis* предметом вирішення Судом стало питання про відхилення апеляційним судом, який діяв як суд першої інстанції, заяв скаржника про компенсацію за дворічне утримання під вартою на підставі вироку, який в подальшому було скасовано [170]. У цьому рішенні, зазначивши, що хоча ця справа і не стосується порогу прийнятності *ratione valoris* для скарг до суду вищої інстанції, Суд, тим не менш вважає, що, оскільки вона торкається процесуальних правил суду, який мав вирішити справу в першій та останній інстанціях, загальні принципи, встановлені у справі *Zubac*, також застосовні, *mutatis mutandis*, і до цієї справи [170, п.36].

Справа *Öneryıldız* стосувалася вибуху у 1993 році метану на звалищі побутових відходів, що призвело до загибелі родичів заявника, у зв'язку з чим була подана заява за статтею 2 Конвенції, та руйнування його житла, яке знаходилося в нетрях цього звалища (в цій частині заява стосувалася порушень гарантій за статтею 1 Першого протоколу) [171]. У цій справі Велика Палата ЄСПЛ детально розглянула питання наявності у держави позитивних зобов'язань вживати належних заходів для захисту життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією. Поряд з цим під час розгляду другої частини скарги одним з питань, які постали перед Судом, було питання про втрату заявником статусу «жертви» у зв'язку з тим, що влада надала йому компенсацію за втрачене майно, за рахунок якої він зміг придбати субсидоване житло на дуже вигідних умовах. Суд визнав заявника потерпілим та, застосувавши формулу *mutatis mutandis*, використав свій висновок з інших справ, в яких розглядалися обставини за іншими статтями Конвенції, відповідно до якого «рішення або захід, сприятливі для заявника, в принципі не є достатніми для позбавлення його статусу «жертви», якщо національні

органи влади не визнали порушення Конвенції прямо або по суті, а потім не надали відповідного відшкодування» [171, п.137].

Використовуючи *mutatis mutandis*, ЄСПЛ забезпечує методологічну легітимність поширення прецеденту на нові обставини, зберігаючи при цьому послідовність судової практики.

Застосування цієї конструкції дозволяє Суду підтримувати статус Конвенції як «живого інструменту», проте інколи ця гнучкість може нести в собі ризики. Зловживання або надмірно широке і непередбачуване застосування *mutatis mutandis* може підірвати юридичну визначеність, яка є наріжним каменем верховенства права. Надмірна гнучкість може стати причиною непередбачуваності правосуддя для сторін. Це ілюструє, що *mutatis mutandis*, хоч і є інструментом гнучкості, вимагає чіткого визначення меж застосовної аналогії. Успіх цієї формули залежить від обґрунтування того, чому різниця у фактах не скасовує аналогії у праві, і які саме «необхідні зміни» були внесені.

Таким чином, *mutatis mutandis* залишається не просто юридичним кліше, а складним і потужним доктринальним інструментом, що формує межі між стабільністю та динамічною еволюцією європейської системи захисту прав людини.

4. Встановлення функціональної релевантності (ідентифікація та співставлення правових позицій). Після встановлення предметної релевантності наступним кроком алгоритму є визначення функціональної релевантності рішення ЄСПЛ. Якщо предметна релевантність зосереджена на змістовній схожості та спорідненості фактичних та правових питань, то функціональна – на ідентифікації тієї частини рішення Суду, яка має обов’язкове нормативне значення. Функціональна релевантність фокусується, зокрема, на тому, який елемент рішення ЄСПЛ має обов’язкове значення (*ratio decidendi*), і де закінчується його декларативна або консультативна частина. Зміст цього виду релевантності полягає не лише у виборі рішення, а

й у встановленні його інтерпретаційної ваги: чи становить воно обов'язковий прецедент, чи лише аргументативний орієнтир.

Правові системи країн, які ратифікували ЄКПЛ, мають свої особливості визначення джерел права, організації судової системи, встановлення процедурних правил їх діяльності. В кожній з країн рішення суду складається з різних частин чи елементів, визначених чи то законодавством, чи судовою практикою. Вони можуть бути лаконічними, або навпаки – містити доктринальні дослідження чи порівняльний аналіз, огляд судової практики, думки судді із загальних питань, або навіть емоційні чи моральні сентенції. Проте фактично в будь-якій правовій системі судові рішення по суті спору, в більшості випадків, має містити ту частину, в якій розкриваються мотиви його прийняття, правові висновки до яких дійшов суд, вирішуючи справу, тобто частину, де міститься сама його суть або принцип, який визначив результат справи. В теорії загального права ця частина рішення носить назву *ratio decidendi*.

Поняття *ratio decidendi* є одним із центральних у доктрині прецедентного права, проте воно не має єдиного визначення навіть у межах англійської правової традиції. Термін походить від латинського *ratio* – «підстава, розумна причина» та *decidere* – «вирішувати», тобто буквально означає «підставу для рішення». Саме *ratio decidendi* становить нормативне ядро судового рішення, тобто ту частину мотивувальної частини, яка формулює загальне правило, необхідне для вирішення справи і яке підлягає застосуванню в аналогічних випадках.

Професор Оксфордського університету Руперт Кросс (*Rupert Cross*), визнаючи неможливість розробити універсальну формулу визначення *ratio decidendi*, зазначав, що під цим терміном слід розуміти «будь-яку норму права, яку суддя прямо чи опосередковано вважає необхідною для прийняття рішення, включаючи обрану ним лінію міркування або обов'язкову частину його настанов присяжним» [172, с.76].

Таким чином, за Кроссом, *ratio decidendi* – це не лише кінцевий висновок, а вся логічна конструкція, без якої рішення не могло би бути ухвалене у тій формі, в якій воно є. Інакше кажучи, це раціональне ядро судового аргументування, що містить юридичний принцип, який суд визнав вирішальним для розв'язання спору.

Схожій позиції дотримується Р. Волкер (*R.J. Walker*), який у межах аналізу структури судового рішення, підкреслює, що обов'язковим є не все рішення, а лише та частина, де сформульовано норму права, яка таким чином стала необхідною для вирішення спору. Важливо вміти аналізувати рішення та виокремлювати цю його частину. За його позицією рішення суду складається з трьох частин: 1) висновки щодо суттєвих фактів справи; 2) принципи права, які застосовуються до правових проблем, розкритих фактами; 3) власне рішення, засноване на сукупному ефекті фактів. Для сторін справи найважливішим є остання частина, оскільки нею визначаються їхні права та обов'язки. Проте для цілей доктрини прецеденту найголовнішим є другий пункт. Отже, як стверджує Р. Волкер, *ratio decidendi* – це правове твердження, що застосовується до правових проблем, порушених встановленими фактами, на якому ґрунтується рішення [173, с.131].

У доктрині прецедентного права сформулювалося декілька підходів до розуміння сутності *ratio decidendi*. Принаймні три з них є найбільш поширеними, відповідно до яких *ratio decidendi* це:

- 1) норма права, яку суд прямо формулює або якої він фактично дотримується, вирішуючи справу;
- 2) правовий принцип, що впливає з мотивів рішення і необхідний для його логічної обґрунтованості;
- 3) норма, яку суд повинен був застосувати у світлі встановлених фактів, навіть якщо він її не артикулював дослівно [174, с.506].

У цьому сенсі *ratio decidendi* – це не просто слова судді, а інтелектуальний висновок, що відображає спосіб юридичного мислення. Іншими словами, для визначення *ratio decidendi* важливим є не лише те, що

суд говорить, а й те, що він робить. Таким чином, зміст прецеденту полягає у його формулюванні та у логічному зв'язку між фактами, визнаними судом істотними, та правовим результатом, до якого цей суд дійшов.

Шевчук С. справедливо звертає увагу на тривимірну природу *ratio decidendi*, зазначаючи що це поняття «складається з трьох взаємопов'язаних елементів: 1) обґрунтування чому саме ця норма або принцип застосовані у справі щодо встановлених фактів; 2) внутрішнє правило цього обґрунтування; 3) норма права (принцип), що призводить до певного результату» [23 с.364].

Отже, фактично *ratio decidendi* є єдиною частиною судового рішення, яку суддя, що вирішує аналогічну справу, повинен використати у своїй аргументації. Метою цього етапу аналізу є виявлення саме того центрального логічного висновку, який становить правило тлумачення положень Конвенції і визначає результат розгляду справи.

Доктриною судового прецеденту пропонуються декілька способів пошуку та інтерпретації *ratio decidendi*. Так, Р. Кросс вказує на наступні.

Тест Вембо (*Wambaugh's test*) полягає в тому, що спочатку потрібно ретельно сформулювати можливе правоположення. Далі необхідно замінити його на протилежне, і якщо від цього рішення не зміниться, то зазначене правоположення не може бути *ratio decidendi*. Якщо така інверсія призведе до іншого рішення, то сформульоване правоположення є *ratio decidendi* [172, с.53]. Таким чином, цей тест допомагає виокремити ту норму, без якої рішення не могло би бути таким, яким воно є.

Метод Гелсбері (*Halsbury*), який полягає у виключенні несуттєвих фактів. Його основна ідея в тому, що кожна справа містить обставини, від яких поза будь-яким сумнівом не залежить вирішення справи. Ці обставини є неістотними для такої справи. В цьому випадку для визначення *ratio decidendi* необхідно виключити такі безумовно неналежні для використання в якості підстав для формулювання правоположення факти [172, с.60].

За методом Гудхарта (*Goodhart's metod*) визначення *ratio decidendi* відбувається шляхом оцінки всіх істотних фактів. На відміну від методу Гелсбері, цей спосіб полягає у виокремленні істотних фактів. Суддя повинен визначити ці важливі для справи обставини, і в тому випадку, якщо такі ж обставини будуть встановлені в іншій справі, то вони мають призвести до висновків, аналогічних у попередньому рішенні. Цей метод вважається одним із найефективніших для аналізу мотивувальної частини судових рішень, оскільки зосереджується не на формі, а на змісті аргументації.

З-поміж згаданих Шевчук С. відзначає ще один метод, який «полягає у віднайденні наступного рішення, в якому суд, застосовуючи прецедент, прямо вкаже на *ratio decidendi* раніше прийнятого рішення» [23, с.365]. Цей підхід базується на тому, що *ratio decidendi* може визнаватися таким лише у випадку відтворення його у наступному рішенні.

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що єдиного універсального способу визначення *ratio decidendi* не існує. Як видно теорією судового прецеденту запропоновані різні методи ідентифікації *ratio decidendi*, які відрізняються методологією аргументації висновків. Проте, як вбачається, всіх їх об'єднує те, що *ratio decidendi* завжди є залежним від фактів, встановлених судом. Інакше кажучи, правоположення повинні бути результатом глибокого аналізу контексту справи, а не абстрактних або гіпотетичних міркувань. Тому *ratio decidendi* не може базуватися на припущеннях чи умовних фактах, не встановлених судом, – воно є похідним лише від конкретних обставин, досліджених у процесі судового розгляду.

Отже, процес ідентифікації *ratio decidendi* включає не лише пошук правоположення, а й інші інтелектуальні операції. Зокрема, після виокремлення головного принципу вирішеної справи його необхідно зіставити з фактами справи, яка перебуває у судді на розгляді. Важливим також буде розгляд зауважень до рішення, *ratio decidendi* якого передбачається застосувати. Такі зауваження можуть міститися в окремих думках суддів, або у теоретичних дослідженнях. Аналіз певного

правоположення може також бути у наступних судових рішеннях. Тому ознайомлення з іншим поглядом може бути надзвичайно корисним для вирішення конкретної правової проблеми.

Поняття *ratio decidendi* нерозривно пов'язане з доктриною *stare decisis* – принципом послідовності судової практики. Латинський вираз «*stare decisis et non quieta movere*» означає «стояти на вирішеному й не порушувати усталеного». Його сутність полягає в тому, що схожі справи мають вирішуватись однаково, тобто суд, стикаючись із аналогічними фактичними обставинами, зобов'язаний дотримуватися правового принципу, сформульованого раніше.

Цінність *stare decisis*, як зазначав Шевчук С., полягає в тому, що завдяки цьому принципу: значно зменшується правова невизначеність; усувається необхідність повторного вирішення певного правового питання; забезпечується залежність результату справи від певних раціональних об'єктивних стандартів, що існували заздалегідь і існуватимуть далі; досягається здатність права до адаптації за нових обставин при збереженні передбачуваності; забезпечується рівновага між правовою визначеністю у судочинстві та законотворчістю [23, с.373-375].

Разом з тим необхідно зазначити, хоча Європейський суд з прав людини функціонує у змішаному європейському правовому просторі, де домінує континентальна правова традиція, він фактично виробив власну доктрину прецеденту, яка, не ототожнюючись із принципом *stare decisis* загального права, виконує схожу функцію – забезпечує єдність тлумачення та передбачуваність застосування Конвенції.

На відміну від англійських або американських судів, ЄСПЛ не зв'язаний доктриною *stare decisis* та не визначає у своїх рішеннях, яка саме частина є *ratio decidendi*, а яка – *obiter dictum*. Як зазначав Суд у справі *Chapman* «хоча він формально не зобов'язаний дотримуватися жодного зі своїх попередніх рішень, в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не повинен відхилятися без поважних причин від

прецедентів, встановлених у попередніх справах. Оскільки Конвенція є перш за все системою захисту прав людини, Суд, однак, повинен враховувати зміну умов у Договірних державах та реагувати, наприклад, на будь-який консенсус, що виникає, щодо стандартів, яких необхідно досягти» [79, п. 70]. Таким чином, хоч Суд і не проголошує прямої обов'язковості своїх попередніх рішень у формальному сенсі, він постійно підтверджує необхідність узгодженого застосування сформульованих ним принципів дотримуючись «доктрини фактичної обов'язковості своїх раніше прийнятих рішень» [23, с.461]. Його роль полягає у збереженні й послідовному розвитку стандартів, установлених у попередніх рішеннях, у межах поступового тлумачення Конвенції. Це означає, що Суд визнає силу власних попередніх рішень як авторитетного аргументативного джерела, відступ від яких можливий лише за наявності переконливих причин.

Такий підхід втілює доктрину послідовного (або еволюційного) прецеденту, за якої прецедент має не стільки формальну, скільки інтерпретаційну обов'язковість. Вона полягає у тому, що принципи, сформульовані Судом, мають застосовуватись у майбутніх справах із подібними фактичними й правовими характеристиками, поки Суд сам не змінить або не уточнить свій підхід. Отже, попередні рішення не зв'язують Суд у буквальному розумінні, проте створюють «обґрунтовану очікуваність» (*legitimate expectation*) щодо стабільності тлумачення. Таким чином, правова визначеність досягається не через формальну обов'язковість прецеденту, а через інституційну послідовність аргументації.

Здебільшого Суд у своїй діяльності використовує надбання загального права, як наприклад тягар або стандарти доказування, різноманітні тести, тощо. Проте він виробив власну прецедентну доктрину, головним завданням якої є забезпечення практичної та ефективної дії Конвенції. Її особливістю є те, що кожна правова позиція Суду, вироблена під час тлумачення Конвенції, є *ratio decidendi*. В залежності від різних факторів (ступеню узагальнення, складу Суду) вона матиме різне значення для результату кожної справи.

Обов'язок Суду враховувати власне тлумачення Конвенції має також нормативне закріплення. Так, у ст.30 Конвенції зазначено «Якщо справа, яку розглядає Палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, Палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої Палати» [1]. Отже, вирішуючи конкретну справу Суд завжди встановлює наявність тлумачення певного правового питання у попередніх своїх рішеннях, і якщо у новій справі постало таке ж питання, а її особливості можуть призвести до іншого вирішення, то справа може бути передана на вирішення формації Суду у складі 17-ти суддів.

Вказане положення має подвійну юридичну природу: перша впливає зі слів «якщо вирішення питання ... може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше» та наказує Суду дотримуватись власних правових висновків під час розгляду аналогічних питань; друга, яка вміщена у словах «... може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої Палати» надає Суду правовий механізм динамічного розвитку своєї прецедентної практики, слідуючи за розвитком зовнішніх умов.

Особливістю доктрини прецеденту ЄСПЛ є її функціональне спрямування на тлумачення Конвенції як «живого інструменту» (*living instrument*). На відміну від традиційного *stare decisis*, який тяжіє до збереження правового статус-кво, практика Суду спрямована на динамічне пристосування Конвенції до соціальних змін, при збереженні її ідейного ядра. Як зазначено у справі *Tyrer* [73, п.31], Конвенція є «живим інструментом, який повинен тлумачитися у світлі сучасних умов». Це означає, що Суд поєднує прецедентну послідовність із відкритістю до еволюційних змін, тобто практикує прецедентну гнучкість, що відрізняє його модель від англосаксонської. У цьому сенсі рішення Суду утворюють динамічну систему

прецедентів, у межах якої *ratio decidendi* формується через кристалізацію певних принципів у послідовному ряді справ.

Отже, можна стверджувати, що доктрина прецеденту ЄСПЛ поєднує елементи *stare decisis* (послідовність, передбачуваність, повага до попередніх рішень) із ознаками континентальної традиції (тлумачення як форма розвитку права, а не створення нової норми). У результаті формується особлива європейська модель прецеденту – прецедент тлумачення, у якому *ratio decidendi* становить узагальнений принцип або тест, виведений Судом із положень Конвенції, що має бути застосований судами держав-учасниць при розгляді подібних справ.

У системі рішень ЄСПЛ *ratio decidendi* не існує у формальному вигляді, притаманному доктрині загального права. Однак за своєю суттю практика Суду відтворює його основну мету – забезпечення однакового вирішення подібних справ та сталість судового тлумачення, що ґрунтується на принципах субстантивної рівності та юридичної визначеності.

Вище вже згадувалось, що власну прецедентну доктрину ЄСПЛ обґрунтовує, зокрема необхідністю дотримання вимог рівності перед законом [79, п. 70]. У Доповіді Венеційської комісії «Про правовладдя» зазначено, що «Рівність перед приписами права означає, що кожна людина підпорядковується тим самим нормативним актам і одна особа або група осіб не можуть мати особливих юридичних привілеїв» [175, п.65]. Принцип субстантивної рівності (матеріальної рівності перед законом) вимагає, щоб суд, розглядаючи подібні справи, застосовував однакові підходи до їх оцінки, а відмінність результатів могла бути виправдана лише істотною різницею у фактах чи правовому контексті. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що певні розбіжності в тлумаченні є невід'ємною рисою будь-якої судової системи, яка базується на мережі судів першої інстанції та апеляційних судів, що мають повноваження над певною територією. Проте, право на справедливий судовий розгляд включає і право на послідовне та узгоджене правосуддя, тобто на відсутність довільних розбіжностей у застосуванні Конвенції. У

тому випадку, коли суд виносить різні по суті рішення за однакових фактичних умов, страждає правова визначеність, тобто принцип, який імпліцитно закладений у всіх статтях Конвенції та становить один з основних елементів верховенства права. Таким чином, рівність сторін перед законом передбачає не лише формальний доступ до суду, а й єдність правозастосування у схожих справах.

З огляду на це, *ratio decidendi* у практиці ЄСПЛ можна розглядати як інструмент реалізації зазначених принципів: він спрямований на підтримання однаковості застосування Конвенції, що гарантує рівність сторін у судовому процесі, і водночас забезпечує передбачуваність та послідовність судового тлумачення.

На відміну від формальної обов'язковості *stare decisis*, *ratio decidendi* у рішенні ЄСПЛ має нормативну силу через переконливість і стабільність аргументації, що підлягає повторному відтворенню у подібних справах.

З викладеного випливає, що практичне застосування функціональної релевантності полягає в тому, щоб національний суддя ідентифікував цей змістовний стандарт у рішенні ЄСПЛ і відтворив його у своїй аргументації як прояв правової узгодженості.

Функціональна релевантність є центральним елементом методології застосування практики ЄСПЛ, оскільки саме на цьому етапі суддя переходить від формальної схожості справ до інтелектуального осмислення нормативного змісту рішення Суду. Її сутність полягає в ідентифікації *ratio decidendi* як логічного й правового осердя судового рішення, що формулює стандарт тлумачення положень Конвенції, необхідний для вирішення аналогічних справ.

На відміну від предметної релевантності, яка встановлює змістовну подібність правових питань, функціональна релевантність забезпечує логічну й нормативну тотожність тлумачення. Вона гарантує, що застосування рішень ЄСПЛ не буде механічним чи формальним, а відбуватиметься через

відтворення їх смислового ядра (принципів, критеріїв і тестів, що мають універсальне значення).

Таким чином, функціональна релевантність – це когнітивний і нормативний рівень застосування практики ЄСПЛ. Саме в межах цього етапу суддя здійснює найбільш складну інтелектуальну операцію – ідентифікує та реконструює *ratio decidendi*, переводячи його за межі судового прецеденту у площину національного правозастосування.

Завдяки цьому національні суди забезпечують не лише формальне посилення на ЄСПЛ, а реальну гармонізацію національної юрисдикції з європейськими стандартами прав людини, що є проявом як рівності перед законом, так і юридичної визначеності в умовах верховенства права.

5. Визначення системної релевантності. Наступний етап, після встановлення предметної (матеріальної) та функціональної релевантності (ідентифікації *ratio decidendi*), полягає в аналізі національним судом практики ЄСПЛ з погляду на її системну релевантність. Якщо предметна релевантність відповідає на питання, чи збігаються правова проблема і контекст спору з тією ситуацією, що вже була розглянута ЄСПЛ, а функціональна – що саме в рішенні є нормативним ядром, придатним до відтворення, то системна релевантність спрямована на інше: вона перевіряє, щоб обране *ratio* було вбудоване в систему практики ЄСПЛ, відповідало її розвитку, ієрархії та загальній логіці Конвенції. У прикладному значенні системна релевантність покликана запобігти селективному використанню практики Суду, коли з масиву рішень виривається окрема цитата чи одиничний прецедент, що підходить до вирішення правової проблеми лише формально та не репрезентує актуальної та узгодженої позиції Суду як інституції тлумачення Конвенції.

У практичному вимірі системна релевантність означає, що суддя не повинен зупинятися на першому знайденому схожому прецеденті. Його завдання – встановити місце цього рішення у системі прецедентів: чи не є воно поодиноким, чи не було згодом уточнене або від якого є відступлення,

чи не існує паралельної (конкуруючої) лінії у практиці, а якщо так, то яка з них є домінантною. Для цього суддя має:

(а) знайти рішення ЄСПЛ (або Комісії), в якому вперше викладено певний правовий висновок;

(б) прослідкувати застосування та розвиток обраного висновку у більш пізніх рішеннях;

(в) перевірити, чи є відповідний підхід усталеним (*WECL* – *well established case law*) або, навпаки, перебуває у фазі формування;

(г) встановити, чи розглядалося питання Великою Палатою, і чи не сформульовано нею інший стандарт.

Вказана послідовність дій вказує на те, що системна релевантність природно пов'язана з ієрархією прецедентів Суду та його механізмами узгодження практики.

Звідси впливає перший напрямок аналізу – ієрархічно-інституційна перевірка. Якщо з одного питання Велика Палата вже висловила свою позицію, то вона набуває визначального значення як найбільш авторитетний спосіб уніфікації стандарту та забезпечення доктринальної узгодженості, і водночас – як сигнал, що Суд вважав питання принциповим. Якщо висновки Великої Палати з певних аспектів відсутні, суддя має орієнтуватися на найбільш репрезентативну та повторювану лінію Палат.

У цьому контексті системна релевантність охоплює роботу судді з довідковими інструментами Суду, зокрема з класифікацією матеріалів у HUDOC за рівнем важливості. З цією метою суддя має з'ясувати, чи розглядаються висновки Суду як такі, що формують або уточнюють стандарт; чи є вони переважно прикладом застосуванням стандарту в типовій ситуації; чи підтриманий відповідний правовий висновок сталою лінією справ, і чи не існує конкуруючих підходів у паралельній практиці.

Рішення комітетів, ухвалені щодо питань усталеної практики (*WECL*), можуть підтверджувати наявність стабільного стандарту, але зазвичай не є тим джерелом, у якому формуються нові доктринальні критерії.

Процесуальні ухвали одноособового судді щодо прийнятності, з огляду на їх функціональну природу, не можуть виступати джерелом стандарту тлумачення. Таким чином, системна релевантність вимагає, щоб суддя не лише знайшов рішення, а й правильно визначив, яка позиція є провідною у даному питанні, а отже, придатною для використання як інтерпретаційний орієнтир у мотивувальній частині національного судового рішення.

Наступним кроком аналізу в межах системної релевантності є темпорально-доктринальна перевірка, тобто оцінка актуальності обраного стандарту в розвитку практики Суду. Суддя має впевнитися, що певний правовий висновок, який він планує застосувати у мотивуванні, не є випадковим висловлюванням, не належить до попереднього етапу доктринальної еволюції та не був надалі змінений. У практиці ЄСПЛ відступ від попереднього підходу не завжди має форму прямої відмови. Значно частіше зміни мають прояв через уточнення критеріїв, зміну ваги окремих факторів у тесті, появу додаткових процесуальних вимог або зміщення балансу між позитивними й негативними зобов'язаннями. Саме тому системна релевантність вимагає від судді прослідкувати, чи підтверджується вибране *ratio decidendi* у пізніших рішеннях, чи не було воно «відредаговане» у споріднених фактичних ситуаціях, і чи не сформувалася паралельна лінія практики, яка фактично стала домінантною. За наявності таких коливань суддя повинен або надати пріоритет позиції Великої Палати, якщо вона є, або аргументувати, чому саме обраний ним підхід є більш ціннісним та ближчим до національного контексту.

Тісно пов'язаний із цим напрям аналізу, який можна назвати прецедентно-лінійним, полягає у встановленні того, чи є обране рішення поодиноким прикладом, чи воно входить до сталої лінії справ, у межах якої стандарт набув усталеного характеру. Системна релевантність передбачає, що суддя, наскільки це можливо, вибудовує мотивування не на ізольованій справі, а на провідному прецеденті, який найконцентрованіше формулює принцип, та на кількох рішеннях, що підтверджують його сталість або

уточнюють межі застосування. У цьому контексті класифікація рішень у HUDOC за рівнем важливості може виконувати допоміжну функцію: вона дозволяє швидше відмежувати справи, які формують або доповнюють стандарт (наприклад, ключові справи), від справ, де стандарт лише застосований до типової фабули. Проте методологічно вирішальним залишається не ярлик важливості, а те, чи повторюється відповідний тест, критерій або принцип послідовно у наступних справах і чи не існує істотних внутрішніх розбіжностей у його застосуванні.

Окремого акценту у межах системної релевантності потребує ще одна важлива методологічна теза – ґрунтовне вивчення доктрини прецеденту ЄСПЛ не може обмежуватися аналізом лише тих рішень, у яких встановлено порушення Конвенції. Вказане пояснюється тим, що доктринальна цінність прецеденту визначається не самим фактом констатації порушення, а тим, який стандарт тлумачення сформульований Судом і як він застосований до обставин справи.

Не у кожному винесеному рішенні Суд встановлює порушення Конвенції. Наприклад, за весь час ЄСПЛ виніс 12 668 рішень за статтею 8 Конвенції (станом на 18.12.2025), у 8 888 з яких виявивши порушення. Щодо України Судом було винесено 583 рішення за цією статтею, у 533 констатувавши порушення.

Часто саме рішення, в яких порушення не встановлено, найкраще демонструють межі допустимого втручання, структуру аргументації, достатню для виправдання обмеження, а також вагу факторів, які Суд визнає вирішальними. Наприклад, у справі *Chapman* [79] Велика Палата ЄСПЛ, аналізуючи статтю 8, підкреслила значення житлового укладу циган, особливістю якого був їх давній, традиційний спосіб життя в пересувних будинках, що дозволяють подорожувати, як елемента етнічної ідентичності заявниці та окреслив контекст, у якому оцінюється втручання у приватне та сімейне життя, водночас дійшовши висновку про відсутність порушення за статтею 8. Такі рішення є цінними для системної релевантності, бо вони

дозволяють судді коректно відтворити стандарт не у вигляді абстрактної формули, а у вигляді збалансованої конвенційної конструкції.

Подібним чином в іншій справі, в якій Велика Палата ЄСПЛ оцінювала законодавчу заборону на носіння паранджі в громадських місцях, Суд, не встановивши порушення статей 8 та 9 Конвенції, сформулював важливі орієнтири щодо легітимних цілей обмеження, передбачених другими пунктами цих статей [176, пп. 113-122]. Зазвичай, Суд схильний визнавати наявність легітимної мети втручання держави у права, які знаходяться під захистом статей 8, 9, 10 і 11 Конвенції. Проте, це зовсім не означає автоматичного такого визнання. Наявність дійсної легітимної мети, заради якої держава обмежує конвенційне право, завжди знаходиться під пильною увагою Суду. Саме тому, ЄСПЛ підкреслює вимогу особливо ретельної перевірки необхідності втручання та ризику зловживання надто гнучкими концептами у їх визначенні та досягненні.

Таким чином, рішення Суду, в яких не встановлено порушення Конвенції, є не менш цінними, та часто навіть доктринально незамінними, оскільки в них Суд кристалізує критерії допустимості втручання.

Поруч із цим системна релевантність вимагає врахування ще однієї групи актів Суду – ухвал чи рішень щодо прийнятності. Хоча такі акти переважно не містять висновків по суті порушення, вони можуть формувати цінні орієнтири для національного судді щодо меж конвенційного контролю та вимог до судового процесу, включно з усталеними застереженнями Суду про недопустимість перетворення ЄСПЛ на «четверту інстанцію», критеріями очевидної необґрунтованості скарги, вимогами до належного використання національних засобів захисту, а також допустимими параметрами процесуального формалізму на рівні вищих судів. Такі ухвали особливо корисні для судді як методологічні орієнтири: вони демонструють, де проходить межа між конвенційним стандартом справедливого суду та автономією національного процесу. Включення їх до поля аналізу відповідає системній логіці: суддя вивчає практику ЄСПЛ не тільки як сукупність

рішень про порушення, а як комплексний інструмент тлумачення Конвенції, що охоплює і змістовні стандарти, і процесуальні фільтри.

Наприклад, у справі, в якій заявник, посилаючись на п.1 ст.6 Конвенції, скаржився на те, що Верховний Суд України несправедливо відмовив йому у відкритті касаційного провадження, Суд повторив, що «право на апеляцію у цивільних справах не входить до числа прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Тому жодне положення Конвенції не вимагає від держави надавати особам, які перебувають під її юрисдикцією, дозвіл на звернення до Верховного Суду, який діє як суд третьої інстанції. Якщо держава передбачає таку апеляцію, як у цьому випадку, вона має право встановити умови для такої апеляції». У цій справі ЄСПЛ також вказав, що під час розгляду справи судом, який розглядає лише питання права, на відміну від розгляду питань про факти, провадження можуть відбуватися за більш формальними правилами. Суд також прямо нагадав, що він не є «четвертою інстанцією» і не переглядає помилки факту чи права як такі, лише якщо вони не є свавільними [177].

Завершуючи системну релевантність, суддя повинен відобразити її результати у мотивувальній частині рішення. Йдеться не про надмірний огляд практики, а про зрозуміле обґрунтування того, чому саме цей стандарт є провідним, актуальним і узгодженим: чи існує позиція Великої Палати, чи підтверджений підхід подальшою практикою, чи не є він маргінальним або застарілим, а також чому наведені сторонами альтернативні рішення (якщо такі є) не змінюють висновку суду через інший контекст, інший доктринальний погляд або інший етап розвитку практики. Саме через таке мотивування системна релевантність виконує свою головну прикладну функцію – запобігає селективному використанню практики ЄСПЛ і забезпечує її застосування як цілісної системи тлумачення Конвенції.

Системна релевантність є завершальною ланкою методики застосування практики ЄСПЛ: вона забезпечує, щоб обране *ratio decidendi* репрезентувало узгоджену та актуальну позицію Суду, відповідало інституційній ієрархії та

розвитку доктрини, було застосоване в належному контексті й підтверджене системою прецедентів, включаючи рішення з висновком про відсутність порушення та релевантні ухвали щодо прийнятності. Завдяки цьому посилення на практику ЄСПЛ у національному рішенні набуває не декоративного, а нормативно-методологічного характеру і слугує реальним інструментом конвенційно орієнтованого правосуддя.

Отже, зазначений алгоритм застосування практики ЄСПЛ забезпечує впорядковану послідовність інтелектуальних операцій, що переводить звернення до прецедентів Суду з площини інтуїтивного пошуку цитат у площину методологічно контрольованого відбору та відтворення конвенційних стандартів. Запропонований підхід демонструє, що досягнення концентрованої релевантності можливе лише за умови попередньої «конвенційної кваліфікації» спору: встановлення потенційно застосовного права Конвенції та формулювання конкретної правової проблеми (*legal issue*), яка потребує відповіді у світлі практики ЄСПЛ. Саме після цього стає можливим раціональний добір прецедентів через послідовну перевірку трьох взаємопов'язаних вимірів релевантності (предметної, функціональної та системної).

Предметна релевантність забезпечує кореляцію національної справи з відповідною доктринальною гілкою практики ЄСПЛ за змістом і правовою конструкцією, уникаючи як формального пошуку «схожих фавул», так і перенесення стандартів між різними контекстами. Функціональна релевантність спрямовує суд на ідентифікацію *ratio decidendi* як нормативного ядра рішення Суду та визначає методи його реконструкції, завдяки чому прецедент використовується не декоративно, а як джерело операційного стандарту тлумачення Конвенції. Системна релевантність завершує алгоритм перевіркою відповідності обраного стандарту ієрархії та еволюції практики ЄСПЛ, його узгодженості з подальшими рішеннями, наявності усталеної лінії справ та релевантності як рішень про відсутність порушення, так і актів щодо прийнятності.

Важливо підкреслити, що ця методика побудована на контексті справи. Її вихідною точкою є не абстрактне визначення статті Конвенції, а аналіз фактичних обставин справи та формування на їх основі правової проблеми, яка потребує оцінки у світлі Конвенції. Саме з аналізу фактів і доказів суд формує тезу про можливе порушення певного права або свободи, гарантованих Конвенцією, і лише після цього визначає відповідну статтю та звертається до практики ЄСПЛ.

Таким чином, реалізуючи в цілому вказаний алгоритм, рішення суду, в якому застосована практика ЄСПЛ, виступає результатом оцінювальної синтези. Воно створює зі встановлених судом фактів, оцінених через призму закону та конвенційних стандартів, інтерпретованих Судом, раціонально виправдане та обов'язкове для сторін правило.

3.3. Перспективи вдосконалення застосування практики ЄСПЛ у контексті цифровізації правосуддя та розвитку штучного інтелекту.

Найповніша англomовна енциклопедія «Britannica» узагальнено визначає штучний інтелект (ШІ) (*Artificial Intelligence, AI*) як здатність цифрового комп'ютера або керованого комп'ютером робота виконувати завдання, які зазвичай пов'язані з розумними істотами [178]. У такому широкому значенні термін «штучний інтелект» охоплює сукупність технологій автоматизованого опрацювання даних і прийняття (або підтримки) рішень, що імітують окремі елементи людської інтелектуальної діяльності. Для юридичного аналізу важливо, що ШІ в сучасному дискурсі – це не єдина технологія, а інтегративне поняття, під яким співіснують як класичні алгоритмічні інструменти (класифікація, пошук, ранжування), так і генеративні моделі, здатні продукувати тексти, узагальнення та рекомендації.

У контексті правового регулювання найбільш системне визначення ШІ на рівні Європейського Союзу запропоноване в Регламенті (ЄС) 2024/1689

(так званому *AI Act*), ініційованому, зокрема, пропозицією Європейської Комісії COM(2021) 206, який набув чинності 01.08.2024 [179]. Регламент установлює комплексне та гармонізоване правове забезпечення для введення в обіг, експлуатацію та використання систем ШІ. У ст. 3 розділу I *AI Act* визначено «систему штучного інтелекту» як «програмне забезпечення, розроблене за допомогою однієї або кількох методів та підходів, перелічених у Додатку I, і яке може для заданого набору визначених людиною цілей генерувати такі результати, як контент, прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на середовища, з якими воно взаємодіє». Важливо підкреслити: правове визначення у Регламенті фіксує не імітацію людського мислення системи, а її функціональну здатність формувати висновки на підставі даних і продукувати результати, що можуть мати реальні наслідки у фізичному або віртуальному середовищі – що є принциповим для контексту правосуддя.

02 грудня 2020 року Розпорядженням Кабінету Міністрів України №1556-р схвалена «Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні», у якій визначено, що «штучний інтелект – це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань; галузь штучного інтелекту – напрям діяльності у сфері інформаційних технологій, який забезпечує створення, упровадження та використання технологій штучного інтелекту» [180].

Вирішуючи питання, пов'язані зі ШІ, корисно також зауважити, що в доктрині поширена його базова класифікація. Зокрема, виокремлюють наступні види ШІ:

(1) слабкий штучний інтелект (*Narrow AI*) – орієнтований на вирішення одного чи декількох завдань, що виконує чи може виконати людина (розпізнавання мовлення; переклад, пошук);

(2) сильний штучний інтелект (*Artificial General Intelligence, AGI*) – універсальні системи, здатні вирішувати широкий спектр завдань на рівні людини. В даний час AGI залишається теоретичною моделлю;

(3) штучний суперінтелект (*Artificial Superintelligence, ASI*) – концептуальна модель, що значно розумніша від людини в будь-якій сфері людської життєдіяльності, наділена свідомістю і суб'єктивними переживаннями. Цей вид ШІ поки що є предметом філософії та футурологічних прогнозів [181, с.129].

Зазначене нормативне визначення й водночас інструментальне розуміння ШІ застосовне і до аналізу його місця у судовій діяльності. Не дивлячись на значні перспективи ШІ в майбутньому, можна стверджувати, що технології ШІ вже проникають в юриспруденцію в цілому, та в судочинство зокрема. Останнім часом професійна та наукова дискусія щодо цифрових технологій і систем штучного інтелекту в судовій діяльності дедалі частіше виходить за межі питань технічної модернізації й торкається змістовних аспектів суддівського аналізу. Для національних судів ця тенденція має особливе значення саме в тій частині, де суддя працює з великими масивами прецедентної інформації та складними доктринальними конструкціями. Практика ЄСПЛ у цьому сенсі є чи не найскладнішим і водночас найвпливовішим джерелом: вона динамічно розвивається, формує багаторівневі лінії справ, уточнює критерії застосування конвенційних прав і пропонує різні тести оцінки втручання, що залежать від фактичного контексту. Тому питання потенційного зв'язку між застосуванням практики ЄСПЛ і цифровими інструментами не може розглядатися як периферійне: воно прямо пов'язане з тим, наскільки національний суд здатний забезпечити релевантність застосованого конвенційного масиву.

Суди різних країн активно досліджують питання про використання асистивних технологій у судочинстві. Разом із тим коректна постановка цієї теми вимагає принципового розмежування. Мова йтиме не про автоматизацію правосуддя як такої, або делегування штучному інтелекту функції тлумачення Конвенції. ЄСПЛ є єдиною інституцією, уповноваженою на авторитетне тлумачення Конвенції, тоді як національний суд у межах принципу субсидіарності застосовує її стандарти у конкретному спорі. Відтак цифрові засоби й ШІ можуть розглядатися виключно як допоміжний інструментарій, корисний для підтримки окремих операцій суддівського аналізу: пошуку релевантних рішень, первинної навігації в доктринальних масивах, структурування матеріалу, перевірки наявності лінії практики, уточнення актуальності стандарту або відмежування конкуруючих підходів. Однак вони не здатні замінити ту частину конвенційного правозастосування, яка має виразний ціннісний і оціночний характер, зокрема балансування, оцінку пропорційності, справедливого балансу між конкуруючими правами, врахування соціального контексту та моральної природи прав людини. Саме суддя, а не алгоритм, несе відповідальність за те, щоб національне рішення відтворювало Конвенцію так, як її розуміє Суд, і водночас залишалося легітимним, переконливим і авторитетним.

Необхідність аналізу ефективного використання цифрових технологій у сфері судового тлумачення зумовлена двома взаємопов'язаними чинниками. Перший чинник – це об'єктивне ускладнення інформаційного середовища правосуддя: масив практики ЄСПЛ зростає, стає більш диференційованим за сферами регулювання та методами аргументації, а також породжує багаторівневі «лінії справ», у межах яких відбувається уточнення стандартів, їх деталізація або адаптація до нових умов. Другий чинник – розвиток цифрової інфраструктури доступу до юридичної інформації, що змінює сам спосіб роботи судді з прецедентним матеріалом: від ручного пошуку та лінійного читання, до фільтрації, ранжування, аналітичного структурування і швидкої верифікації джерел.

З методологічного погляду перспективи цифрового підсилення застосування практики ЄСПЛ доцільно розглядати не абстрактно, а у тісному зв'язку із запропонованим вище алгоритмом прецедентного застосування. Якщо принцип концентрованої релевантності встановлює вимогу відбирати й використовувати лише ті стандарти ЄСПЛ, які є необхідними й достатніми для вирішення конкретної *legal issue*, то цифрові інструменти можуть бути корисними саме як засіб зменшення випадковості та підвищення керованості цього процесу. Вони здатні підтримати ранні етапи, під час яких суддя формулює правову проблему та визначає коло можливих релевантних рішень; посилити предметну релевантність через точніший пошук за доктринальними ознаками; допомогти у функціональній релевантності через структурування тексту рішення й виділення потенційного *ratio decidendi*; сприяти системній релевантності через швидке виявлення позиції Великої Палати, відстеження еволюції тесту та визначення лінії практики. В такому вигляді цифровізація може бути використана як інструмент реалізації вже окресленої методології застосування практики ЄСПЛ.

Вказаний алгоритм застосування практики ЄСПЛ становить собою послідовність операцій: кваліфікація спору, встановлення предметної, функціональної та системної релевантності. Через свою багатоаспектність цей алгоритм не є простим, навпаки, він постає як інтелектуально насичений процес реалізації принципу концентрованої релевантності, основним завданням якого є ефективне використання практики Суду у конкретному національному контексті. Додатковим викликом цього процесу постає недопущення «імітаційного європеїзму», про який йшлося у розділі II. У зв'язку з цим цифрові інструменти та ІІІ доцільно розглядати як асистивну підтримку інтелектуально-аналітичних операцій судді.

Ключовою методологічною ідеєю у цьому процесі виступає те, що якість конвенційно-орієнтованого мотивування залежить не від кількості цитат із практики Суду, а від коректного добору й відтворення необхідних і достатніх його правових позицій, що прямо «впливають» на конкретну *legal issue*. У

цьому контексті цифрові технології та ШІ можуть виконувати суто допоміжну роль: підтримувати роботу судді з великим масивом прецедентного матеріалу, знижувати випадковість пошуку, дисциплінувати структурування аргументації й полегшувати перевірку актуальності стандартів. Проте принципово важливо зберегти розмежування, що цифрові інструменти здатні допомогти судді виконати низку технологічних дій (пошук, групування, первинне узагальнення та виявлення ліній практики, порівняння тестів, їх переклад), але вони не можуть і не повинні виступати «суб'єктом» тлумачення Конвенції і не можуть підміняти сам процес судівництва. Інакше кажучи, ШІ може виступати інструментом підтримки суддівського аналізу, але не його джерелом чи авторитетом. У цьому значенні ШІ не «підмінє» власне сприйняття суддею конвенційних стандартів, а радше доповнює та підтримує інтелектуальну роботу судді, створюючи кращі умови для її здійснення. Отже, цифрові можливості виконують завдання не автоматизації правосуддя, а удосконалення процесу ефективного (у значенні: правильного, логічного, обґрунтованого, необхідного, достатнього тощо) застосування практики ЄСПЛ за алгоритмом, розробленим вище, у параграфі 3.2.

Як було з'ясовано вище, перший етап «концентрованої релевантності» – правова ідентифікація спору – передбачає встановлення того, яке конвенційне право або свобода потенційно зачіпається у справі, який аспект права є застосовним (матеріальний чи процесуальний; позитивні чи негативні зобов'язання держави), а також формування початкової конвенційної рамки для подальшого пошуку прецедентів. На цьому етапі цифрові інструменти можуть бути корисними як засіб прискореної орієнтації у типових «пограничних» ситуаціях, де помилка кваліфікації веде до помилкового масиву практики. Йдеться, зокрема, про випадки, коли одна й та сама життєва ситуація потенційно може потрапляти під різні статті (наприклад, розмежування статей 3 і 8 залежно від інтенсивності впливу; або охоплення статтею 8 питань приватності, житла, сімейних зв'язків, а інколи й суміжних

процесуальних гарантій). У такому форматі цифровий інструментарій може допомогти судді сформулювати перелік гіпотез щодо потенційно застосовних норм Конвенції, виявити групи справ за відповідною статтею, а також попередньо виділити ознаки, які у прецедентній логіці ЄСПЛ можуть мати кваліфікаційне значення. Методологічний сенс цієї допомоги полягає в тому, щоб швидше перейти до структурованого набору конвенційної практики та знизити ризик як надмірно широкого охоплення Конвенції, так і пропуску ключових рішень.

Під час з'ясування суті правової проблеми (*legal issue*), коли життєва ситуація трансформується у чітко сформульоване питання тлумачення або застосування Конвенції, цифрова підтримка може мати найбільш помітний дисциплінуючий ефект, оскільки ризики надмірної загальності або хибного акценту *legal issue* безпосередньо впливають на подальший пошук прецедентів. Асистивні інструменти можуть бути використані для підготовки декількох альтернативних формулювань *legal issue* з різними акцентами, що дозволяє судді критично перевірити, чи справді він відобразив юридичну суть проблеми разом із необхідним фактичним контекстом, чи не змішав різні аспекти права, чи не пропустив процесуальний вимір, а також чи не сформулював питання так широко, що воно охоплюватиме практично весь масив практики за відповідною статтею. Водночас для реалізації принципу концентрованої релевантності важливо, щоб ця допомога усувала другорядні питання і утримувала акцент на ключовому. Корисною може бути функція опонента чи асистента, яку виконуватиме ШІ. Таким чином він буде знаходити критичні аспекти формулювання правової проблеми, або ж уточнюватиме її та пропонуватиме можливі альтернативні концепції (чи не є проблема радше у процедурній недосконалості, ніж у матеріальному втручанні; чи слід розглянути питання з точки зору позитивного, аніж негативного обов'язку держави, тощо). У такий спосіб цифрові технології можуть доповнювати суддівський аналіз, однак рішення про остаточну юридичну формулу *legal issue* залишається виключно за суддею.

Після того як встановлено конвенційну основу спору і сформульовано *legal issue*, суддя переходить до визначення предметної (матеріальної) релевантності, тобто до відбору таких рішень ЄСПЛ, у яких аналізується юридична проблема та відповідний аспект права, що є визначальним для національної справи. На практиці саме тут найчастіше виникають похибки «пошуку за словами», коли знаходяться рішення зі схожими термінами або схожими сюжетами, але з іншою юридичною проблемою, іншим тестом або іншим фокусом аргументації. Цифрові інструменти можуть зменшувати ці похибки, якщо їх використовувати не для механічного добору «схожих фавул», а для пошуку за доктринальними ознаками: тестами, критеріями, формулами балансу, моделями позитивних чи негативних зобов'язань, процесуальними вимогами, які Суд вважає визначальними. Така допомога має виразний дослідницький характер: вона дозволяє судді швидше визначити групи справ за конкретними питаннями, згрупувати рішення за підходами, виявити внутрішню єдність правових конструкцій у різних фабулах. Паралельно цифрові засоби можуть бути корисними й у підготовці робочої чернетки мотивування. Тобто, суддя може визначити провідні справи, а інструмент допоможе створити структуру викладу тез із прив'язкою до конкретних пунктів рішень і до сформульованої *legal issue*. Однак такі заготовки мають залишатися лише допоміжним матеріалом, адже метою є не цитування як таке, а точне відтворення розуміння Судом конвенційних стандартів у взаємозв'язку з фактичним контекстом. Корисним доповненням буде попередня аналітична перевірка «мотивувальної чернетки» на предмет того, чи не зміщений у ній акцент, чи не застосовано інший стандарт, і чи не залежить висновок Суду від факту, який у національній справі відсутній. В усіх таких операціях цифровий інструментарій не формує юридичної оцінки, але допомагає судді швидше виявити потенційні невідповідності, тобто працює на точність предметної релевантності.

Функціональна релевантність, тобто ідентифікація *ratio decidendi*, є найбільш інтелектуально складною ділянкою алгоритму застосування

практики ЄСПЛ, оскільки вона вимагає виділити те нормативне ядро, яке було необхідним для вирішення справи і може бути відтворене в мотивуванні національного рішення, відмежувавши його від описових, довідкових або допоміжних міркувань. Саме тут особливо важливо уникнути методологічної ілюзії, ніби ШІ здатний ідентифікувати ключовий правовий висновок автоматично. У практиці ЄСПЛ *ratio decidendi* не позначається як окремий маркер, а формується у зв'язку між критичними фактами, застосованим тестом та логікою висновку Суду. Водночас цифрові засоби можуть бути корисними як інструмент виявлення того, як конкретна формула або критерій надалі повторюється і застосовується у інших рішеннях, які суддя виокремив для правового аналізу під час попереднього етапу. Особливо перспективною є модель використання інструментів як опонента. Після того як суддя попередньо визначив ключовий принцип, цифровий засіб може поставити питання, що примушуватимуть уточнити його доктринальну необхідність і межі застосування, зокрема, чи не існували альтернативні підстави для такого ж результату, чи не є обраний фрагмент загальною сентенцією, чи не залежить висновок від особливого факту, чи не була відповідна позиція уточнена пізнішою практикою. Така допомога є методологічно сумісною з вимогою концентрованої релевантності, залишаючи основний тягар її досягнення на судді.

Системна релевантність завершує методику і спрямована на перевірку того, щоб обране *ratio decidendi* було вбудованим у систему практики ЄСПЛ, відповідало її ієрархії, еволюції та переважаючим поглядам, і не було випадковим або застарілим фрагментом, вирваним із контексту. У цій площині цифрові інструменти є найбільш застосовними, оскільки системна релевантність за своєю природою вимагає роботи з великим корпусом рішень і зі складними мережами посилань. Асистивний потенціал тут полягає у швидкому виявленні позицій Великої Палати за відповідним питанням, у відстеженні трансформації тестів (через уточнення критеріїв, зміну ваги факторів, появу додаткових процедурних вимог, зміщення балансу між

позитивними й негативними зобов'язаннями), а також у виявленні паралельних або конкуруючих ліній практики. Додатково цифрові засоби можуть підтримати підготовку змістовного блоку системного обґрунтування у мотивуванні: чому суд обрав саме цей стандарт як провідний і актуальний, як він підтверджується подальшою практикою, чи не існує пізніших уточнень, і чому альтернативні рішення, на які посилаються сторони, не змінюють висновку через інший контекст або іншу доктринальну конфігурацію. Методологічно суттєво, щоб такий блок не перетворювався на огляд практики заради огляду. Системна релевантність має бути відображена в судовому рішенні настільки, наскільки це необхідно для пояснення актуальності стандарту, а не для демонстрації кількості опрацьованих справ.

З огляду на зазначене, можливості цифрових технологій та ШІ в алгоритмі застосування практики ЄСПЛ доцільно використовувати не як інструменти створення мотивів, а з метою зменшення випадковості та підвищення ефективності прецедентного аналізу. Їх методологічна цінність має прояв тоді, коли вони дисциплінують послідовність роботи судді: спершу – конвенційна основа і *legal issue*, далі – предметний добір рішень, потім – ідентифікація *ratio decidendi*, і нарешті – системна перевірка домінантності й актуальності обраного стандарту. У межах такої послідовності цифрові засоби забезпечуватимуть якість рішення у значенні правильності, логічності, обґрунтованості, необхідності й достатності застосування практики ЄСПЛ. Вони допомагатимуть судді точніше відбирати стандарти, зберігати фокус мотивування, уникати хаотичного цитування, своєчасно знаходити ключові рішення та перевіряти, що застосована позиція Суду справді є узгодженою й актуальною. Вирішальним залишається те, що вся ця допомога має бути підпорядкована правилу верифікації джерел і контролю судді. Цифровий інструмент може підказувати, структурувати, ставити питання і пропонувати чернеткові формулювання, але він не може бути самостійним джерелом тверджень про зміст практики ЄСПЛ і не може підмінити суддю у тій частині, де конвенційне правозастосування має аксіологічний та зважувальний

характер. Саме таке розуміння дозволяє узгодити перспективи використання ІІІ з принципом концентрованої релевантності. Цифровізація не повинна розширювати мотивування кількісно, а має сприяти його змістовній концентрації, забезпечуючи точне й придатне верифікації застосування практики ЄСПЛ як системи тлумачення Конвенції.

Водночас застосування цифрових засобів, зокрема інструментів штучного інтелекту, у цій сфері неминує породжує специфічні ризики, характерні саме для роботи з прецедентним матеріалом ЄСПЛ. Важливо завжди пам'ятати, що великі мовні моделі, побудовані на базі ІІІ, не є повноцінною пошуковою системою чи базою знань, тим більше в тому, що стосується законодавства чи судової практики. У поточних умовах найтипівішою й водночас найнебезпечнішою помилкою генеративного ІІІ у юридичній роботі є так звані «галюцинації» – ситуації, коли система генерує вигадані факти, неіснуючі справи, підроблені цитати, невірні реквізити рішень з потрібною користувачу правовою позицією. Особливість цієї помилки полягає в тому, що, будучи «навченою» на великих обсягах інформації, ІІІ вгадує найбільш ймовірне наступне слово у послідовності. Таким чином вона маскується під професійний юридичний стиль і тому *prima facie* створює вигляд авторитетного джерела. Для національного судді наслідком таких галюцинацій стає ризик посилення у мотивуванні на неіснуючі або перекручені прецеденти, що прямо підриває легітимність конвенційно орієнтованої аргументації. Проте, критичність такої ситуації в контексті застосування практики ЄСПЛ зумовлена тим, що судові рішення – це не просто текст, а інституційний акт, легітимність якого тримається на перевірюваності аргументації, верифікації джерел та довірі до компетентності суду.

Практичні наслідки «галюцинацій» не обмежуються технічною неточністю. У судовій практиці вже ставалися випадки, коли процесуальні документи сторін містили посилення на неіснуючу судову практику, згенеровану ІІІ. Показовою стала справа, яка розглядалася Окружним судом

Південного округу штату Нью-Йорк (США), в якій суддя Р. Kevin Castel зобов'язав адвокатів сплатити штраф у розмірі 5 000 доларів США за подання матеріалів із вигаданими посиланнями на прецеденти, створеними за допомогою ChatGPT [182]. Подібні випадки генеративного створення неіснуючих джерел повторюються і в інших країнах [183].

Найбільший виклик, пов'язаний із «галюцинаціями» генеративного ШІ, полягає не тільки у ризику окремої помилки в аргументації, а й у підриві довіри до правосуддя як суспільного інституту. Якщо у судовому процесі, а тим більше – у судовому рішенні, з'являються посилання на неіснуючі справи або некоректно відтворені висновки судів чи ЄСПЛ, у сторін і суспільства формується враження, що рішення спирається не на право, а на випадковість або «імітацію» правового аналізу. Від цього страждають два стовпи легітимності суду: (1) компетентність, яка має прояв у нездатності відрізнити справжнє джерело від вигаданого); і (2) доброчесності, коли виникає підозра маніпуляції, навіть якщо вона була ненавмисною. Саме тому в публічних оцінках судової влади в різних юрисдикціях наголошується, що використання ШІ з фальшивими посиланнями має серйозні наслідки для здійснення правосуддя та суспільної довіри до судової системи.

Особливо небезпечним є те, що «галюцинації» здатні паразитувати на авторитеті ЄСПЛ. Зокрема, ШІ може «створювати» переконливі, стилістично схожі на судові формулювання, які зовні нагадують стандарти Суду, але не підтверджені фактично. Таке помилкове мотивування в перспективі може бути не тільки скасоване, а й нанести довготривалу репутаційну шкоду судовій системі в цілому. Отже, посилання на згенеровані неіснуючі справи є несумісним із базовими вимогами до професійної відповідальності та сумлінності судді. Саме тому будь-яке використання генеративних інструментів у роботі з практикою ЄСПЛ методологічно допустиме лише за умови жорсткого правила, яке полягає в тому, що ШІ може допомагати у пошуку, структуруванні та попередньому аналізі, але не може бути джерелом

тверджень без незалежної верифікації за HUDOC та іншими офіційними базами.

З цього приводу, запропонований Консультативною радою європейських суддів (КРЕС) у Висновку № 26 (2023) підхід до зазначених питань підтверджує, що використання ШІ у правосудді слід розглядати не просто як зручну інновацію, а як інструмент підтримки здатності судової системи забезпечувати ефективний доступ до правосуддя та підвищення якості судового розгляду в умовах зростання складності правового регулювання і технологічної трансформації суспільства [184]. КРЕС прямо виходить із того, що розвиток і використання технологій у судах є процесом, який триватиме, а судова влада має співпрацювати із такими змінами. Водночас акцентується увага на вимозі застосовувати технологію так, щоб вона підтримувала верховенство права, сприяла ефективності правосуддя та, де можливо, підвищувала точність рішень, не порушуючи засад незалежності й неупередженості суду [184, п.7].

Цей загальний підхід має безпосереднє прикладне значення саме для сфери застосування практики ЄСПЛ національними судами. Прецедентний масив Суду є доволі динамічним. Відбуваються доповнення стандартів, уточнення застосування їх у різних контекстах. За таких умов технологічна підтримка повинна виступати способом мінімізувати випадковість пошуку й вибіркового цитування, а також зробити роботу із системною релевантністю більш керованою (відстеження лінії практики, виявлення ключових розгалужень, встановлення пізніших уточнень). Саме тут асистивні інструменти можуть дати судді практичну перевагу, зокрема скоротити час пошуку, допомогти із групуванням справ за тестами й критеріями, підтримати виявлення потенційного *ratio decidendi* та зв'язків між рішеннями. Проте головною умовою має залишатися те, що всі ці процеси відбуватимуться під контролем та перевіркою судді. Штучний інтелект у процесі мотивування судового рішення допустимий лише як підтримка

«людського правосуддя», а не як його заміна. Остаточна відповідальність за судові рішення має залишатися за людиною.

Висновки до розділу 3

Викладене дозволяє стверджувати, що коректне застосування практики ЄСПЛ національним судом не може зводитися ані до формального цитування прецедентів, ані до інтуїтивного пошуку схожих фавул. Методологічна якість конвенційно орієнтованого правосуддя визначається насамперед здатністю судді встановити релевантний стандарт і вбудувати його у мотивування так, щоб він був одночасно необхідним і достатнім для вирішення конкретної справи. Саме тому релевантність у контексті судового тлумачення постає не як синонім доречності, а як інструмент контролю за змістом, межами та спрямуванням аргументації, що перетворює масив практики ЄСПЛ на структуроване «живе право», придатне до застосування без спотворення його суті.

Принципово наголосити, що релевантність у судовому тлумаченні має двовимірну природу: вона охоплює не лише логіко-правову відповідність (змістову спорідненість фактичного й юридичного контексту), а й смислову спорідненість інтенції тлумачення з телеологією Конвенції. Це означає, що національний суд має відтворювати не лише формулу з рішення, а й конвенційний сенс стандарту: його спрямованість на ефективність гарантій, справедливий баланс, пропорційність, захист гідності та інші базові орієнтири конвенційного праворозуміння. Такий підхід відсікає декоративну практику посилань і підводить мотивування до вимоги герменевтичної точності, яка полягає в тому, що рішення ЄСПЛ використовується не як риторичний авторитет, а як нормативно значущий тест або принцип, який реально керує висновком суду.

Варто відзначити, що запропонована у цьому розділі трискладова модель релевантності (предметна, функціональна, системна) фактично задає основу методологічної дисципліни. Предметна релевантність забезпечує добір саме тієї групи справ, у межах якої ЄСПЛ, за схожих фактичних обставин, розв'язував аналогічну *legal issue* і застосовував споріднений тест. Вона орієнтує суд на внутрішню єдність контексту та правової конструкції. Функціональна релевантність акцентує увагу не на пошуку подібного рішення, а на виявленні у знайденому рішенні нормативного ядра – *ratio decidendi*, без якого висновок ЄСПЛ не відбувся б у відповідній формі. Системна релевантність, своєю чергою, виконує роль запобіжника проти селективності. Вона змушує перевірити, чи не є обраний правовий висновок випадковим висловлюванням, а актуальною, ієрархічно та доктринально узгодженою позицією Суду, підтвердженою лінією практики, з урахуванням (за наявності) підходів Великої Палати та еволюції критеріїв.

Методика застосування практики ЄСПЛ, викладена у підпункті 3.2, по суті задає контрольовану послідовність інтелектуально-аналітичних дій, яка мінімізує випадковість і підвищує відтворюваність суддівського підходу. Його дефінітивна фаза (правова ідентифікація спору та формулювання *legal issue*) створює конвенційну рамку справи, за якої суддя встановлює, яке право потенційно зачіпається, який аспект права є провідним (матеріальний/процесуальний; позитивні/негативні зобов'язання), і в чому полягає проблема тлумачення. Саме в цей момент закладається взаємозв'язок між фактом і нормою Конвенції, без чого подальший добір практики неминуче став би або надмірно широким, або хибно сфокусованим.

Слід особливо зауважити, що ефективність (у значенні правильності, логічності, обґрунтованості, необхідності й достатності) досягається не збільшенням кількості посилок, а методологічною концентрацією, під час якої залучається саме той стандарт (і лише ті елементи практики), який вирішує конкретну *legal issue*. У цьому сенсі принцип концентрованої релевантності не є різновидом стислого мотивування. Навпаки, в окремих

категоріях справ він може вимагати ширшого пояснення. Наприклад, коли потрібно показати сталість лінії, окреслити еволюцію тесту, відмежуватися від конкуруючих підходів або підтвердити актуальність стандарту. У цьому випадку «концентрація» означає функціональну доцільність кожного посилення, кожен залучений прецедент має виконувати чітку роль у логіці рішення, а не підсилювати переконливість кількістю.

Викладене також дозволяє стверджувати, що застосовувана у практиці ЄСПЛ формула *mutatis mutandis* є одночасно інструментом адаптації та потенційною зоною методологічного ризику. Її використання виправдане лише тоді, коли національний суд здатний переконливо пояснити, чому відмінності фактів не руйнують аналогію висновків, які саме «необхідні зміни» внесені і чому перенесення стандарту не виходить за межі доктринальної логіки Суду. Без такого пояснення *mutatis mutandis* легко перетворюється на евфемізм довільного запозичення, що підриває юридичну визначеність і створює ризик доктринальної фрагментації конвенційного мотивування.

Окремо варто відзначити прикладну цінність тези про те, що концентрована релевантність не прив'язана до результату «порушення/непорушення». Рішення Суду, у яких порушення Конвенції не встановлено, часто містять важливі межі допустимого втручання та структуру аргументації, достатню для виправдання обмеження. Так само акти щодо прийнятності заяви можуть слугувати важливими методологічними орієнтирами щодо меж конвенційного контролю та параметрів процесуального формалізму. Отже, концентрована релевантність вимагає бачити практику ЄСПЛ як цілісний механізм тлумачення, а не як набір «зручних» тез.

У світлі використання цифрових технологій в контексті застосування практики Суду принципово наголосити, що вони та інструменти III методологічно припустимі лише як асистивні засоби, що доповнюють і підтримують окремі аналітичні операції судді (пошук, переклад, навігацію,

групування, первинне структурування, відстеження ліній практики, верифікацію реквізитів), але не підміняють суддівське тлумачення та оцінювання. Такий підхід узгоджується з позицією КРЄС, яка виходить із того, що асистивні технології мають підтримувати, а не заміщати суддю. При цьому судова система має використовувати їх так, щоб зберігалися верховенство права, незалежність та інші базові гарантії правосуддя.

Додатково підвищує легітимацію такого розмежування і ризик-орієнтована логіка ЄС у сфері ШІ. *AI Act* прямо відносить до високоризикових ті системи, які призначені для використання судовими органами (або від їх імені) з метою допомоги у дослідженні й тлумаченні фактів і права та застосуванні права до конкретного набору фактів. Водночас підкреслюється, що використання ШІ може підтримувати суддівську незалежність і повноваження ухвалення рішень, але не має їх замінити, оскільки остаточне рішення повинно залишатися людською діяльністю. Це має пряме методологічне значення для теми розділу, оскільки у контексті застосування практики ЄСПЛ будь-яка цифрова підтримка повинна бути підпорядкована суддівському контролю та процедурі перевірки джерел, а не перетворюватися на делегування функції тлумачення.

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що запропоновані в цьому розділі методи і правила задають для національного суду не просто рекомендацію з використання практики ЄСПЛ, а стандартизований спосіб перетворення її на аргументативно й доктринально коректну частину мотивування. Принцип концентрованої релевантності та пов'язаний з ним алгоритм забезпечують системність, необхідність і достатність посилань. Трирівнева перевірка релевантності мінімізує селективність і помилки перенесення стандартів, а цифрові технології, за умови асистивності та верифікації, можуть посилити керованість цього процесу, не зачіпаючи його аксіологічного та зважувального ядра, яке за своєю природою залишається сферою суддівського розсуду і відповідальності.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження та одержані на його основі результати спрямовані на вирішення наукового завдання, що полягає у розробленні теоретико-методологічних та прикладних засад застосування практики Європейського Суду з прав людини у національних судових рішеннях України.

У ході проведеного дослідження були зроблені наступні висновки:

1. Обґрунтовано, що застосування практики Європейського Суду з прав людини у національному судочинстві вимагає не формального цитування рішень, а їх відбору та використання за критеріями релевантності, що зумовлює необхідність переходу від декларативного до змістовного мотивування судових рішень.

2. Сформульовано поняття «екзегетичної діяльності» Європейського Суду з прав людини як такої, що спрямована на розкриття змісту положень Конвенції шляхом їх інтерпретації, конкретизації та еволюційного тлумачення, результатом якої є «виведення» конкретних норм із загальних положень Конвенції.

3. Поглиблено положення щодо місця рішення ЄСПЛ в системі джерел права в Україні, яке запропоновано розглядати як джерело права *sui generis*, що займає особливе місце між класичним нормативним актом і судовим прецедентом та характеризується поєднанням доктринального, інтерпретаційного характеру з функцією формування правових стандартів у правозастосуванні.

4. Визначено, що за юридичною силою Конвенція та практика ЄСПЛ, яка є її невід'ємною частиною, мають перевагу у застосуванні над внутрішніми законами. У зв'язку із загальним та абстрактним характером нормативного викладення, Конвенція не може застосовуватись окремо без конкретизуючих її положення рішень ЄСПЛ. Рішення Суду наділені пріоритетом перед нормами законів та підзаконних актів, але підпорядковані Конституції України та рішенням Конституційного Суду. Водночас, обов'язковість тлумачення,

здійсненого ЄСПЛ, є імперативом для національних судів відповідно до положень Конституції, міжнародних договорів та процесуальних кодексів.

5. Запропоновано періодизацію розвитку практики застосування Конвенції та рішень ЄСПЛ національними судами, яка охоплює: 1) етап формального ознайомлення суддів з Конвенцією та практикою ЄСПЛ (1997–2006 роки), який характеризувався мінімальним застосуванням цих джерел при здійсненні правосуддя, 2) дискурсивний етап (2006-2017 роки), протягом якого відбувалось поступове збільшення кількості випадків застосування практики ЄСПЛ з одночасним формуванням підходів до системності такого застосування, 3) етап так званого «імітаційного європеїзму» (2017 і дотепер), який характеризується істотним зростанням посилань на практику ЄСПЛ у національних судових рішеннях, проте таке збільшення не призводить автоматично до покращення їх якості.

6. Обґрунтовано, що відсутність уніфікованої методики застосування практики Європейського Суду з прав людини у судових рішеннях зумовлює некоректне виокремлення правових позицій (*ratio decidendi*) та їх належного використання, внаслідок чого така практика часто набуває формального характеру.

7. Встановлено, що ефективна імплементація стандартів ЄСПЛ можлива за умови активної ролі судів першої та апеляційної інстанцій, які становлять первинний рівень конвенційного захисту, узгодженість та стабільність якого забезпечується Верховним Судом, що виконує системоутворюючу функцію.

8. Відзначено відсутність у науці цілісної, структурованої моделі роботи національного судді з рішенням ЄСПЛ, у зв'язку з чим запропоновано методику застосування практики Суду у національному судовому рішенні, яка передбачає: правову ідентифікацію спору і формулювання правової проблеми, аналіз фактичних обставин справи, визначення релевантних рішень ЄСПЛ та їх співставлення з обставинами конкретної справи, аргументоване відтворення

ratio decidendi у мотивувальній частині рішення. Особливістю такої методики є її універсальний характер, який дозволяє використовувати її у різних категоріях справ незалежно від статті Конвенції чи юрисдикції суду.

9. Запропоновано трискладову модель концентрованої релевантності (що охоплює предметну, функціональну та системну релевантність), яка забезпечує відбір, інтерпретацію та узгоджене застосування правових позицій Європейського Суду з прав людини у національному судовому рішенні.

10. Обґрунтовано необхідність внесення змін до національного процесуального законодавства з метою регламентації методичних засад для якісного та ефективного застосування *ratio decidendi* рішень ЄСПЛ в судових актах національних судів. Сам по собі обов'язок керуватися практикою ЄСПЛ не повинен породжувати намір робити це формально та декларативно. З цією метою запропоновано внести зміни до процесуальних кодексів та закріпити наступні положення:

- у разі застосування практики ЄСПЛ встановити обов'язок судді обґрунтовувати у національних судових актах і в заявах учасників справи підстави такого застосування (або відмову у застосуванні);

- визначити обов'язок судів вищих інстанцій кожного разу перевіряти релевантність застосування (або відмову у застосуванні) практики ЄСПЛ нижчестоящим судом;

- визначити у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», щодо поняття «практика ЄСПЛ» належать всі рішення Суду, незалежно від того, проти якої країни-учасниці Конвенції розглядалась справа.

11. Запропоновано підхід до використання цифрових технологій як допоміжного інструменту застосування практики Європейського Суду з прав людини, що полягає у їх функціональній прив'язці до окремих етапів визначення релевантності судових рішень, однак який не замінює інтелектуальної діяльності судді щодо тлумачення і мотивування.

Загалом результати дослідження свідчать, що практика ЄСПЛ може і повинна виступати не зовнішнім елементом або формальним атрибутом мотивування судових рішень, а внутрішньо інтегрованим інструментом національного правосуддя. Реалізація цього потенціалу можлива лише за умови методологічно виваженого підходу до її застосування, що поєднує повагу до прецедентної природи рішень ЄСПЛ із урахуванням особливостей національного правового порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14, 15, та з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х. : Право, 2017 (Т.2 : Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 1128 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998. Т. 2: Д–Й. 1999. 744 с.
4. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства : дис. д.ю.н: 12.00.01. Одеса, 2005. 412 с.
5. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. К.: Юридична думка. 2008. 336 с.
6. Дудченко В. В. Цивільне право України (традиції і новації): монографія / авт. кол.; за заг. ред. Є.О. Харитонова, Т.С. Ківалової, О.І. Харитонової; наук. ред. Н.Ю. Голубєва. Одеса: Фенікс, 2010. 700 с.
7. Дунас О. І. З'ясування сутності джерел права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: серія: Юриспруденція. 2013. Вип. 6-3(1). С. 5-8. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-3-1/01.pdf>.
8. Дрішлюк А. І. Поняття джерел права та його форми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. №1. С. 15-19. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2014/5.pdf.
9. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х. : Право, 2017 (Т.3 : Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.

10. Корунчак Л. А. Джерела права: синергетичне бачення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія: Право. 2018. Т. 1. Вип. 53. С. 31-34.
11. Решота В. В. Співвідношення понять "джерело права" та " форма права" в адміністративному праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право*. 2016. Т.2, Вип. 40. С.41-44.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
13. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копе́йчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копе́йчикова. К.: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.
14. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип., Київ: Юрінком Інтер, 2023. 556 с.
15. Raymond Wacks. Philosophy of Law. A Very Short Introduction / Oxford University Press, 2014, 176 p.
16. Radbruch Gustav. Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*. 1946. № 1.
17. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер. авт. кол. В.Г. Ротань. Х.: Право, 2013. 752 с.
18. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. New York: Bantam Books, 1960.
19. Конституція України від 28 червня 1996 року з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> .
20. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text> .
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) (справа №11-рп/99) від 29.12.1999: URL: <https://ccu.gov.ua/docs/407>.

22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) (справа №15-рп/2004) від 02.11.2004: URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>.

23. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К.: Реферат, 2007. 640 с.

24. Статут Міжнародного Суду ООН. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/statute-of-the-court/statute-of-the-court-ru.pdf>.

25. Статут Ради Європи (ETS №001): URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

26. Головатий С. Про людські права. Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. і-xxiv, 760 с.

27. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001/ed19370130#Text.

28. Окіпнюк В. Т. Конституція СРСР 1924. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. 528 с.

29. Про статус суддів в СРСР: Закон СРСР N 328-I від 04.08.1989. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89#Text>.

30. Про судоустрій України: Закон Української РСР №2022-X від 05.06.1981. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-10/ed19810605#o121>.

31. Про судоустрій і статус суддів: Закон України N 3018-III від 07.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14/ed20020207#o460>.

32. Рішення ЄСПЛ у справі *Sovtransavto Holding v. Ukraine* (№48553/99, 25.07.2002), §77. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-60634%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-60634%22]}).

33. Рішення ЄСПЛ у справі *Svetlana Naumenko v. Ukraine* (№41984/98, 09.11.2004), §§91, 92. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-67357%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-67357%22]}).

34. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України: Закон України №2540-III від 21.06.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2540-14/ed20020404#Text>.

35. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України №2533-III від 21.06.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2533-14/ed20010629#Text>.

36. Про судоустрій і статус суддів: Закон України №2453-VI від 07.07.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed20100707#top>.

37. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

38. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

39. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

40. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України № 2147-VIII від 03.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/ed20171003#n2973>.

41. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/mode/2up>.

42. Дрішлюк А. І. Вплив судової практики Верховного суду України на систему джерел цивільного та цивільно-процесуального права України

Поняття джерел права та його форми. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 12. С. 245-256. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom12/25.pdf>.

43. Wacks Raymond. *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*, Second Edition. New York: Oxford University Press, 2014.

44. Постанова Київського апеляційного суду від 11.01.2024 у справі №359/3204/22. Єдиний державний реєстр судових рішень: URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116365989>.

45. Рішення ЄСПЛ щодо попередніх зауважень у справі *Loizidou v. Turkey [GC]* (№ 15318/89, 23.03.1995). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57920>.

46. *The Conscience of Europe. 50 Years of the European Court of Human Rights* / Editorial Chairman Egbert Myjer, 2010. 224 pag. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Anni_Book_content_ENG.

47. Рішення ЄСПЛ у справі *Soering v. The United Kingdom* (№14038/88, 07.07.1989). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57619>.

48. Habermas J. *Legitimation Crisis*. New York: Beakon Press, 1975. 196 p.

49. Рабінович П.М., Соловійов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. 2014. Вип. 28. 208 с.

50. Дудаш Т. І. *Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб.* – 3-тє видання, стереотипне. К.: Алерта, 2016. 488с.

51. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навч. посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький: [Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов]. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

52. Рішення ЄСПЛ у справі *Ireland v. The United Kingdom* (№5310/71, 18.01.1978). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57506>.
53. R. Blackburn, J. Polakiewicz. *Fundamental Rights in Europe* / Oxford University Press. 2001, 1061 p. URL: https://archive.org/details/fundamentalright0000unse_r1r2/page/34/mode/2up.
54. Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. Консолідовані версії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
55. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
56. Про міжнародні договори: Закон України від 22.12.1993 № 422/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3767-12#Text>.
57. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17#Text>.
58. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n195>.
59. Наливайко Л.Р. Тлумачення та застосування практики Європейського Суду з прав людини Конституційним Судом України. *Наукові перспективи*. 2025. Вип. № 5(59). С.1370-1381. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-5\(59\)-1370-1381](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-5(59)-1370-1381).
60. Селіванов А.О. Право тлумачити закони та юридичні наслідки застосування офіційної інтерпретації. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. Вип. 7. С. 2-7.
61. Шевчук С. В. Порівняльне прецедентне право з прав людини. К.: Видавництво «Реферат» 2002. 344 с.
62. Рішення ЄСПЛ у справі *Golder v. The United Kingdom*, (№4451/70, 21.02.1975). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496>.
63. Буткевич О. В. Рішення Європейського суду з прав людини в українській правозастосовній практиці. *Європейський суд з прав людини*.

Судова практика / за заг. ред. В.Г. Буткевича. К. : Ред. журн. «Право України», 2011. Дод. до журн. «Право України». Вип.1, ч.3 : Стаття 3 ЄКПЛ. Заборона катувань: у 3 ч. 2011. 560 с.

64. Блажівська Н. Є. Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав: дис. ... на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.03. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 498 с.

65. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У.Б. Андрусів, О.Б. Верба-Сидор, Ю.В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019, 404 с.

66. Словник синонімів української мови: в 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. К.: Наук. думка, 2001.

67. Рішення ЄСПЛ *Burmych and Others v. Ukraine [GC]* (№ 46852/13 та ін., 12.10.2017). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-178082>.

68. Український переклад рішення ЄСПЛ *Burmych and Others v. Ukraine [GC]* (№ 46852/13 та ін., 12.10.2017). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-192193>.

69. Sir William Blackstone. Commentaries on the Laws of England (1765-1769). URL: <https://lonang.com/library/reference/blackstone-commentaries-law-england/>.

70. Макбрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. *Європейська конвенція з прав людини*: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. Київ : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 761-781.

71. Рішення ЄСПЛ *Wemhoff v. Germany* (№2122/64, 27.06.1968). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57595>.

72. Рішення ЄСПЛ у справі *Fabbri and Others v. San Marino [GH]* (№6319/21 та 2 інших, 24.09.2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-237239>.

73. Рішення ЄСПЛ *Tyrer v. The United Kingdom* (№ 5856/72, 25.04.1978). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57587>.

74. Рішення ЄСПЛ *Kress v. France* (№39594/98, 07.06.2001). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-59511>.
75. Judgment the Court of Justice of the European Union (CJEU (Grand Chamber), 13 May 2014, Case C-131/12. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0131>.
76. Рішення Великої Палати ЄСПЛ *Hurbain v. Belgium [GC]* (№ 57292/16, 04.07.2023). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-225814>
77. Rupert Cross. Precedent in English Law. Clarendon Press. Oxford. 1977. P. 256.
78. Рішення ЄСПЛ *Cossey v. The United Kingdom* (№ 10843/84, 27.09.1990). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57641>.
79. Рішення ЄСПЛ *Chapman v. The United Kingdom* (№ 27238/95, 18.01.2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-59154>.
80. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
81. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (02.10.2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13#Text.
82. Протокол № 15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (24.06.2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-13#Text.
83. Протокол №14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції (13.05.2004). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_527#Text.
84. Explanatory Report to Protocol No. 14 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, amending the control system of the Convention. Council of Europe Treaty Series, №194. Strasbourg, 13.V.2004. URL: <https://rm.coe.int/16800d380f>.

85. Рішення ЄСПЛ *Denisov v. Ukraine* (№ 76639/11, 25.09.2018). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-186216>.
86. Rules of Court (28.03.2024). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng.
87. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
88. Рішення ЄСПЛ у справі *Lawless v. Ireland* (No. 3) (заява №332/57, 01.07.1961). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57518>.
89. Протокол №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї. (16.09.1963). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059#Text.
90. Протокол №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари (28.04.1983). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_802#Text.
91. Протокол №7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (22.11.1984). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_804#Text.
92. Протокол №12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (04.11.2000). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_537#Text.
93. Протокол №13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин (03.05.2002). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001697-06#Text>.
94. Honouring of commitments entered into by member states when joining the Council of Europe. Parliamentary Assembly Resolution 1031 (1994). URL: <https://pace.coe.int/pdf/873d1c7e87947a838a149566eb6021e45a5bdb4c946e19a823246842bcd2d8c0/res.%201031.pdf>.

95. Статут Організації Об'єднаних Націй: Підписаний 26.06.1945. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/38/UN_Charter_Ukrainian.pdf.
96. Таблиця підписів і ратифікацій Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ETS № 005). Сайт Ради Європи. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatyenum=005>.
97. Стенограма 134-го пленарного засідання Сьомої сесії Верховної Ради України II скликання 17.07.1997. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4173.html>.
98. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
99. Інформація до офіційного опублікування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001697-06#Text>.
100. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10.06.1997 №503/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503/97#Text>.
101. Рішення ЄСПЛ *Varnava and Others v. Turkey [GC]* (№№ 16064/90 та ін., 18.09.2009). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-94162>.
102. Ухвала ЄСПЛ *Kozak v. Ukraine (dec.)* (№ 21291/02, 17.12.2002). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-22962>.
103. Рішення ЄСПЛ у справі *Handyside v. The United Kingdom* (№5493/72, 07.12.1976). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57499>.
104. Сопільняк В. Удосконалення нормативно-правових засад застосування у цивільному судочинстві України Європейської конвенції з прав людини і практики ЄСПЛ як джерел права. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2025. Т. 27, Вип.1 (40). С. 56-63. DOI: [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-1\(40\)-9](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-1(40)-9).

105. Аналіз статистики ЄСПЛ за 2024 рік. URL: <https://www.echr.coe.int/statistical-reports>.
106. Department for the Execution of Judgments of the European Court of Human Rights. Country Factsheets. URL: <https://www.coe.int/en/web/execution/ukraine>.
107. Precedent UA – 2015 / Аркадій Бущенко, Олена Сапожнікова, Олег Шинкаренко. К.: КВІЦ, 2015. 412 с.
108. Рабінович П. М. Загальнотеоретичні питання національної імплементації міжнародних договорів з прав людини. *Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2003. №3. С.233-234.
109. Федик С. Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 20 с.
110. Єдиний державний реєстр судових рішень: Інтернет-ресурс. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>.
111. Precedent UA – 2016 / В. Лутковська, В. Щепоткіна, В. Капустинський, Р. Бабанли, Ю. Хім'як, М. Бруско, А. Бущенко, О. Сапожнікова, О. Шинкаренко К.: КВІЦ, 2017. 326 с.
112. Precedent UA – 2017. К.: КВІЦ, 2018. 412 с.
113. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського Суду з прав людини / Координатор проєктів в Україні Організація з безпеки та співробітництва в Європі; Інститут прикладних гуманітарних досліджень: Буроменський М.В., Сердюк О.В., 2018. URL: www.osce.org/files/f/documents/b/7/390506.pdf.
114. Юдківська Г. Ю. Еволюція ролі Європейського суду – на шляху до процедуралізації фундаментальних прав. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. Вип. 7(131). С. 19-22.

115. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Fressoz and Roire v. France* [GC] (№ 29183/95, 21.01.1999). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58906>.
116. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Azinas v. Cyprus* [GC] (№ 56676/00, 28.04.2004). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-61748>.
117. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Radomilja and Others v. Croatia* [GC] (№ 37685/10 та 22768/12, 20.03.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-181591> .
118. Recommendation Rec (2004)5 of the Committee of Ministers to member states on the verification of the compatibility of draft laws, existing laws and administrative practice with the standards laid down in the European Convention on Human Rights (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004 at its 114th Session). §3. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805dd194>.
119. Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Офіційний вебсайт. URL: <https://vkksu.gov.ua/oblik> .
120. Інформація про показники часу, необхідного для розгляду справ і матеріалів, які надійшли до загальних місцевих судів та орієнтовна нормативна чисельність суддів за даними звітності за I півріччя 2025 року. Рада суддів України. URL: https://rsu.gov.ua/mzs-2025_2-maps .
121. Паліюк В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. К.: Фенікс, 2004. 263 с.
122. Рішення Старобільського районного суду Луганської області від 16.03.2005 №2-655/2005. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98444221> .
123. Рішення Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 31.01.2006 по справі №№ 2-103/06. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/5905032> .
124. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів. *Наукові записки*: Юридичні науки. 2004. Т.26. С.3-9. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52efa867-edf8-4abb-b62a-4c4a2539729c/content> .

125. Кухнюк Д. В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. Вип. 10(86). С. 36-40.
126. Юровський Д. Б. До питання застосування судами України практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. Вип. 9(121). С. 44-48.
127. Попов В. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. №11. С.50-51.
128. Пошва Б. М. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини і питання вдосконалення кримінального судочинства в Україні щодо захисту права на свободу та особисту недоторканність. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. №1. С.11.
129. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України №14 від 18.12.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text>.
130. Колісник О. В. Удосконалення здійснення судочинства в Україні в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство*. 2008. Вип. 474. С.46-51.
131. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 19.06.2006 у справі №11-1067/06. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76589>.
132. Постанова Господарського суду Луганської області від 05.02.2007 у справі №4/33пн-ад. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/472901>.
133. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К.: Реферат, 2006. 848 с.
134. Рішення Центрального районного суду м. Сімферополя Автономної Республіки Крим від 07.09.2012 у справі № 122/4701/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27257379>.

135. Ухвала Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 05.11.2012 у справі №22-ц/0190/7275/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27291312>.

136. Сопільняк В. Застосування судами Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та практики ЄСПЛ як джерел права: періодизація етапів та сучасний стан. Наука і техніка сьогодні. 2025. Вип. №11(52). С.335-349. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11\(52\)-335-349](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-11(52)-335-349).

137. Онопенко В. В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. Вип. 7(131). С. 4-7.

138. Гулям У. Х. Імплементация практики Європейського Суду з прав людини в діяльності судів України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. №57. С.108-114.

139. Ухвала слідчого судді Личаківського районного суду м. Львова від 31.12.2024 у справі №463/8487/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124171127>.

140. Постанова Одеського апеляційного суду від 11.02.2025 у справі №947/38633/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125284850>.

141. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 15.11.2023 у справі №211/7809/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114925431>.

142. Постанова Полтавського окружного адміністративного суду від 20.03.2012 у справі №2а-1670/680/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/22113642>.

143. Пушкар П., Бабанли Р. Загальні питання розуміння і застосування практики ЄСПЛ. Т. 1. Серія «Застосування практики Європейського суду з прав людини у правовій системі України. Київ: Норма права, 2022. 168 с.

144. Рішення ЄСПЛ у справі *Seryavin and Others v. Ukraine* (№4909/04, 10.02.2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103279>.

145. Рішення ЄСПЛ у справі *Mala v. Ukraine* (№ 4436/07, 03.07.2014). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145228>.
146. Рішення ЄСПЛ у справі *Fomin v. Moldova* (№36755/06, 11.10.2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-106789>.
147. Сопільняк В. Обґрунтованість та вмотивованість судового рішення в аспекті права на справедливий суд. *Наукові перспективи*. 2023. Вип. №11(41). С.1039-1052. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11\(41\)-1039-1052](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-1039-1052)
148. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
149. Юдківська Г. Виступ на круглому столі «Роль верховного суду у захисті прав людини на національному рівні». *Вісник Верховного Суду України*. 2011. Вип. 10(134). С. 18-19.
150. Постанова Верховного Суду від 30.01.2018 у справі №2-10446/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72009639>.
151. Постанова Верховного Суду від 29.01.2024 у справі №704/369/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116731668>.
152. Постанова Верховного Суду від 23.03.2023 у справі №569/17652/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109747598>.
153. Постанова Верховного Суду від 31.07.2019 у справі №918/21/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83413064>.
154. Постанова Верховного Суду від 31.05.2019 у справі №925/916/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82426046>.
155. Постанова Верховного Суду від 03.07.2018 у справі №638/19457/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75215550>.
156. Постанова Верховного Суду від 19.06.2018 у справі №663/2039/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74895593>.
157. Постанова Верховного Суду від 10.04.2018 у справі №697/1165/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73335844>.

158. Постанова Верховного Суду від 26.06.2018 у справі №359/1848/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75068777>.
159. Постанова Верховного Суду від 11.07.2023 у справі №129/1337/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112175015>.
160. Ухвала ЄСПЛ у справі *Anatoliy Mykolayovych GORYACHYY against Ukraine* (№43925/18, 24.02.2022). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-219388>.
161. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі №454/1883/22 від 10.04.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118486335>.
162. Постанова Верховного Суду у справі № 5023/5847/11 від 30.04.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89156427>
163. Постанова Верховного Суду у справі № 910/8913/18 від 05.05.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89108869>
164. Рішення ЄСПЛ у справі *Rysovskyy v. Ukraine* (№ 29979/04, 20.10.2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-107088>.
165. Постанова Верховного Суду у справі № 914/801/17 від 24.01.2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71828943>.
166. Звіт за результатами громадського моніторингу застосування Верховним Судом практики Європейського Суду з прав людини / Програма USAID реформування сектору юстиції «Нове правосуддя»; Громадська організація «Інститут прикладних гуманітарних досліджень»: Я. Белих, О. Сердюк, М. Буроменський, В. Лутковська, О. Смірнова, С. Сиротенко. Харків, 2019.
167. Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / О.М. Юркевич, В.Д. Титов, С.В. Куцепал та ін.; за заг. ред. О.М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Х.: Право, 2015. 336 с.
168. Пільков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 4. С. 86-99.
169. Рішення ЄСПЛ у справі *Zubac v. Croatia* [GC] (№40160/12, 05.04.2018). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181821>.

170. Рішення ЄСПЛ у справі *Makrylakis v. Greece* (№34812/15, 17.11.2022). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-220892>.
171. Рішення ЄСПЛ у справі *Öneryıldız v. Turkey* [GC] (№48939/99, 30.11.2004). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-67614>.
172. Rupert Cross. *Precedent in English law*. 3rd ed. Clarendon law series. Oxford University Press, 1977. 242 p.
173. Walker R. J. *The English Legal System*. Fifth edition. London. Butter Worths, 1980. 679 p.
174. D. Neil MacCormick, Robert S. Summers. *Interpreting Precedents. A Comparative Study*. First published 1997 by Ashgate Publishing. Published 2016 by Routledge. 585 p.
175. Доповідь №512/2009 Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) «Про правовладдя»: Ухвалена на 86-му пленарному засіданні Європейської комісії «За демократію через право» (Венеція, 25-26 березня 2011). URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/cdl-ad-2011-003rev2-ukr>.
176. Рішення ЄСПЛ у справі *S.A.S. v. France* [GC] (№ 43835/11, 01.07.2014). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-145466>.
177. Ухвала ЄСПЛ за заявою *Mykola Mykolayovych KOCHERGA against Ukraine (dec.)* (№26017/07, 05.04.2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-104601>.
178. Copeland B.J. *Artificial intelligence*. URL: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence#ref219078>.
179. AI Act. Regulation (EU) 2024/1689. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206>.
180. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України №1556-р від 02.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
181. Стефанишин Н.М., Схаб-Бучинська Т.Я. Штучний інтелект в системі об'єктів цивільних прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*:

Електронне наукове видання. 2023. №3. С.126-131 DOI:
<https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.23>.

182. Merken S. New York lawyers sanctioned for using fake ChatGPT cases in legal brief. *Reuters*. 26.06.2023. URL: https://www.reuters.com/legal/new-york-lawyers-sanctioned-using-fake-chatgpt-cases-legal-brief-2023-06-22/?utm_source=chatgpt.com.

183. Lawless J. UK judge warns of risk to justice after lawyers cited fake AI-generated cases in court. *AP News*. 07.06.2025. URL: <https://apnews.com/article/uk-courts-fake-ai-cases-46013a78d78dc869bdfd6b42579411cb>.

184. Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві: Висновок Консультативної ради європейських суддів №26 (2023) від 01.12.2023. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynny_pereklad.pdf.

ДОДАТКИ

АКТ
впровадження результатів дисертаційної роботи
СОПІЛЬНЯКА Валерія Юрійовича

Комісія у складі голови Хаджибейського районного суду міста Одеси Гуревського В.К., заступника голови суду Мурзенка М.В., судді Плавича І.В. склала цей Акт про те, що нею розглянуто результати дисертаційного дослідження Сопільняка Валерія Юрійовича «Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях» на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право».

Результати наукового дослідження Сопільняка В.Ю. були обговорені на засіданні комісії 24 грудня 2025 року.

Комісія вважає, що низка висновків і рекомендацій дисертації, спрямованих на вдосконалення положень процесуального законодавства та посилення вимог до мотивування рішення суду при застосуванні судами України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) та практики Європейського Суду з прав людини як джерел права, мають значний практичний інтерес. Зокрема, практичну цінність становлять пропозиції про запровадження методології використання рішень ЄСПЛ як регулятивного джерела, розроблення методики перевірки релевантності прецеденту до конкретної справи, встановлення уніфікованих стандартів цитування та використання практики Суду на національному рівні.

Особливу увагу у дисертаційній роботі присвячено аналізу ієрархічного статусу Конвенції та практики ЄСПЛ у системі нормативних регуляторів національної правової системи та обґрунтуванню їх вищої юридичної сили порівняно з положеннями національного законодавства (за винятком Конституції). Порушені у роботі питання є надзвичайно актуальними у контексті підвищення довіри суспільства до рішень національних судів шляхом їх належної аргументації та мотивування.

За результатами обговорення наукового дослідження «Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях» Комісія дійшла висновку, що пропозиції Сопільняка В.Ю. є корисними та підлягають врахуванню і подальшому впровадженню у практичну діяльність суддів Хаджибейського районного суду міста Одеси.

Довідка надана для подання до спеціалізованої вченої ради із захисту дисертації.

Голова суду,
кандидат юридичних наук

Заступник голови,
кандидат юридичних наук

Суддя,
доктор філософії

Володимир ГУРЕВСЬКИЙ

Максим МУРЗЕНКО

Ігор ПЛАВИЧ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з наукової роботи
д.б.н., проф.

«03» _____ 2026 р.
Іваниця В.О.
МП

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з науково-педагогічної
роботи, д.б.н., проф.

«03» _____ 2026 р.
Ломачинська І.А.
МП

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеню доктора філософії у галузі права Сопільняка В.Ю. на тему «Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях» у навчальний та науково-дослідний процес кафедри конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Теоретичні та практичні питання теми дисертації Сопільняка В.Ю. досліджувалися у межах плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та правосуддя «Конституційно-правовий механізм забезпечення, реалізації та захисту прав людини в умовах воєнного стану та повоєнний час» на 2023-2027 роки (державний реєстраційний номер 0123U102299). Результати дослідження теми відображені в опублікованих наукових статтях та тезах доповідей на конференціях, у яких представлено авторський внесок у вироблення нових засад та принципів судового захисту прав людини у відповідності до міжнародних та європейських стандартів.

Сформульовані у наукових статтях та дисертації висновки та пропозиції щодо вдосконалення методологічних та прикладних засад застосування практики ЄСПЛ у національних судових рішеннях впроваджено у навчальний процес на економіко-правовому факультеті, спеціальності 081/D8 «Право», на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях вищої освіти. Теоретичні напрацювання та практичні рекомендації здобувача знайшли відображення при розробленні та оновленні лекційних та практичних занять з дисциплін «Правові форми захисту прав людини», «Проблеми конституційного права та прав людини», «Захист прав в ЄСПЛ» та «Порівняльне процесуальне право». Зокрема, у межах лекційних занять застосовано нові підходи до визначення системи джерел національного права та особливості правової природи рішень ЄСПЛ як джерел права, виокремлено основні проблеми застосування практики ЄСПЛ при здійсненні національного правосуддя, запропоновано методологію релевантного застосування цього джерела. У межах практичних занять застосовано нові завдання з визначення сучасного стану національного правосуддя, а також підвищення його стандартів у контексті практики ЄСПЛ.

Заступник декана факультету
з наукової роботи, д.б.н., проф.
Ольга ПОБЕРЕЖЕЦЬ
«03» _____ 2026 р.

Науковий керівник
к.ю.н., доц.
Ангела ЛЕВЕНЕЦЬ
«03» _____ 2026 р.

Декан факультету,
д.ю.н., проф.
Людмила ТОКАРЧУК.
«03» _____ 2026 р.
МП

Завідувач кафедри
д.ю.н., проф.
Тетяна СТЕПАНОВА
«03» _____ 2026 р.